

ISSN 0235 - 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
СТАТТІ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ХРОНІКА.
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЙ.
ДИСКУСІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ.
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЙ.

• 3 • 1994

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, дискусійні питання, біографічні матеріали, рецензії.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и исследований памятников на территории Украины и за рубежом, дискуссионные вопросы, биографические материалы, рецензии.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР
(відповідальний секретар), В. І. КАДЕСЬВ,
С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник
головного редактора), О. П. МОЦЯ,
В. В. ОТРОШЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО,
Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
В. М. ЦИГИЛИК, Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
254025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 10.05.94. Підп. до друку
06.09.94. Формат 70×108 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00.
Ум. фарбо-відб. 14,16. Обл.-вид. арк. 15,12.
Тираж 1500 прим. Зам. 4-1142. АТ «Кодр».

Оригінал-макет виготовлений центром комп'ютерного макетування КАЄ.

Київське орендне поліграфічне підприємство
«Книга». 254655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25.

Друкується за постановою редакційної
колегії журналу

Редактори Л. В. ФРАЙМОВИЧ,
О. В. КРАВЧЕНКО

Художній редактор М. В. РУСЯЄВА

АРХЕОЛОГІЯ

• 3 • 1994

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЙ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.

Видається
щоквартально
«Київська Академія Евробізнесу»
Київ

ЗМІСТ

Статті

- 3 ПАВЛЕНКО Ю. В. Проблема індоевропейської прабатьківщини у контексті останніх лінгвістичних досліджень
- 13 БРАЙЧЕВСЬКИЙ М. Ю. Періодизація історичного розвитку Східної Європи в I тис. н. е.
- 19 БІЛКОВА В. П. До питання про східну межу сільської округи Ольвії в пізньокласичний — ранньоелліністичний час
- 32 БУЙСЬКИХ А. В. Декоративні мотиви в античній архітектурі Ольвії та Херсонеса
- 41 ОБЛОМСЬКИЙ А. М., ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В. Посейм'я у латенський час
- 52 ЧЕРКУН Й. К. Пам'ятки доби великого переселення народів у Верхньому Потиссі
- 61 ПРИХОДНЮК О. М. Технологія виробництва та витоки ювелірного стилю металевих прикрас Пастирського городища
- Публікації археологічних матеріалів
- 78 АБІКУЛОВА М. І. Керамічна тара з пізньоскіфських пам'яток Нижнього Дніпра
- 85 НАЗАРОВА Т. О. До антропологічної характеристики населення Ольвії та Березані
- 95 ЦИНДРОВСЬКА Л. О. Жертвовні тварини в похованальному обряді зарубинецької культури
- 99 АНДРОЩУК Ф. О., ОСАДЧИЙ Р. М. Про культурний тип та конструктивно-ритуальні особливості камерних поховань Південної Русі (за матеріалами Києва та Чернігова)
- 106 МОВЧАН І. І., ПИСАРЕНКО Ю. Г. Давньоруська Желянь (з історії київських околиць)

Дискусії

- 113 БЕРЕЗЯК В. В. *Бушийський скельний рельєф*
122 ВИНОКУР І. С. *Дослідження Бушийського скельного рельєфу*
136 ФОРМОЗОВ А. А. *Еще раз о шахтном барельефе у с. Буша в Поднестровье*

Археологія за рубежем

- 139 АБРАМОВА З. О. *Біфасіальні знаряддя в палеоліті Сибіру*

Нові відкриття і заліхіди

- 149 ОВЧИННИКОВ Е. В. *Модель печі з трипільського поселення Березівка*
152 РЕДІНА Є. Ф., РОСОХАЦЬКИЙ О. А. *До вивчення гунських старожитностей Північно-Західного Причорномор'я*

Вітаємо ювілярів!

- 156 До ювілею Софії Станіславівни Березанської
157 До 70-річчя Михайла Юліановича Брайчевського
160 Наші автори

СТАТТІ

ПРОБЛЕМА ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАБАТЬКІВЩИНИ У КОНТЕКСТІ ОСТАННІХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Ю. В. Павленко

Індоєвропейська проблема є традиційною для археології та мовознавства. У статті на підставі сучасних досліджень обґрунтovується гіпотеза про формування індоєвропейської спільноти у Передкавказзі та Припонтійських степах до доби неоліту.

Індоєвропейська проблема є традиційною для цілої низки наук, перш за все — порівняльно-історичного мовознавства та археології. Факт спорідненості мов великої кількості народів, від Бенгалії до Британії, відкритий В. Джонсом наприкінці XVIII ст., а на початку XIX ст. обґрунтований Ф. Шлегелем і систематично доведений Ф. Бопшом у другій чверті минулого століття, поставив питання про те, що у прадавні часи мав існувати якийсь «народ» — носій відповідної прамови. Де ж мешкав цей народ?

В останній праці В. О. Сафонова¹ історії цього питання присвячено цілий розділ, тому тут робити історіографічний розгляд потреби немає. Це дозволяє безпосередньо перейти до лінгвістичних концепцій останнього десятиріччя, що стосуються проблеми індоєвропейської прабатьківщини. Залишаючи фахівцям відповідної галузі власне мовознавчий аспект проблеми, зосередимо увагу на історичних висновках відповідних досліджень. Вони можуть бути зіставлені як з сучасними археологічними та палеокліматологічними даними, так і з загальнотеоретичними уявленнями про розвиток первісного суспільства, зокрема і в етномовному аспекті. Розробці останнього присвячена низка праць², на результати яких я і буду спиратись далі.

Першою визначною подією минулого десятиріччя у сфері порівняльно-історичного мовознавства було видання фундаментальної праці Т. В. Гамкелідзе та В. В. Іванова³. Вчені спробували реконструювати прайндоєвропейську мову напередодні її диференціації. На підставі цього вони відновили, наскільки це йм вдалося, екологічне середовище, господарство, соціальну систему та культуру прайндоєвропейської людності. Їх головні історичні висновки можуть бути узагальнені таким чином:

1. Індоєвропейська прадіність розпалась не пізніше IV тис. до н. е., хоча не виключено, що і дещо раніше — десь у V тис. до н. е.

2. У цей час прайндоєвропейці мешкали десь у гірських місцевостях або поблизу них, де були поширені рослини та тварини, характерні переважно для рубежу між помірною та середземноморською смугами.

3. Напередодні диференціації індоєвропейської прамови її носії займались переважно землеробством та скотарством, знали найархаїчніші форми металургії та колесний транспорт, вже мали певний рівень соціальної стратифікації.

4. Найтіснішими у цей час були їхні мовні (та, мабуть, і соціокультурні) зв'язки з носіями пракартвельських, прасемітських та прапівнічнокав-

© Ю. В. ПАВЛЕНКО, 1994

казьких діалектів; встановлені окремі запозичення з еламської та навіть шумерської лексики.

На підставі цих доводів Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванов локалізували прарабатьківщину іndoєвропейців (за доби фінального неоліту — енеоліту) у межах Вірменського нагір'я. З суто лінгвістичної точки зору цей висновок міг би вважатись досить переконливим (хоча і не бездоганним, про що мова піде далі). Але з історичної точки зору він, як це вже певною мірою було зазначено⁴, критики не витримує. Наведемо хоча б такі зауваження:

1. Незрозуміло, чому саме Вірменське нагір'я, де, як відомо, ґрунти далеко не найродючіші, у V—IV тис. до н. е. стає епіцентром чи не найбільшого за всю світову історію демографічного вибуху.

2. Археологічно неможливо простежити шляхи розселення іndoєвропейських племен у V—III тис. до н. е. (на захід — до Малої Азії та Балкан, на схід — до Ірану, Середньої Азії та Індії, на північ — між Каспієм та Араком, а потім на захід — у Східну та Центральну Європу), накреслені Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Івановим.

3. Схема розселення народів, як її накреслюють ці дослідники стосовно часів існування цілої низки ранньокласових суспільств Давнього Сходу, не узгоджується з даними писемних джерел тих часів; навіть на території Вірменського нагір'я праіndoєвропейська гідронімія відсутня, а перші історично засвідчені там народи, хуррити та урарти (II — перша половина I тис. до н. е.), не були іndoєвропейськими.

4. Крім того, із загальнотеоретичної точки зору припущення про таке швидке просування та навіть асиміляцію місцевих мешканців невеличкою групою людей з узбережжя оз. Ван видається дуже непереконливим.

Вже цих аргументів досить, щоб не погодитись з історичними висновками концепції Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванова. Але лінгвістичні матеріали, які наводять ці дослідники, можуть бути інтерпретовані даліко не однозначно. Так, скажімо, І. М. Дьяконов⁵, загалом приймаючи ландшафтно-гospодарські реконструкції цих дослідників, схиляється до локалізації іndoєвропейської прарабатьківщини на Балканах та у Південній Азії. Але це припущення, за слівним зауваженням Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванова, ігнорує міцний вузол іndoєвропейсько-картвельсько-семітських зв'язків⁶, відкритий ще на початку 60-х років видатним українським лінгвістом, фундатором востратичної теорії В. М. Іллічев-Світічем. Думка В. О. Сафронова про запозичення іndoєвропейцями семітської та картвельської лексики лише у III тис. до н. е.⁸ не рятує балкано-дунайську версію хоча б тому, що на цей час праіndoєвропейців як певної етномовної спільноти, яка б займала окрему компактну територію, вже не існувало. Більш того, великий шар лексичних іndoєвропейсько-картвельських збігів пов'язаний не з відносно пізніми запозиченнями доби неоліту чи енеоліту, а, як це переконливо доведено у межах ностратичної теорії⁹, стосується найархаїчніших форм верхньоіталітичної доби. Від цього факту, до речі, при етноісторичних реконструкціях первісної доби у свій час відштовхувався ще В. М. Даниленко¹⁰.

Неможливість локалізації іndoєвропейської прарабатьківщини на південь від пракартвельського ареалу (відносно локалізації якого серед фахівців у Закавказзі розбіжностей немає), враховуючи також ландшафтні реалії, що оточували праіndoєвропейців на межі неоліту та енеоліту, дозволяє піктави для припущення про її розташування безпосередньо на північ від Великого Кавказького хребта: у Передкавказзі — Прикубанні та на рівнинах, які прилягають до цього ареалу. Ця версія збігається з уявленнями таких відомих дослідників, як Г. Чайлд, Т. Сулімірський, М. Гімбутас, В. М. Даниленко, В. Ф. Генінг, М. Я. Мерперт, Д. Я. Телегін¹¹ та інших, які так або інакше пов'язують праіndoєвропейців з південними районами Східної (або ширше — Східної і Центральної) Європи.

Подивимось з цієї точки зору на ландшафт, флюру та фагтуру іndoєвропейської прарабатьківщини, як вони відбиті у дослідженнях Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванова.

Перш за все звернемо увагу на такі спільноєвропейські корені, що мають значення — «тетерев», «рись» та «береза». Ці реалії відмінні для Перед-

ньої Азії, але притаманні як лісовій — лісостеповій смузі Східної Європи, так і горам Кавказу та (принаймні — береза) Криму.

Проте такі на перший погляд вразливі «південні» реалії, як «лев», «слон», «слонова кістка», «мавпа» та «леопард — барс», ніяк не можуть бути доказами перебування прайндоєвропейців південніше Кавказу, оскільки перші три лексеми є запозиченнями з афразійської (прасемітохамітської), а остання — з праਪівнічнокавказької (точніше — найдавнішої малоазійської — прахаттської) мов¹². Вони є міграційними термінами близькосхідного походження та свідчать лише на користь давніх зв'язків іndoєвропейців з носіями афразійських та малоазійсько-північнокавказьких діалектів.

Таким чином немає навіть сuto лінгвістичних аргументів для локалізації прабатьківщини іndoєвропейців в Передньоазіатсько-Східносередземноморському ареалі. За реконструкціями Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванова на території, яку займали іndoєвропейці напередодні втрати своєї єдності, були поширені такі представники фауни і флори:

— вовк, ведмідь, лис-шакал, дикий кабан, рись, олень-лось, заєць, змія-черв'як, видра-бобер, білка-тхір, миша-кріт, краб-рак, жаба, орел, ворон, журавель, дрізд-горобець, тетерев-глухар, дятел-зяблик, гусь-лебідь, риба-лосось;

— дуб, бук, граб, ясень, осина-тополя, іва-верба, тис, сосна-ялинка, піхта, вільха, яблуня, кизил-вишня, тутове дерево, волоскій горіх, береза, вереск, шипшина-дика троянда.

Десь поблизу були ареали леопарда-барса (включаючи весь Кавказ), лева (у давнину — вся Передня Азія, Анатолія, південь Балканського півострова, мабуть, частково і Закавказзя), мавпи (на північ — до Фінікії і Кілікії) та слона (у давнину він був також у Сирії та Верхній Месопотамії). Варто підкреслити, що про слонів прайндоєвропейці могли лише чути, а бачити тільки слонову кістку, яка могла потрапляти до них завдяки обміну. Мавпу ж, давнього супутника торговців та інших мандрівників, вони могли бачити далеко за межами її природного ареалу.

Особливе значення має спільна для іndoєвропейців назва коня та навіть позначення окремих частин його тіла, які не є запозиченими з якоїсь іншої мовної системи. Різноманітні факти переконливо свідчать про те, що доместикація коня була пов'язана з діяльністю племен, які розмовляли на іndoєвропейських діалектах¹³. Найдавніші знахідки кісток свійського коня маємо у Подніпров'ї (поселення Дерев'ка). Радіокарбонним методом вони датуються другою половиною IV тис. до н. е. Але знаючи, що при калібровці радіокарбонні дати значно поглиблюються, можемо припускати і давніший вік цих матеріалів. За каліброваною ж датою перші свідчення про культову роль коня у поховальному ритуалі належать до кінця V тис. до н. е. та стосуються Нижнього Поволжя¹⁴.

Наведені матеріали свідчать про те, що напередодні втрати етномовної єдності, не пізніше IV ст. до н. е., іndoєвропейські племена займали досить велику територію у межах південної та південно-східної частини Східної Європи. На півдні вони заселяли лісові передгір'я та скили Північного Кавказу й Кримських гір. Реалії цієї місцевості повністю відповідають власне іndoєвропейським назвам ландшафтних феноменів, тварин та рослин. У північніших областях вони займали переважно багаті деревинною рослинністю та зручними для обробки ґрунтами заплави річок степової зони — Дніпра, Сіверського Днітра, Дону, Волги тощо. Розвиток скотарства (в якому з IV тис. до н. е. особливу роль набуває конярство) обумовлює зростання саме степового населення. Воно, маючи завдяки виникненню вершиництва¹⁵ воєнну перевагу над сусідами, у пошуках кращих пасовиськ поступово починає просуватись і на сусідні території, що веде до витіснення або підкорення та мовної асиміляції їх корінних мешканців. Останнім і пояснюється істотне поширення іndoєвропейських діалектів протягом IV—II тис. до н. е. від Центральної Європи до Північної Індії.

З північнокавказько-дніпровсько-волзькою гіпотезою локалізації іndoєвропейців напередодні розпаду їх єдності найкращим чином узгоджуються і «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1994 р.

історичні висновки дослідження М. Д. Андреєва, які теж, на мій погляд, потребують певних уточнень.

Спираючись на фундаментальні праці Ф. де Соссюра, А. Мейє та Е. Бенвеніста, М. Д. Андреєв¹⁶ методом внутрішньої реконструкції пізнього стану спільнотої індоєвропейської мови максимально глибоко відтворив відповідні корені. Результатом було встановлення ранньоіндоєвропейської лексичної системи, яка складалась з 203 біконсонантних кореневих слів, та реконструкція найдавнішого шару її словотворення. Після співвіднесення цих слів з найдавнішими лексемами уральських та алтайських мов дослідник дійшов висновку, що з наведеної кількості 198 спільні для всіх трьох прамов, а ще 5, крім ранньоіндоєвропейської, зустрічаються хоча б в одній з двох зазначених. На цьому висновку ґрунтуються гіпотеза М. Д. Андреєва щодо « boreальної прамови » — спільнотного тла ранньоіндоєвропейської, ранньоуральської та ранньоалтайської мов.

Якщо Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванов реконструювали спільну індоєвропейську мову на її фінальному етапі (кінець неоліту — енеоліт), то М. Д. Андреєв відтворює лексеми попередньої доби (мезоліту та верхнього палеоліту). Той факт, що формування великих мовних спільнот у межах ранньоіндоєвропейської мови мало місце ще у пізньому палеоліті, теоретично був обґрутований В. Ф. Генінгом ще у 60-х роках¹⁷. Але тоді лінгвістика ще не мала змоги заглянути у такі глибини часу. Сьогодні це доведено суто методами структурного мовознавства.

М. Д. Андреєв виділяє три найголовніші етапи мовного розвитку, а саме: 1) boreальний, спільний для предків індоєвропейців, уральців та алтайців — кінець верхнього палеоліту; 2) ранньоіндоєвропейський — мезолітична доба; 3) пізньоіндоєвропейський — часи неоліту та початок енеоліту. Розглянемо їх докладніше в історичному контексті.

Перелік boreальних протосем¹⁸ свідчить про те, що усі вони відбивають реалії ранньоіндоєвропейської, переважно мисливського суспільства кліматичної зони з чітким поділом року на холодну зиму та відносно тепле літо. Наприкінці boreального періоду головними засобами життєзабезпечення поруч з полюванням (як колективним — загінним, так і індивідуальним — звіроловством) стають бій (гарпуном, остренем), а потім і лов риби та збиральництво (ягід, горіхів, істівного коріння). З свійських тварин був лише собака. Люди вели досить рухливе життя. Оскільки різноманітні (хоча ще не досконалі) способи здобуття риби були відомі, між іншим, і у південній частині Східної Європи ще наприкінці плейстоцену¹⁹, наведені господарські реалії цілком відповідають останній fazі розвитку верхньоіндоєвропейської мови.

Під час еволюції від boreальної до ранньоіндоєвропейської прамови у господарстві відбуваються істотні зрушения. Якщо раніше центром семантичного поля було означення реалій полювання, то тепер істотно підвищується значення рибальства та спеціалізованого збиральництва разом з удосконаленням переробки органічних матеріалів. Люди ведуть вже переважно осілий спосіб життя, про що свідчать слова із значенням «постійне місце проживання» та «жити осіло». Поступово, вже на стадії формування пізньоіндоєвропейської мови, спостерігається фіксація реалій з галузей скотарства та примітивного землеробства (при провідній ролі першого). З'являються слова, що позначають такі феномени неолітичної доби, як кам'яні сокири та тесла, плетіння з лози (кошиків) та ліплення з глини (посуду). На пізньоіндоєвропейському рівні мовного розвитку дистанція між іменником та дієсловом (яка виникла трохи раніше, але не існувала навіть у ранньоіндоєвропейської мові) перетворилася у граматичну опозицію²⁰.

Подивимось тепер, які ландшафтно-кліматичні реалії відбиті у boreальній прамові. Найширше були репрезентовані слова, тією чи іншою мірою пов'язані з переважно хвойними лісами, болотами та річками. Люди також були добре знайомі з дуже пересічену, мабуть гірською, місцевістю. Але існувало певне коло слів для позначення відкритих просторів, трави, пальника, що разом з реконструкцією великого значення колективного загінного полювання на великих стадних тварин (переважно биків, можливо бізонів) свідчить про наявність і степових просторів.

Виходячи з переваги болотно-лісових реалій у містах постійного перебування носіїв бореальної прамови та чомусь вважаючи, що під час останнього зледеніння безпосередньо на південь від крижаного щита були поширені хвойно-березові ліси, як і болота та озера, М. Д. Андреєв локалізує територію проживання предків іndoєвропейців, уральців та алтайців у широкій смузі від Рейну до Алтая. На його думку, у наступні часи між Алтаєм та Уралом виникає алтайська спільність, як між Уралом та Дніпром — уральська, а західніше Дніпра — до Рейну, переважно у Прикарпатті — іndoєвропейська²¹.

Але цей висновок потребує істотних уточнень.

Як добре відомо²², безпосередньо до крижаного щита (який десь близько XV тис. до н. е. доходив до середніх течій Одеру і Вісли та верхів'їв Німану, Дніпра та Волги) прилягали не хвойні ліси, а відкриті тундро-степові прости, які у Північному Причорномор'ї поступово переходили у степи. Лісостепова та лісова рослинність починала переважати лише на Балканах, у Криму та на Північному Кавказі²³, де клімат був дещо менш суворим, а умови для життя людей більш придатними. Логічно припустити, що «бореальна людність» була зосереджена саме тут, тим більше, що за доби льодовикового періоду місця для проживання людей у Північному Причорномор'ї було значно більше, ніж зараз.

До кінця льодовикового періоду Чорне море було замкнутим водоймищем у межах, значно менших, ніж тепер. Придатною для життя людей була вся його північна частина між Кримом та гирлом Дунаю, в той час як Азовського моря взагалі не існувало, а Каспій не заходив північніше широти гирла Терека — півострова Мангішлак. Ці території перетинали великі ріки: Дністер, Південний Буг та Дніпро, Дон та Кубань, Терек і Волга. Зважаючи на рельєф, неважко уявити, що десь на північному заході сучасного Чорного моря (де тоді мали зливатись Дунай, Дністер та Дніпро) і на півночі Каспійського (де, відповідно, сходились річища Терека, Волги та р. Урал) існували великі масиви боліт та переважно сосново-березових лісів, а у межах сучасного Азовського моря — справжнє «меотійське болото», в яке впадали Дон та Кубань і з якого через сучасну Керченську протоку мало витікти широке прісноводне річище (рис. 1).

Населення цього великого ландшафтного регіону від Нижнього Подунав'я та Східних Карпат до Устюту чи включно з Приараллям, як це реконстру-

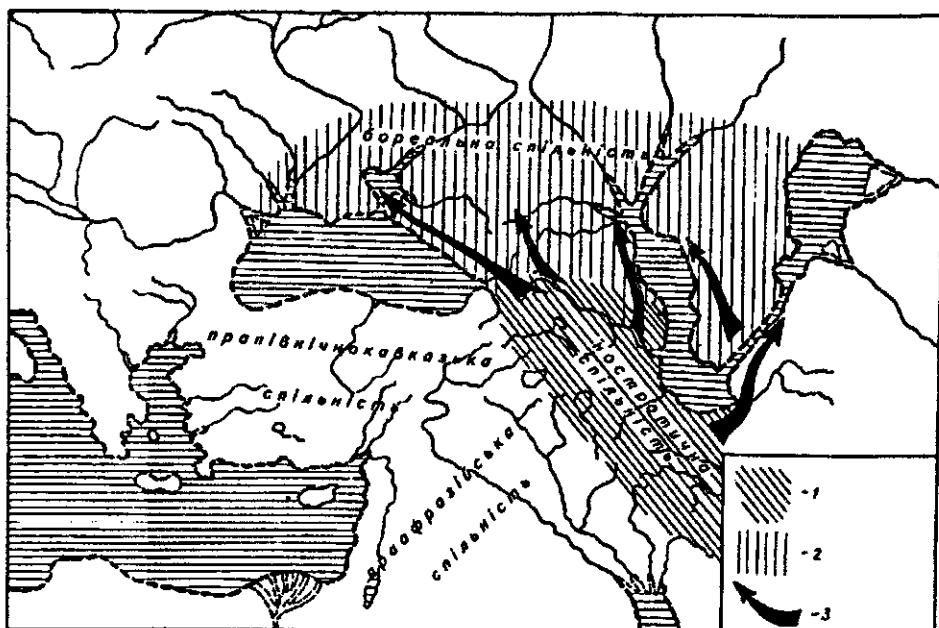

Схема 1. Етномовні спільноти пізнього палеоліту. XVI—XII тис. до н. е.

ював М. Д. Андреєв для бореальної людності, дійсно мешкало переважно у лісовій та лісостеповій місцевості з великою кількістю боліт, озер та річок, на берегах яких було не тільки багато звірів, а і, відповідно до сезону, водяних птахів. На мілких протоках відносно легко було також бити рибу, особливо осетрових та лососевих. На півдні ж тяглась система Кримських гір та Кавказу, продовженням якої на сході були гори Ельбрус та Копетдаг, а на півночі відкривалися степові простори, де випасались великі стада бізонів та коней. Тобто макемо збіг усіх кліматично-ландшафтних реалій, характерних для найпізніших носіїв бореальної прамови та ранніх іndoєвропейців.

Якщо погодитись з наведеними вище міркуваннями, то логічно буде припустити, що на межі пізнього палеоліту та раннього мезоліту формування іndoєвропейської спільноти відбувалось у межах Північного Причорномор'я — Північного Передкавказзя між болотяними дельтами Дунаю та Волги з центром у межах сучасного Приазов'я, тоді як уральську спільноту на той час можемо локалізувати десь між Каспієм та Араком, а алтайську — навколо Аральського моря або на схід від нього. Така гіпотеза буде логічною ще й тому, що вона добре узгоджується з концепцією ностратичної праєдності, до якої, за останніми розробками²⁴, поруч з мовними предками іndoєвропейців, уральців та алтайців також входили пракартвели Закавказзя та праеламіти Іранського плато. Відповідно макемо припустити (щось подібне у свій час і передбачав В. М. Даниленко²⁵), що ностратична праєдність у її сучасному розумінні (без семіто-хамітської — афразійської групи) десь до середини верхнього палеоліту мешкала у межах Західного Ірану — Закавказзя та поступово через Кавказ та прикаспійські області поширювалась у північніші райони, де і формувалась бореальна праєдність пізнього палеоліту. В такому випадку на захід від ностратичної праєдності макемо праафразійців Сирії — Палестини — Сінаю²⁶ та в Анатолії, а можливо, на півдні Балкан, етноМовних попередників хаттів, хурритів та сучасних північнокавказьких народів. На північ від носіїв бореальної прамови, у прильдовикових тундро-степах починається вже інший культурно-господарський світ. Але встановлені останнім часом найархаїчніші зв'язки прамов ностратичної групи з ескімосо-алеутською спільнотою дають певні підстави припускати, що саме мовні предки носіїв останньої і були мисливцями пригляцьальної зони пізньопалеолітичної доби. Таке припущення добре узгоджується з висновками Л. Л. Залізняка щодо господарсько-культурних зрушень на території Східної Європи на межі плейстоцену та голоцену²⁷.

Запропонована корекція областей локалізації бореальної та ранньоіndoєвропейської праєдностей ні в чому не суперечить лінгвістичним викладкам М. Д. Андреєва та, крім того, добре узгоджується з реконструкціями ностратичного рівня. Уявлення ж про центр формування іndoєвропейської спільноти на захід від Дніпра важко пов'язати зі спорідненістю останньої з пракартвельським масивом та давніми зв'язками з прасемітськими діалектами. З іншого боку, глибинна спільнота ранньоіndoєвропейської прамови з прауральською та праалтайською не дає можливості разом з Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Івановим, К. Ренфро²⁸ або В. О. Сафоновим²⁹ локалізувати праработківщину іndoєвропейців у межах Вірменського нагір'я та Анатолії. Гіпотеза ж про формування іndoєвропейської спільноти на межі верхнього палеоліту та мезоліту саме у Передкавказзі та Північному Причорномор'ї переконливо пояснює як її уральсько-алтайські, так і картвельсько-афразійські зв'язки. Тому вона і здається найбільш доведеною на сьогоднішній день.

Таким чином доходимо висновку, що лінгвістичні розробки Т. В. Гамкрелідзе — В. В. Іванова та М. Д. Андреєва на рівні іх історичної інтерпретації досить добре узгоджуються. Попередній розгляд цих двох концепцій показав, що іndoєвропейська етноМовна праєдність — у вигляді, на початковому етапі свого існування, етноМовної безперервності — склалась у Передкавказько-Північнопричорноморському регіоні на межі фінального палеоліту і мезоліту та займала (поширюючись у західному, північному та східному напрямках) ці області компактним масивом до доби енеоліту — початку великого розселення скотарських племен — носіїв іndoєвропейських діалектів, з середини IV тис. до н. е. Відповідно доба власне іndoєвропейської етноМовної

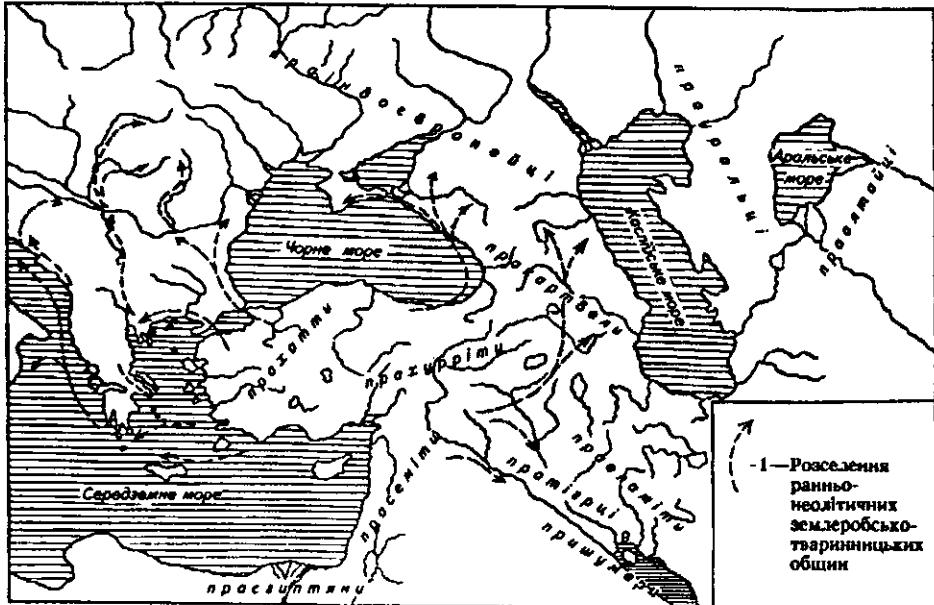

Схема 2. Етнолінгвістичні спільноти на рубежі мезоліту та неоліту. VIII—VI тис. до н. е.

єдності вкладається в межах IX—IV тис. до н. е. і охоплює близько п'яти тисячоліть (рис. 2).

Найістотнішою подією протягом цього великого відтинку часу було поширення серед іndoєвропейських груп відтворюючих форм господарства за доби раннього неоліту, що також фіксується лінгвістичними методами, перш за все завдяки виявленню запозиченої у сусідніх етнолінгвістичних спільнотах господарської та культурної лексики. Остання свідчить про те, що істотну роль у процесі поширення серед давніх іndoєвропейців навичок землеробства та тваринництва відіграли зв'язки з носіями так званих північнокавказьких (тобто найдавніших малоазійських) та прасемітських і (або) пракартвельських мов. Зупинимось на цьому докладніше.

За висновками С. А. Старостіна, автора останнього узагальнюючого дослідження стосовно іndoєвропейсько-північнокавказьких ізоглосів, наявність останніх є результатом запозичень відповідних слів з північнокавказької мовної системи у іndoєвропейську за доби, коли остання ще зберігала свою єдність, тоді як перша тільки втратила її — десь на початку V тис. до н. е. Серед запозичень відзначаються назви свійських тварин та культурних рослин, слів, пов'язаних з тваринництвом та землеробством, численні назви предметів повсякденного вжитку, харчів, деякі терміни, пов'язані з торговельно-обмінними стосунками тощо. Але наявність певної кількості також і спільних назв диких рослин та тварин наводить дослідника на припущення про те, що перед нами результат не лише культурних стосунків, а й субстратних відносин³⁰.

З цими висновками важко не погодитись. Але певні сумніви викликає припущення С. А. Старостіна, що саме праіndoєвропейська спільність мала налаштись на певний діалект праіндоєвропейської мови. Важко собі уявити, щоб уся етнолінгвістичність давніх іndoєвропейців на початку неоліту разом мігрувала до області, де мешкали носії якогось діалекту останньої та асимілювала відповідну людність; тим більше, що ніяких конкретних аргументів на користь цього дослідника не наводить. Вірогіднішою вдається можливість інфільтрації у давньоіndoєвропейський масив носіїв певного діалекту праіндоєвропейської мови, які несли досвід землеробсько-тваринницької життєдіяльності. У теоретичному плані таке припущення узгоджується з загальною картиною розселення окремих груп неолітичних рибалок, землеробів та скотарів з Східносередземноморсько-Передньоазіатського центру випереджую-

чого розвитку людства (у тому числі і з Малої Азії уздовж Чорноморського узбережжя) на його зовнішню мисливсько-рибальську периферію. Мабуть, розселення цих груп йшло Східним Причорномор'ям у напрямку Керченської протоки та Приазов'я, про що свідчать як певні археологічні матеріали³¹, так і, мабуть, сам факт наявності на Північно-Західному Кавказі абхазо-адигських народів, які, за останніми дослідженнями лінгвістів³², у мовному відношенні найближче споріднені з найдавнішим населенням Анатолії — хаттами. Сліди мов давньомалоазійсько-північнокавказької групи виявлені і у Балкано-Дунайсько-Карпатському ареалі³³, але східнопричорноморський шлях інфільтрації здається значно вірогіднішим.

Розглянемо тепер іndoєвропейсько-картвельсько-семітський вузол лекличних збігів, у свій час докладно проаналізований В. М. Іллічем-Світичем і потім, ще раз, Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Івановим³⁴. Думка В. О. Сафронова про його виникнення лише у середині чи навіть третій четверті III тис. до н. е.³⁵ ніяк не може бути прийнятою, зважаючи на те, що напередодні виникнення майкопської культури на Північному Кавказі та, тим більше, у Закавказзі усі відповідні реалії існували вже щонайменше дві-три тисячі років. Поширення ж цих, спільніх для трьох прамов, лексем на Кавказі (Великий хребет якого був межею між прайдоєвропейцями та пракартвелами) слід, мабуть, і пов'язувати з появою тут відповідних культурно-господарських досягнень та відносити до початку неолітичної доби.

Деяке світло на питання про виникнення іndoєвропейсько-семітських мовних зв'язків (якщо не припустити їх опосередкованості картвельським масивом та не вважати, як це інколи роблять грузинські лінгвісти³⁶) їх запозиченнями в обох випадках з останнього може пролити підкреслене В. О. Шнірельманом³⁷ подібність кераміки поселення Чох у Дагестані до північномесопотамських матеріалів типу Умм Дабагія. Хронологічно вони збігаються у межах першої половини VI тис. до н. е. при тому, що відповідна кераміка з комплексів Верхнього Дворіччя відносно дагестанської може вважатись давнішою. Просування ж семітомовних мешканців на Кавказ за доби неоліту неважко пояснити їх пошуками мінеральних ресурсів та широкими розробками обсидіану в межах Вірменського нагір'я між озерами Ван, Урмія та р. Аракс.

Під впливом етнічних груп, які мешкали у Східній Анатолії, Північній Месопотамії і Західному Ірані, не пізніше VI тис. до н. е. населення Кавказу як на півден, так і на північ від Великого хребта починає переходити до відтворюючих форм господарювання. Переселенці у тій чи іншій кількості інфільтрувались у пракартвельський та навіть прайдоєвропейський масиви, розчиняясь у них, але передавали господарсько-культурний досвід та відповідну лексику. За даними останніх досліджень³⁸, саме з Передкавказзя у Північне Причорномор'я поширюються не тільки дрібна рогата худоба та кераміка з товченою черепашкою у глині, а й такі землеробські культури, як пшениця-спельта та просо. Велика рогата худоба поширюється тут, мабуть, з Балкан та Подунав'я, але винайдення там «північнокавказьких» гідронімів узгоджується з можливістю сприйняття відповідної лексики прайдоєвропейцями частково і з заходу.

Все це дає, на мій погляд, логічне пояснення фактам сприйняття давніми іndoєвропейцями «північнокавказької», семітської та незначною мірою еlamської і навіть шумерської культурно-господарської лексики. У Передкавказзі та, можливо, у Північно-Західному Причорномор'ї давні іndoєвропейці безпосередньо сприймали передові досягнення та відповідну лексику від переселенців з півдня, які інфільтрувались у їхнє середовище та з часом розчинялись у ньому. Поступово ці запозичення поширювались на весь великий, але за доби неоліту — початку енеоліту ще досить компактний іndoєвропейський масив у трикутнику між Нижнім Подністров'ям, Степовим Передураллям та Великим Кавказьким хребтом. Починаючи з енеоліту, спостерігаємо відповідні лексичні запозичення вже з іndoєвропейських діалектів до уральської та алтайської прамов, пов'язане з розселенням скотарських племен півдня Східної Європи на просторах Євразії.

Підбиваючи підсумки розгляду проблеми іndoєвропейської прабатьківщини у контексті лінгвістичних досліджень останнього десятиріччя, варто

підкреслити, що північнокавказько-причорноморська її локалізація, запропонована у свій час Г. Чайлдом, найкращим чином узгоджується з висновками сучасного порівняльно-історичного мовознавства. Вона здатна пояснити і спорідненість (у межах ностратичної спільноти) індоєвропейської прамови як з уральською та алтайською, так і з картвелською і, певне, через останню з еламською. Такий погляд добре узгоджується з найархайчнішими зв'язками протоескімосо-алеутського масиву з ностратичною групою прамов. Крім того, відповідна локалізація давніх індоєвропейців здатна пояснити сприянням останніми давньомалоазійсько-північнокавказької та семітської культурно-господарської лексики.

Все це не дає можливості погодитись з останніми узагальнюючими працями таких дослідників, як К. Ренфрю та В. О. Сафронов, які, хоч і спираючись на різні системи аргументації, доходять висновків про формування праіндоєвропейської спільноти в Анатолії та поступове переселення відповідної людності у Балкано-Дунайський регіон. З останнього ж вони, подібно до М. І. Дьяконова³⁹ або деяко інакше Я. Маккея⁴⁰, вважають за можливе вивести розселення давніх індоєвропейців не лише у різні частини Європи, а й у внутрішню частину Азії.

Розглянуті результати лінгвістичних досліджень, перш за все праці М. Д. Андреєва, спростовують такий погляд. Але, у свою чергу, передкавказько-причорноморська локалізація давніх індоєвропейців з часів фіналного палеоліту до початку ензоліту має бути по-новому обґрунтована археологічно. У цьому відношенні ще не втратили значення праці В. М. Даниленка та М. Гімбулас⁴⁰. Істотне значення мають розробки щодо просування індоєвропейських племен з Причорноморсько-Прикаспійських степів у східному⁴¹ та західному⁴² напрямках. Але питання про археологічні еквіваленти індоєвропейської спільноти у мезоліті та неоліті і, тим більше, проблема зіставлення « boreальної » та « ностратичної » спільнотей з певними археологічними реаліями залишаються і досі відкритими.

Примітки

¹ Сафронов В. А. Индоевропейские прародины.— Горький, 1989.— С. 12—27; див. також: Renfrew C. Archaeology and Language.— 1989.— Р. 12—41.

² Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.— 126 с.; Мильтарев А. Ю., Пейрос И. И., Шнирельман В. А. Методологические проблемы лингвоархеологических реконструкций этиогенеза // СЭ.— 1988.— № 4.— С. 24—38; Генинг В. Ф. Социальная формация первоистории // Археология.— 1989.— № 4.— С. 3—17; Павленко Ю. В. Этнос как социальная система // Новые методы археологических исследований.— К., 1982.— С. 40—61; Павленко Ю. В. Шляхи развития первоисторического супольства // Археология.— 1990.— № 2.— С. 3—14.

³ Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы.— Тбіліси, 1984.— 1348 с.

⁴ Дьяконов И. М. О прародине носителей индоевропейских диалектов // ВДИ.— 1982.— С. 3, 4; Легеков Л. А. К новейшему решению индоевропейской проблемы // ВДИ.— 1982.— С. 3.

⁵ Дьяконов И. М. О прародине...— С. 22, 23.

⁶ Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык...— С. 967.

⁷ Иллич-Свityч В. М. Древнейшие индоевропейско-семитские языковые контакты // Проблемы индоевропейского языкознания.— М., 1964.— С. 3—12; Иллич-Свityч В. М. Опыт сравнения ностратических языков. Введение // Сравнительный словарь.— М., 1971—1976.— Т. 1—2.

⁸ Сафронов В. А. Индоевропейские прародины...— С. 242 та наст.

⁹ Иллич-Свityч В. М. Древнейшие индоевропейско-семитские...— С. 3—12.

¹⁰ Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1974.— С. 128 та наст.

¹¹ Childe V. G. The Arjans.— N. Y. 1926; Sulimirski T. Prehistoric Russia. An outline.— London.— N. Y. 1970; Gimbutas M. The first wave of Eurasian steppe pastoralists into copper age Europe // The Journal of Indo-European Studies.— 1977, v. № 4.— P. 277—338; Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969; Даниленко В. Н. Неолит Украины...; Генинг В. Ф. К вопросу о происхождении уральской этнической (языковой) общности // Вопросы финно-угорского языкознания. Вып. IV.— Ижевск, 1967.— С. 262—271; Генинг В. Ф. Происхождение и древнейшие этапы развития индоевропейской и уральской этнических общностей // Этнические процессы на Урале и в Сибири в первобытную эпоху.— Ижевск, 1983.— С. 7—14; Мерперт Н. Я. Древнеямная историко-культурная область и вопросы формирования культур шнуровой керамики //

Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. — М., 1976. — С. 103—128. Телегин Д. Я. Степное Поднепровье и Нижнее Подунавье в неолите — энеолите // Каменный век на территории Украины. — К., 1990. — С. 6—17.

¹² Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык... — С. 506, 510, 511, 524.

¹³ Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык... — С. 544—562; Лелеков Л. А. К новейшему решению... — С. 33.

¹⁴ Ковалевская В. Б. Конь и всадник. — М., 1977. — С. 19; Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык... — С. 558.

¹⁵ Даниленко В. Н. Энеолит Украины... — С. 87 и сл.

¹⁶ Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский язык. — Л., 1986. — 327 с.

¹⁷ Генинг В. Ф. К вопросу о происхождении... — С. 266.

¹⁸ Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский язык... — С. 293—295.

¹⁹ Неприна В. І. Виникнення та розвиток рибальства на території України // Археологія. — 1988. — Вип. 64. — С. 28—33.

²⁰ Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский язык... — С. 289.

²¹ Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский язык... — С. 272.

²² Археология УССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 55.

²³ Kultury i ludy Dawnej Europy. — Warszawa, 1981. — 299 с. Мара 9, 10.

²⁴ Starostin S. A. Nostratic and Sino-Cam Kasián // Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. — М., 1989. — Ч. 1. — С. 106—124.

²⁵ Даниленко В. Н. Энеолит Украины... — С. 156.

²⁶ Милитарев А. Ю., Шнирельман В. А. Проблема происхождения афразийцев // СЭ. — 1988. — № 4. — С. 32—35.

²⁷ Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К., 1989. — С. 175.

²⁸ Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык... — С. 895—958; Renfrew C. Archaeology and Language... — Р. 143 та наст.

²⁹ Сафонов В. А. Индоевропейские языки... — С. 28—47. До речі дивує, що цей дослідник, який інколи широко використовує результати дослідження М. Д. Андреєва, фактично ігнорує головний його висновок щодо спільногого походження індоевропейської, уральської та алтайської прамові від « boreальної спільноти» пізнього палеоліту.

³⁰ Старостин С. А. Индоевропейско-синокавказские изоглоссы // Древний Восток: этнокультурные связи. — М., 1988. — С. 152—154.

³¹ Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989. — С. 176—178.

³² Иванов В. В. Об отношении хатского языка к северо-западнокавказским // Древняя Анатolia. — М., 1985; Старостин С. А. Индоевропейско-синокавказские... — С. 112.

³³ Иванов В. В. К проблеме языковой принадлежности носителей культур линейно-ленточной керамики и лендерской культуры Центральной Европы V—IV тыс. до н. э. // Античная балканistica. Карпато-Дунайский регион в диахронии. — М., 1984. — С. 13, 14.

³⁴ Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык... — С. 880—891.

³⁵ Сафонов В. А. Индоевропейские... — С. 256, 257.

³⁶ Гебеская Ш. В. О некоторых индоевропейско-семитско-картвельских лексических совпадениях // Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. — М., 1989. — Ч. 3. — С. 24—45.

³⁷ Шнирельман В. А. Возникновение... — С. 85.

³⁸ Там же. — С. 177, 178.

³⁹ Дьяконов И. М. О прародине... — С. 22, 23.

⁴⁰ Makkay J. The dinaric pottery and the Zudo-Europeans // Proto-Indo-Europeans: The archaeology of a dingnistic problem. — Washington, 1987. — Р. 165—184.

⁴¹ Бонгард-Левин Г. М., Грантовский Э. А. От Скифии до Индии. — М., 1983. — С. 154—202; Кузмина Е. Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. — Фрунзе, 1986. — 134 с.

⁴² Телегин Д. Я. Степное Поднепровье... — С. 14—16.

Ю. В. Pavlenko

ПРОБЛЕМА ИНДОЕВРОПЕЙСКОЙ ПРАРОДИНЫ В КОНТЕКСТЕ ПОСЛЕДНИХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

1980-е гг. ознаменовались появлением ряда фундаментальных исследований в области сравнительно-исторического языкознания, требующих обобщающего историко-археологического осмысливания. Их анализ в контексте археологических разработок приводит к выводу о формировании прайндоевропейской общности (в форме этноязыковой непрерывности) на стадии перехода к мезолиту в Кавказско-Крымских предгорьях и в сопредельных с ними степных районах. Эта гипотеза объясняет наличие изначального родства индоевропейских языков как с уральскими и алтайскими, так и с картвельскими. В ее контексте решается и проблема ранних связей древних индоевропейцев с прасемитами и носителями прасеверокавказских (древнейших малоазийских) диалектов. Последнее объясняется инфильтрацией с юга неолитических земледельческо-скотоводческих групп.

Yu. V. Pavlenko

A PROBLEM OF THE INDO-EUROPEAN FORE-MOTHERLAND IN THE ASPECT OF THE LATE LINGUISTIC STUDIES

Some fundamental studies in the field of comparative-historical linguistics appear in 1980s. They require generalized historico-archaeological comprehension. Their analysis in the aspect of archaeological developments permits a conclusion to be made on formation of fore-Indo-European community (as an ethnolinguistic continuity) at the stage of transition to mesolith in the Caucasus-Crimean mountains and in steppe regions contiguous with them. This hypothesis explains the presence of initial affinity of Indo-European languages both with Ural, Altai languages and with Cartvel ones. In this aspect the problem of early contacts of ancient Indo-Europeans with fore-Semites and carriers of fore-North-Caucasian (ancient Minor-Asian) dialects is discussed. The latter is explained by infiltration of neolithic agricultural and cattle-breeding groups from the south.

Одержано 13.02.91

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В I ТИС. Н. Е.

М. Ю. Брайчевський

Автор пропонує хронологічну схему історії Європи протягом I тис. н. е., яка спирається на свідчення всіх різновидів джерел (писемних, археологічних, лінгвістичних тощо).

Розробка періодизації тієї чи іншої доби в межах точно визначені території становить одне з найважливіших завдань дослідження в історичній науці. Особливо актуальним воно вистає при звертанні до найдавніших часів — дописемних чи палеописемних, що є прерогативою археології. Зокрема, доби так званого переселення народів, що докорінно перекроїла етнографічну карту Європи і знаменувала перехід від античної цивілізації до середньовіччя.

Джерельна база для вивчення цієї епохи виглядає надто строкатою. З одного боку, маємо досить численні писемні пам'ятки греко-латинського походження, що містять величезний тезаурус історичної інформації. З іншого — варварські народи, що стали головною творчою силою в тому процесі, власну писемну традицію ще тільки починали створювати, а відтак у нашому рез-

© М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ, 1994

поряджені нема документів, здатних належною мірою відтворити самоусвідомлення тих народів, їх власну думку по себе.

В цьому випадку головним джерелом для реконструкції історичного процесу виявляються саме археологічні матеріали — надто своєрідне джерело із специфічними інформативними потенціями, зокрема і стосовно хронології.

Цілком зрозумілим є прагнення археологів до створення часової шкали, яка б дозволила досліднику з максимальною точністю визначити дату того чи іншого комплексу (поховання, житла тощо). На жаль, подібні експерименти (особливо у повоєнний час) беззастережно переходять дозволену межу і ставлять перед археологічним матеріалом завдання, які йому явно не до снаги. Передовсім це стосується так званої римської доби (перша половина I тис. н. е.). Праця німецького вченого Г. Егтерса, що пропонував докладно розроблену хронологічну схему германських старожитностей першої половини тисячоліття, справила величезне враження на археологічну громадськість і викликала до життя численні наслідування, на жаль, здебільшого бездумній некритичні.

За нашим переконанням сама постановка питання є принципово хибою. Археологія не дає можливості датувати археологічний матеріал з точністю до кількох десятиліть; загальновживаний до недавнього часу модус точності — півтора-два століття — здається максимальним, а в переважній більшості конкретні категорії речей піддаються датуванню лише в рамках цілої культури від її виникнення до загибелі.

Так, наприклад, фібули з підв'язаною ніжкою або кістяні гребінці можуть датуватися тільки усім часом існування черняхівської культури. Спроба деталізації, виділення типів, що мали б хронологічний зміст, означає видавати бажане за дійсне. Цей постулат, зрештою, може бути логічно вивірений під кутом зору методичних засад.

Справді, ані фібули, ані поясні пряжки, ані кістяні гребінці, не кажучи вже про керамічні форми, не несуть хронологічної сигнатури. Відповідну інформацію вводить до них дослідник, який здебільшого оперує хибними вихідними засновками. У кінцевому рахунку вся система зводиться до використання нумізматичного матеріалу. Монети, на відміну від абсолютної більшості археологічного матеріалу, мають притаманну, більш-менш докладно фіксовану дату — коли не точний рік карбування, то, щонайменше, діапазон правління імператора, іменем якого монету випущено в обіг.

Але цей діапазон фіксує лише час карбування монети. Інша річ — її функціонування, яке не має надійної верхньої межі (*terminus ante quem*). Цей рубіж не може бути визначений навіть приблизно. Тим сильніше є проблема датування знахідок на варварських землях, де обіг римського срібла має свої принципово відмінні особливості у порівнянні з метрополією. Ніколи не можемо з упевненістю судити про час, коли монета, карбована, скажімо, за правління Марка Аврелія, потрапила на східнослов'янські землі.

Третє наближення — закономірність, що зумовила потрапляння монети в землю; знову-таки можемо тільки гадати, скільки часу обертався той чи інший шматок металу у варварському суспільстві, перш аніж вийти з обігу і осісти десь в похованні, житлі або у складі скарбу.

Отож маємо зважати на імовірність того, що денарій, карбований за династії Антонінів (ІІ ст. н. е.), міг потрапити в землю і в III, і в IV, і в V ст., а навіть і ще пізніше. Реальні матеріали підтверджують актуальність подібного сумніву. Нам відомі монетні скарби, що складалися переважно з монет другої половини I та II ст., в яких, однак, були й монети (або добре датовані предмети) III—V ст., причому на одну пізню монету (або річ) припадали сотні або й тисячі ранніх.

В цьому є своя закономірність. Приплив римського срібла на територію черняхівської культури, як відомо, розпочався на рубежі I—II ст., коли завоювання Дакії зумовило появу спільногоКордону між імперією та східнослов'янськими землями; монети Нерона та династії Флавіїв напевно потрапили до нас в той же період, тобто через кілька десятиліть після їх виходу в світ.

Надходження римських монет на наші землі припиняється на рубежі II—III ст. у зв'язку з кризою, що охопила імперію і мала одним з своїх виявів

пісування монети. Знені емісії III ст. не знаходили збуту, а натомість зростала вартість повноцінної монети попереднього часу, і це не могло не відбитися на економічній ситуації: денарій Антонінів ретельно утримувалися в обігу.

Тож, гадаємо, своєрідним куріозом виглядають прагнення дослідників датувати конкретні комплекси з точністю до четверті віку. І вже зовсім недоречним виглядає запропонована німецькими археологами манера визначати хронологічні рубрики точними числами: 150, 200, 250 і т. д. Чи маємо серйозно взяти до відома, що у 149 р. культурна характеристика певного регіону істотно відрізнялася від такої ж характеристики в 151 р.?

Та, зрештою, і потреби в цьому не бачимо: мені як досліднику пізньо- античних та ранньосередньовічних старожитностей не так вже важливо знати, коли точно поховано виявленого розкопками небіжчика: в кінці II або на початку IV ст.? Подібні вправи не виглядають як серйозне наукове дослідження.

Визначення хронологічного рубежу в археології матиме значення лише в тому випадку, коли зміни в культурній типології відбивають не тільки появу нового різновиду арбалетної фібули чи форму спинки кістяного гребінця, а глибинні процеси, що протікають в надрах соціальної структури стародавнього населення. А такі процеси знаходять відбиток не лише в деталях ювелірних виробів чи характері керамічних форм, а й у всьому комплексі джерел, в тому числі й писемних.

Далі маємо запропонувати загальноісторичну схему періодизації у розвитку східноєвропейського Півдня (зони Лісостепу та Степу) протягом I тис. н. е., основану на врахуванні всіх категорій джерел і з визначенням корінних зламів, які, маючи соціальну природу, так чи інакше мусили відбитися і в археології. Ми теж застосовуємо точні дати, але вони не висмоктані з пальця і не взяті зі стелі — вони відбивають реальні явища та події, що мали вплив на загальний хід історичного поступу.

I період: 106—180. Нижня дата — завоювання Траяном Дакії та наближення рубежів Римської імперії безпосередньо до східнослов'янських земель. Верхні — смерть Марка Аврелія — останнього імператора, який утримував натиск варварів; його правління ознаменувалося серйозними конфліктами (повстання Авдія Касія 175 р., Парфянська війна (161—165), Маркоманська війна (167—180) та ін.

В історії Східної Європи II ст. н. е.— переламний момент; саме в цей час формуються черняхівська та київська культури. Отож, це водночас і зарубинецький період, і ранньочерняхівський. Принципово відмінні, здавалося б, погляди, висловлені в літературі, збігаються, і кожний з них має під собою певні підстави: проблема умовного рубежу для дискретизації індисcretного процесу набуває значення засади.

Історичний сенс процесу надто складний і багатолінійний. Глибоке дослідження його ще попереду. Особливо відзначимо економічний аспект — наявність спільногородону з імперією і встановлення тісних торговельних взаємин наших предків з римлянами відіграли вирішальну роль в історії Лісостепу; можна твердити, що черняхівську культуру породила хлібна торгівля з імперією.

II період: 180—270. Верхній хронологічний рубіж — остаточна втрата римлянами Дакії за Авреліана. За визначальний фактор маємо взяти кризу III ст. в імперії та слов'яно-готський альянс в Надчорноморщині та Наддунайщині. Слов'яни беруть безпосередню участь в так званих Готських, або Скіфських, війнах. В археології відзначаємо піднесення черняхівської культури та її проникнення на лівобережжя Дунаю.

III період: 270—375. Верхній рубіж — гунська навала. В імперії — поступовий вихід з кризи; встановлення домінанті, реформи Діоклетіана — Константина Великого, заснування нової столиці — Константинополя. В Східній Європі — оформлення Антського царства, гото-антський союз проти гунів та його розрив, що мав трагічні наслідки (страта Божа з його синами та можновладцями).

IV період: 375—451. Верхній рубіж — Каталаунська битва і крах гунської епопеї. Імперія переживає важкі часи через численні варварські навали. В «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1994 р.

437 р.— загибель Бургундської держави. 395 р.— поділ імперії на дві частини після смерті Феодосія Великого.

В Східній Європі — ліквідація Готського королівства, знищенння готської культури в Надчорноморщині (пам'ятки типу Госпітальної вулиці в Керчі). Соціальна деструкція в степовій зоні. Піднесення Антського царства, що, уникнувши гунського погрому, залишилося єдиною великою силою в Надчорноморщині. Дальший розвій черняхівської культури, активний рух черняхівських племен на південь, в зону колишнього готського розселення. Вважаємо, що переважна більшість черняхівських поселень на території степу виникла саме в цей час — після розгрому готів та їх відходу на захід.

V період: 451—568. Верхній рубіж — виникнення Аварського каганату в Карпатській котловині та початок слов'яно-аварських війн.

Період найвищого піднесення Антського царства. Активний рух слов'ян за Дунай; від 550—551 рр.— засвоєння ними північної частини Балканського півострова. Поява слов'янських колоній на Пелопонесі, в Малій Азії і т. д.

Вищий розквіт черняхівської культури; формування комплексу пальчастих фібул. Процвітають залізоробна справа, гончарство та інші галузі ремесла. Поява кераміки празького типу в місцях осідання гунів під час зворотного руху на схід — після Каталаунської поразки. Поширення жител у формі квадратних напівземлянок.

В імперії — період відносної стабілізації, зумовленої значною мірою слов'янською колонізацією (часи Юстиніана I). Падіння Західної римської імперії (476 р.); формування Франкської держави (Хлодвіг: 481—511 рр.).

VI період: 568—635. Верхній рубіж — виникнення держави Само на заході та держави Кія — на сході.

Це період слов'яно-аварських воєн, соціальної деструкції в лісостеповій зоні; захоплення Степу гуно-болгарськими племенами. Зародження Хозарського каганату. Розпад Антського царства, занепад черняхівської культури. Тимчасове згортання деяких галузей ремесла (гончарство). Зникнення кераміки празького типу, що не лишила по собі виразної традиції.

Криза Візантійської імперії, що виступає в переламний етап своєї історії. Епізодичні прояви стабілізації за Маврикія (582—602) та Іраклія (610—641) чергаються з глибоким занепадом, що врешті призводить до іконоборського розбратору. На заході — піднесення Меровінгської держави.

VII період: 635—744. Верхній рубіж — ухід Мервана з Надволжанщини та Наддонщини, що знаменував початок вищого піднесення Хозарії.

В історії Східної Європи — період етнокультурного переоформлення. Остаточно зникає черняхівська культура, традиції якої, однак, продовжують розвиватися. Формуються нові культурні утворення: пастирська культура, волинцевська, салтівська (у вузькому значенні цього терміну) та ін.

В імперії — глибока криза (іконоборська епоха: Лев Ісаврін — 717—741). На заході — держава Каролінгів (Карл Мартел — 715—741).

VIII період: 744—839. Верхній рубіж (дуже умовний) — посольство Русі до Інгельгейму (до імператора Людовіка); перша згадка слов'янської Русі («Slovenogum»).

Піднесення Хозарії, її завойовницька активність. На середину VIII ст. припадає загибель Пастирського городища (еталонна пам'ятка попередньої доби). В цей же час закопані величезні скарби типу Перещепинського, Новосанжарського, Макухівського, Келегейського; тоді ж загинув Вознесенський оборонний комплекс на Запоріжжі. Частина східнослов'янських племен (в'ятичі, радимичі, східна частина сіверян) потрапила під владу каганату; в археології це — роменська та боршівська культури, що демонструють архаїчніший лад порівняно з культурою тих племен, які уникли хозарської зверхності (пам'ятки типу Луки Врублівецької, Ріпнева, раннього шару Пліснеського городища тощо). Поступове піднесення Київської держави.

Візантійська імперія переживає перехідний етап від деформованого рабовласництва до феодалізму. Частина дослідників (О. П. Каждан) відносять цей етап до VII, інші (О. Є. Ліпшиць) — до VIII ст. На заході — піднесення Каролінгської держави (Піпін Куций — 741—768, Карл Великий — 768—814; коронація Карла — 800 р.).

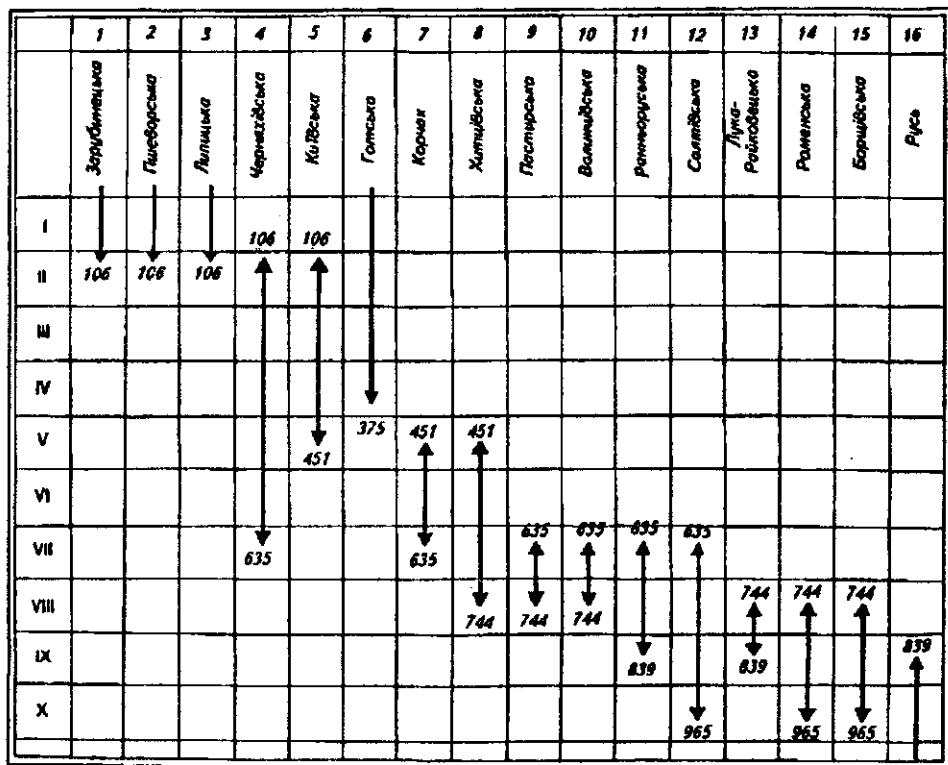

Схема періодизації історичного розвитку Східної Європи в I тис. н. е.

IX період: 839—882. Верхній рубіж — політичний переворот в Києві, убивство Аскольда, династія Рюриковичів на київському столі.

Піднесення Київської Русі. Завершення процесу формування феодалізму та Київської держави. Врядування Аскольда — блискуча сторінка її історії. Вихід Русі на міжнародну арену; активна політика на північ та південному сході (Закавказзя, Халіфат, Візантія). Запровадження християнства (860 р.). В археології — остаточне оформлення давньоруської культури, презентованої некрополями в Києві, Чернігові, Шостовицях, Гніздові, Темерові і т. д.

Під владою хозар залишається східна частина давньоруських племен. Норманська інвазія на півночі. Візантія виходить з кризи (остаточна перемога іконошанування — 843 р.). На заході — розпад імперії Карла Великого (Верденський договір — 843 р.). В Центральній Європі держава Само трансформується в Великоморавське князівство (Моймир — 830—846). Діяльність Кирила й Мефодія, що мала загальнослов'янське значення.

X період: 882—965. Верхній рубіж — Східний похід Святослава і повний розгром Хозарії. Загибель роменської та борщівської культур.

Становище Русі після перевороту 882 р. — досить складне. Наслідки тої події — втрата Києвом досягнень, здобутих за Аскольда (зокрема в сфері зовнішньої політики).

В археології — остаточне оформлення давньоруської культури — включення в'ятицько-радимицько-сіверянських земель до Русі. Поступовий занепад салтівської культури.

У розвитку Візантійської імперії починається новий період піднесення, яким було означене врядування Македонської династії. На заході — відтворення Священної римської імперії германської нації (коронація Отто I — 962 р.).

Головний сенс пропонованої схеми полягає у визнанні взаємозалежності тих змін і зламів, що відбуваються в різних сферах суспільного життя. Ця взаємозалежність є безпосереднім вивтом закономірності історичного процесу.

су, внаслідок якої хронологічні репери й рубежі так чи інакше збігаються і утворюють єдину систему.

Вона, ця система, не допоможе датувати конкретні поховання чи напівземлянки з точністю до кількох десятиліть, але вона дає хронологічну канву, яка гарантує можливість правильно розставити археологічні явища та факти, забезпечивши дослідника від хибних уявлень: загальний хід історичного поступу виключає можливість довільних припущенень і суб'єктивних настанов.

M. Ю. Брайчевский

ПЕРИОДИЗАЦИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В I ТЫС. ДО Н. Э.

Автор предлагает общехistorическую схему периодизации развития восточноевропейского Юга на протяжении I тыс. н. е. Она основана на использовании всех категорий источников и на учете всех коренных изменений, которые, имея социальную природу, так или иначе отразились в археологии. Эта схема включает десять периодов, каждый из которых имеет верхний и нижний пределы. Главный смысл предлагаемой схемы состоит в признании взаимозависимости тех изменений и трансформаций, которые происходят в разных сферах общественной жизни. Эта взаимозависимость представляет собою непосредственное проявление закономерности исторического процесса, в результате которого хронологические реперы и рубежи так или иначе совпадают и образуют единую систему.

M. Yu. Braichevsky

PERIODIZATION OF HISTORIC DEVELOPMENT OF EAST EUROPE IN THE 1ST MILLENNIUM A.D.

The author suggests a general-historical outline of periodization of the east-European South development in the course of the 1st millennium A.D. It is based on the use of all categories of sources and on consideration of all radical changes which, being of a social nature, anyhow exerted their effect on archaeology. This outline includes ten periods, each having upper and lower limits. The core of the outline suggested is acknowledgement of interdependence of the changes and transformations which occur in various spheres of social life. This interdependence is a direct manifestation of regularity of the historical process as a result of which chronological bench-marks and borders coincide anyhou and form a single system.

Одержано 20.06.92

ДО ПИТАННЯ ПРО СХІДНУ МЕЖУ СІЛЬСЬКОЇ ОКРУГИ ОЛЬВІЙ В ПІЗНЬОКЛАСИЧНИЙ — РАННЬОЕЛЛІНІСТИЧНИЙ ЧАС

В. П. Билкова

У статті на підставі даних нових розкопок доводиться, що відоме Білозерське поселення IV—III ст. до н. е. входило не до кола нижньодніпровських скіфських пам'яток, як вважалося раніше, а було найбільшим віддаленим на схід поселенням сільської округи Ольвії.

При характеристиці формування та розвитку сільської округи Ольвії відзначається слабка вивченість поселень IV—III ст. до н. е.¹ У статті В. В. Рубана східна межа цих поселень без зазначення конкретних пам'яток визначається районом дельти Дніпра². В узагальнюючій статті С. Б. Буйських, де конкретніше окреслені межі ольвійської хори на різних етапах її існування як крайні східні пункти у IV—III ст. до н. е. визначені поселення Софіївка I та II, але припускається також можливість входження до неї Білозерського поселення, розташованого східніше³. Ця пам'ятка була відома тільки за матеріалами розвідувальних робіт⁴. Після проведення на Білозерському поселенні розкопок, здійснених автором, з'явилась можливість охарактеризувати його повніше та спробувати визначити його місце серед синхронних поселень Нижнього Подніпров'я.

Єдина публікація належить першому досліднику пам'ятки Г. Л. Скадовському⁵. Пізніше, у 1946 р., співробітник Херсонського музею М. М. Дмитренко при зачищенні окопів виявив будівельні комплекси IV ст. до н. е.⁶ У 1952 р. Н. Г. Слагіна та Н. М. Погребова знайшли в береговому урвищі роздільні виходи культурного шару епохи бронзи, пізньокласичного — ранньоелліністичного та римського часів — шурфовка та підйомний матеріал, більша частина якого зберігається у Херсонському краєзнавчому музеї, підтвердили це спостереження⁷. Є відомості про знахідки античних монет⁸. Поселення доби бронзи було виділено як окрема пам'ятка, а на решті площині припускалось існування довготривалого поселення⁹. У 1989 та 1991—1993 рр. розкопками автора на цій території були виявлені два різночасові культурні нашарування, розташовані окремо, пізньокласичного — ранньоелліністичного часів та римської доби (рис. 1).

Розвідувальні розкопки у південно-західній частині пам'ятки загальною площею 100 м² виявили культурний шар товщиною 0,8 м римського часу. Знайдені частини котловану напівземлянки та 7 ям. Основу речового матеріалу шару та будівельних комплексів становили фрагменти амфор римського часу. Переїмажали типи, поширені у Північному Причорномор'ї у I—II ст., поодинокі знахідки належать до кінця I ст. до н. е. та першої половини III ст. н. е. Знайдено фрагменти світлоглинняних амфор — широко- та вузькогорлих, на підонах, з двостворчими та складнопрофільованими ручками та червоноглинняних — широкогорлих з масивними овальними та псевдодвостворчими ручками та амфор з трикутними у розрізі ручками й конічною ніжкою. До непоширеніших типів можна віднести амфори світло-коричневої глини з двостворчими ручками, амфори з шипоподібними ручками, амфори з кулястою ніжкою. Є також фрагменти червоноглинняних, сіроглинняних, червонолакових (дуже мало) кухонних кружальних та ліпних посудин, кістки свійських тварин і риб; кам'яні вироби; шматочок залізного шлаку.

Нижче рівня dna в розкопах у береговому урвищі було знайдено зруйноване поховання з північно-східною орієнтацією голови небіжчика, з інвентаря зберігся чорнолаковий канфар останньої четверті IV — початку III ст. до н. е. (рис. 4, 1). Кістяки та кераміку античного часу знаходили на цій тери-

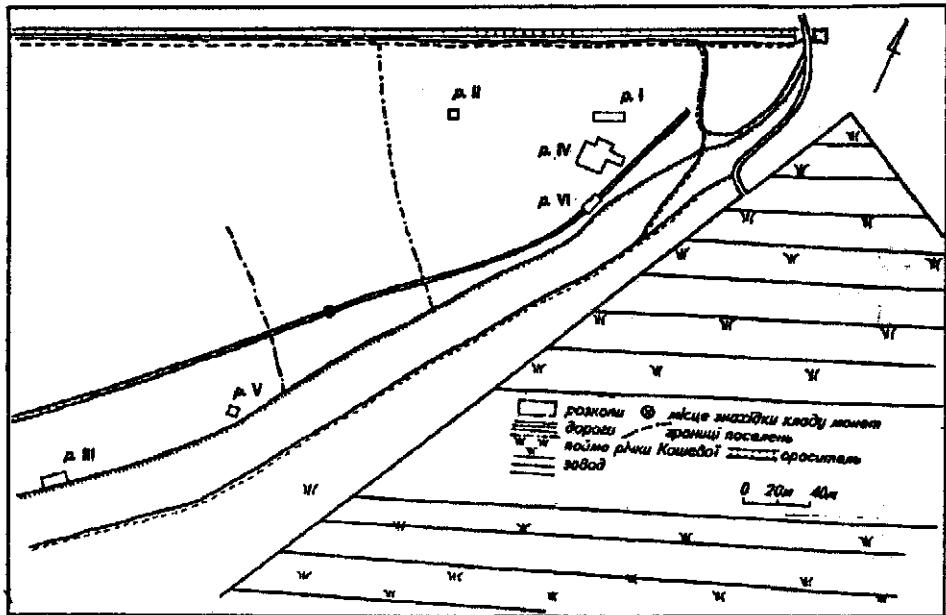

Рис. 1. План-схема розташування поселень з розкопами 1989, 1991—1993 рр.

торій мешканці сучасного селища. Можна припустити існування тут у IV—III ст. до н. е. грунтового некрополя.

Можливо, культурний шар перших віків належить до городища на Корабельному мисі — від протоки Корабелка, що згадується в огляді А. П. Чиркова¹⁰. Можна припустити, що в римський час населення вважало за краще з міркувань безпеки перебувати не на місці попереднього поселення, а на мисі. Зараз Корабельний мис значною мірою зруйнований будівництвом, від поселення збереглася невелика частина.

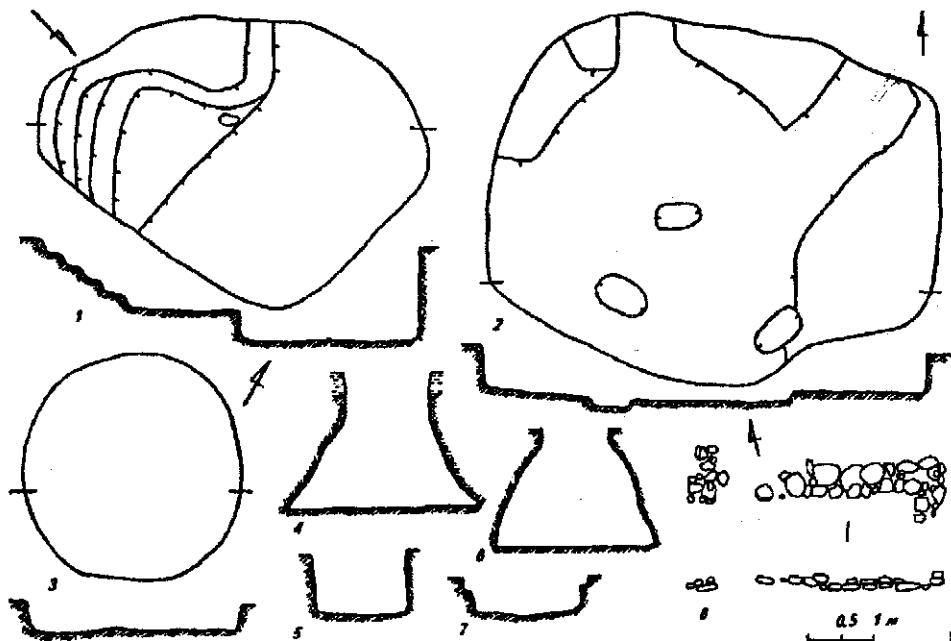

Рис. 2. Напівземляники: 1 — розкоп II; 2 — розкоп IV; 3 — розкоп I; 4—7 — ями, розкоп IV; кладка стіни житлової будівлі; 8 — розкоп VI.

Розкопи у північно-східній частині Білозерського городища виявили культурний шар з матеріалами пізньокласичного — ранньоелліністичного часу. Площа цього поселення, окреслена виходами підйомного матеріалу, становить близько 2 га. Саме цю пам'ятку пропонується називати Білозерським поселенням. Між ним та поселенням римського часу спостерігається площа, яка не має культурного шару, тут було знайдено скарб з 12 бронзових ольвійських монет (рис. 7, 29).

У північні та північно-західній частинах Білозерського поселення знайдено культурний шар товщиною 0,8 м та рештки трьох заглиблених у материк будівель. У східній частині виявлено шар потужністю 1—1,1 м. Тут на площині 325 м² виявлено два напівземлянкових житла, 10 господарських ям та залишки кам'яних споруд, що свідчить про досить щільну забудову. Щодо попередніх досліджень, Г. Л. Скадовським були виявлені кладки фундаментів наземних будівель, котловани заглиблених жител та ями — вони належали до різного часу (колекції та документація цих досліджень не збереглися, загальні відомості є у згаданій публікації).

М. М. Дмитренком була розкопана прямоугутна із заокругленими кутами землянка площею близько 5 м², повною висотою стін 2,1 м з круглою нишою для вогнища, складеною із каменя. На материковій підлозі знайдено матеріал IV ст. до н. е., в складі якого три бронзові ольвійські монети; в заповненні також були речі IV ст. Біля землянки виявлено частину кам'яної стіни.

У розкопах останніх років виявлені залишки п'яти напівземлянок і десяти ям (рис. 2). Одна напівземлянка майже правильної круглої форми мала площину близько 8 м², заглиблювалась в материк на 0,4 м. У ній, як і в інших напівземлянках, на підлозі речового матеріалу не було, заповнення насичене керамікою другої чверті IV ст. Інші напівземлянки — неправильної прямоугутної форми з заокругленими кутами мають материкову або обмазану глиною підлогу, у материк заглиблени на 0,3—0,5 м. В одному випадку знайдені залишки вогнища. Одна з землянок мала овальний вхід з півдня, від якого частково збереглися чотири сходинки. Будівля поділялася на кілька частин: південна разом із входом та полицями мала площину близько 8 м² та глибину 1 м від рівня материка, на підлозі стояв камінь, який міг використовуватися як опора для стовпа. Друга частина споруди, площа якої приблизно дорівнювала першій, була заглиблена ще на 0,2—0,4 м. Керамічний матеріал другої — третьої чверті IV ст. знайдений у верхній частині заповнення. Ще дві напівземлянки мали площину близько 20—26 м², вхід — з північного заходу та північного сходу у вигляді двох сходинок, що опливли, в одній знайдені залишки материкового виступу — можливо, частково зруйнованої лежанки. Речовий матеріал із заповнення однієї з них містить велику кількість кераміки другої-третьої чверті IV ст., у другій переважає той же матеріал, але присутні також знахідки кінця V — першої чверті IV ст. Знайдено значну кількість окремих каменів та уламків черепиці. Не виключена можливість, що наземні частини цих будівель були складені із каменю та мали черепичні дахи. Ще одна будівля виділяється великими розмірами — її загальна площа становить близько 60 м². Заповнення біля придонної частини — жовта або зелена глина, змішана з великою кількістю вугілля, в якому були присутні уламки залізних будівельних цвяхів. За розподілом матеріалу у заповненні можна припустити, що напівземлянка використовувалася до середини IV ст.

Всі господарські ями були зосереджені поруч з напівземлянками. Круглі у плані, у розрізі вони мають циліндричну (або злегка звужену до dna), грушевидну або дзвоноподібну форму. Зернові ями мають великі розміри: глибина у матерiku 2, діаметр dna 2—3 м. У двох випадках знайдені залишки перекриття. Поки на поселенні не виявлено зольники, однак простежено звичай засипати та зберігати золу з вогнищ в одному місці — для цього використовувались дві великі дзвоноподібні ями. У попелі зустрічались вироби з обпаленої та необпаленої глини — кульки, «перепічки», пірамідки тощо, є графіті (рис. 7, 11—14).

У зв'язку зі значним зруйнуванням культурного шару кам'яні кладки, розташовані *in situ*, майже не збереглися. Винятком є частина приміщення (рис. 2, 8), від якого зберігся куток та простежується ділянка підлоги у

внутрішній частині. Товщина стін 0,55, довжина — близько 4 м. На поверхні у зруйнованому шарі повсюдно зустрічалось каміння. В усіх розкопах і у підйомному матеріалі знайдено велику кількість уламків пласких та напівкруглих черепиць (рис. 3, 1, 2) синопського виробництва.

Будівельні комплекси Білозерського поселення можуть бути зіставлені з відповідними матеріалами поселень Нижнього Побужжя та Нижнього Подністров'я, де кам'яні будівлі сполучаються з напівземлянками подібного типу та зустрічаються аналогічні ями. Слід відзначити, що на пам'ятках Нижнього Побужжя частіше фіксуються напівземлянкові будівлі невеликих

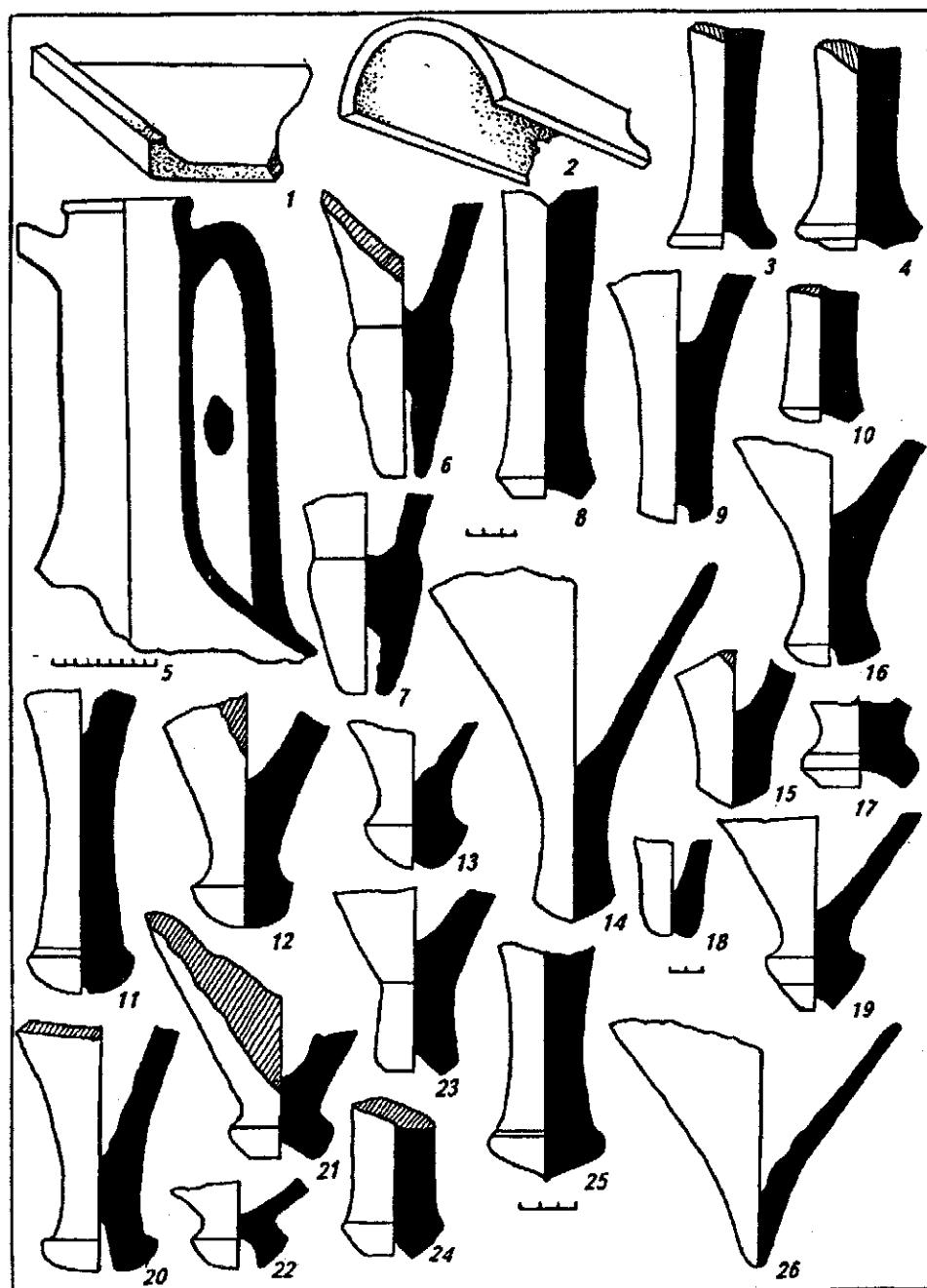

Рис. 3. 1, 2 — черепиця; 3—26 — амфори.

розмірів — до 12 м². Великі споруди такого типу найхарактерніші для архайчного періоду, хоча зустрічаються і пізніше¹¹.

Серед знахідок переважає кераміка. У керамічному комплексі, порахованому по фрагментах, 80% у кожному розкопі становлять амфори, 4,8—4,9% — черепиця. При підрахунку по мінімальній кількості цілих форм амфори становлять значно меншу частину. Співвідношення решти груп кераміки варіювало у кожному розкопі. Загалом по всіх розкопах за кількістю фрагментів кружальний посуд без амфор приблизно в 1,5 рази перевищував ліпний. Серед кружальних форм при всіх підрахунках перше місце посідають сіроглинняні посудини, приблизно рівні групи становлять чорнолакові та червоноглинняні, менше кухонних і незначна група — товстостінні.

У групі амфорної тари найбільша кількість ніжок та інших профільованих частин належить хіоським амфорам «нового стилю». Поодинокі фрагменти датуються другою оловиною V ст. до н. е., а в більшості належать до прямоторлих амфор з «ковпачковими» ніжками різних розмірів та обрисів (рис. 3, 5—7). Вони зустрічались разом з матеріалом перших трьох четвертей IV ст., як і на інших пам'ятках Північного Причорномор'я¹².

У розкопах зустрічалась приблизно така ж кількість фрагментів синхронних хіоським амфорам Фасосу та Гераклеї, а також Менди. Амфори Фасосу — біконічного типу, переважно з високими біконічними ніжками (рис. 3, 8). Найраніше клеймо належить до другої четверті — № 1331 за каталогом Бонів, більшість клейм датується до 340 р., є клейма I групи пізнього типу за Дебідуром. За складом глини можна віднести до фасоських маленьких листоподібні клейма з літерою А, розташованою відповідно обрисам листа.

Фрагменти гераклейських амфор належать до І та ІІ типів (рис. 3, 9, 10). Ранні клейма не знайдені, переважна більшість клейм із загальним датуванням другою-третією четвертями (друга група за І. Б. Брашинським). Трикутне клеймо Каракюдея датується третьою четвертю¹³, одне клеймо можна віднести до 3-ї пізньої групи другої половини сторіччя та одне — на кінець його за аналогією із знахідкою з Олександropольського кургану¹⁴.

Амфори Менди представлені типами з високими «чаркоподібними» ніжками (рис. 3, 3, 4), характерними для другої половини IV ст.¹⁵

Синопський імпорт можна порівняти з обсягом продукції вказаних вище центрів тільки з урахуванням черепиці та лутерів, окрім амфори становлять значно меншу групу. Зустрічаються амфори, характерні для IV ст.¹⁶ (рис. 3, 14—16). Найраніші клейма знайдені на черепиці, вони датуються з 373 р.¹⁷ На амфорах виявлені клейма від 361—360 до 350—340 рр.

Значною кількістю представлена типи амфор з широкими грибоподібними вінцями — Солоха I (рис. 3, 17) першої половини — третьої четверті IV ст.¹⁸ та усть-лабинських (рис. 3, 19). Виділяється група херсонеських амфор типу I-A-I другої половини IV ст.¹⁹ (рис. 3, 21). У розкопах відсутні херсонеські клейма, серед підйомного матеріалу є одне — Геродота — кінця 80-х — середини 70-х рр. III ст. до н. е.²⁰

Решта типів амфор представлена невеликою кількістю фрагментів. Це Солоха II, датування яких збігається з датуванням хіоських амфор з «ковпачковими» ніжками, — виробництва Пепарета²¹, тип Муригіоль першої половини IV ст.²², ранні коські (рис. 3, 12) другої половини IV ст.²³, колесоподібні клейма на ручках амфор Аканфа другої половини сторіччя²⁴, коринфські типу В (рис. 3, 26) третьої четверті — кінця IV ст.²⁵ (продукція Коринфу представлена ще лутеріями та котлами), колхідські перехідного варіанту (рис. 3, 18) другої половини IV ст.²⁶ У підйомному матеріалі одне кіїдське клеймо з емблемою «ніс корабля» кінця IV — початку III ст.²⁶ Є також знахідки фрагментів амфор невизначених типів та центрів (рис. 3, 11, 20, 22—25). На амфорах знайдені графіті та ділінгі, переважно літерні.

Як видно з наведеної характеристики, в цілому керамічна тара та черепиця датуються у межах IV ст., у підйомному матеріалі є знахідки першої четверті III ст. Поодинокі фрагменти хіоських амфор можуть бути датовані ще V ст., але не виділяється група матеріалів з вузьким датуванням першої або останньої (за винятком одного клейма) четверті IV ст.

Крім амфор та клейм на черепиці, датуючим матеріалом на поселенні м-

же бути чорнолакова кераміка (рис. 4). В цій групі представлений масовий аттічний імпорт, переважно відкриті форми столового посуду. Розписна кераміка практично відсутня — знайдено лише до десятка фрагментів. Найранішим матеріалом є фрагменти скіфосів, кіліків та одноручних чаш, які датуються першою чвертю IV ст.²⁸ Единою залишкою, датування якої не виходить за межі V ст., є фрагменти дворучного ріжка²⁹. Переважають фрагменти тонкостінних кіліків з високими ручками та канфароподібних, що датуються другою-третією чвертями IV ст.³⁰ Поширенім типом є синхронні ім чащі без ручок з прямим або загнутим краєм вінець, на кільцевому піддоні³¹.

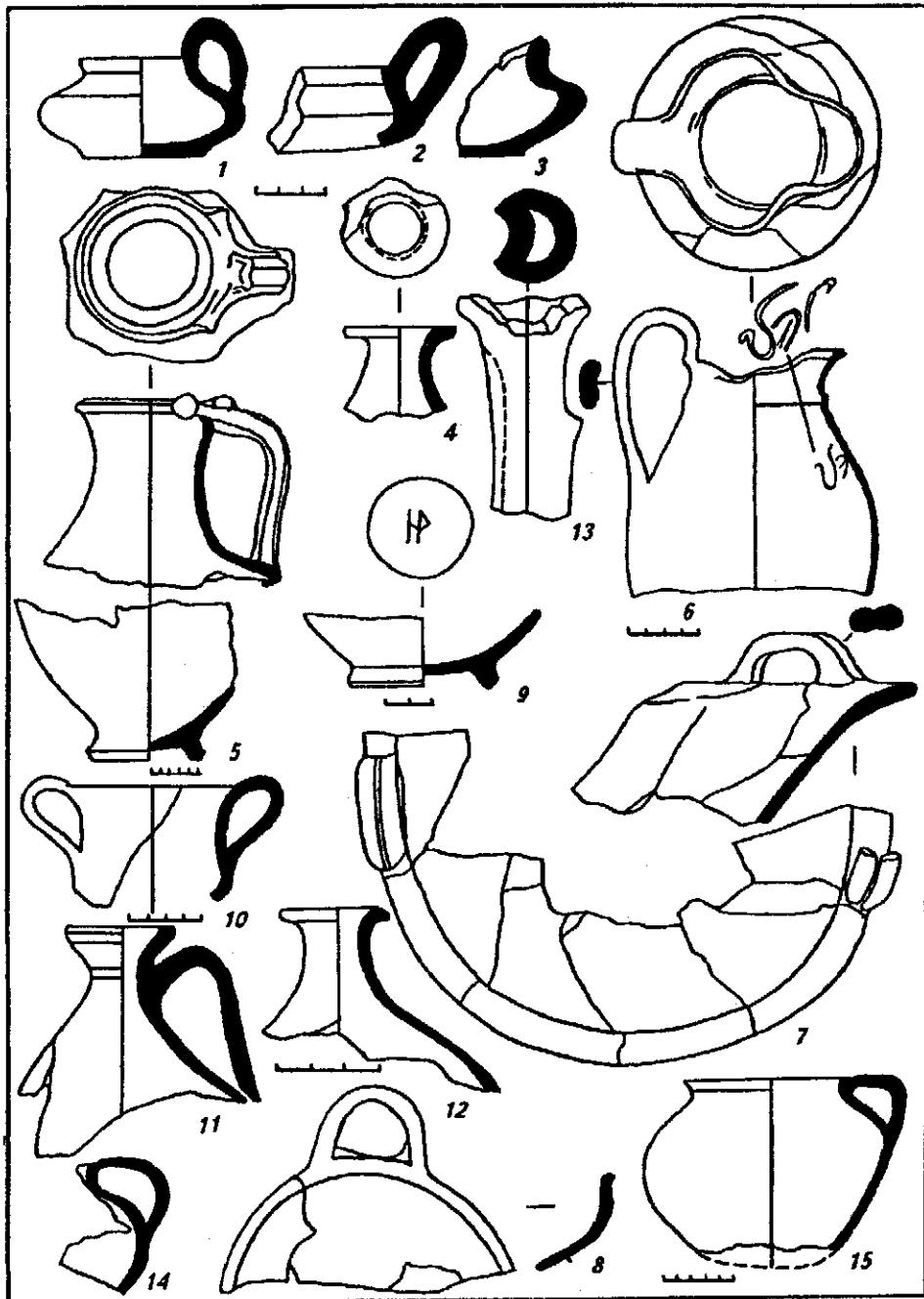

Рис. 4. Чорнолакова кераміка.

Більшість канфарів також цього часу (з масивними або простими вінцями та гладким або канельованим тулубом³²). Є і пізніші типи канфарів, в тому числі з накладним орнаментом кінця IV — початку III ст.³³ На внутрішній поверхні відкритих посудин зустрічається штампований та різьблений орнамент. У меншій кількості знайдені фрагменти рибних блюд, скіфосів, пелік. Закриті форми представлені, головним чином, лекіфами різного розміру, серед них є сітчасті та арібалічні з пальметою. Знайдені також фрагменти ольп та лагіносів. Поширені фрагменти одноріжкових світильників з округлим тулубом та пласким дном. Знайдено один фрагмент орнаментованої верхньої частини кришки лекани. На чорнолакових посудинах часто зустрічаються графіті. Вони, можливо, пов'язані з присвятами Гераклу, Гері, Зевсу та іменами власників.

Як бачимо, масове надходження аттічного чорнолакового посуду синхронно масовому надходженню продукції в амфорах та датується другою-третією чвертями IV ст. У невеликій кількості зустрічаються типи ранішого часу та останньої чверті IV — першої чверті III ст.

Простий столовий посуд (рис. 5) представлений дуже поширеними в античні часи типами відкритих та закритих посудин. Більшість їх, можливо, ольвійського виробництва. Серед закритих форм переважають сіроглиняні та червоноглиняні глечики різного розміру, серед відкритих — чаши та миски. Пошироною формою є рибні блюда. Знайдено один фрагмент ольвійського кубка-канфара II типу, поширеного до середини IV ст.³⁴ Виділяється велика сіроглиняна миска з прямокутним носиком для зливу, як у лутерія. Знайдені також червоноглиняні конусоподібні кришки, червоноглиняні та сіроглиняні світильники, лекіфи, ойнохойї, флакони, мініатюрні посудини. Декілька фрагментів червоноглиняних виробів нагадують конусоподібні предмети, які можуть бути пов'язані з керамічним або металообробним виробництвом³⁵.

Нечисленна група товстостінної кераміки переважно складається з лутеріїв синопського виробництва (рис. 7, 28). Рідкініші знахідки фрагментів лутеріїв та котлів інших центрів виробництва, серед яких можна виділити продукцію Коринфу. Кухонний кружальний посуд представлений традиційними для античного часу типами каструль та горщиців, з подібної глини виготовлені і деякі кришки (рис. 5, 15).

Серед ліпного посуду перше місце посідають горщики різних розмірів. Вони мають відігнуті гладкі або орнаментовані вінця, дугоподібне або розтрубоподібне горло, округлий тулуб, що плавно переходить у пласке дно (рис. 6). Іноді орнаментувалися перегин горла та виступ дна. Одного разу на дні ліпної посудини був відзначений слід гончарного круга, на якому посудина, мабуть, була підправлена. Види орнаментації горщиців такі: пальцеві вдавлення, нігтіві насічки, косі вдавлення, нанесені кінцем палички, кругові, трикутні, «циркульні» вдавлення; по тулубу — врізні лінії. Горщики меншого розміру розрізняються формою та складом керамічного тіста (рис. 6, 1). Як правило, горщики виготовлені з грубої глини, що вміщує великі частини шамоту та нерівно випаленої. Одиничною знахідкою є фрагмент широкогорлого горщика, орнаментованого по плічках загостреним валиком, розчленованим косимі вдавленнями, а нижче — наліпом конічної форми з видовженим загостреним кінцем (рис. 6, 12).

Інші ліпні форми — це чаши різних розмірів та профілювання, кришки, одна з яких розрізняється масивністю і незвичайністю орнаментації (рис. 6, 13), наслідування кругових форм — горщиців та каструль, посуд на циліндричних ніжках, цідилка. Треба відзначити, що в керамічному тісті посудин цих форм серед знежирювачів переважає кварцевий піск, а не шамот (наявність кварцевого піску характеризує ольвійський ліпний посуд)³⁶. Виділяється знахідка уламка миски, що розрізняється ретельною обробкою поверхні та наявністю маленької ручки-упору з горизонтальним отвором — її можна віднести до кераміки гето-дакійського кола³⁷.

Менш численні інші групи речового матеріалу — вироби з глини й уламків посуду, металеві вироби, предмети із скла, кістки, каменю. Вироби з бронзи представлені трьома вістрями стріл і цвяхом (рис. 7, 18—20). Залізні вироби внаслідок поганої збереженості часто не визначаються. Можна

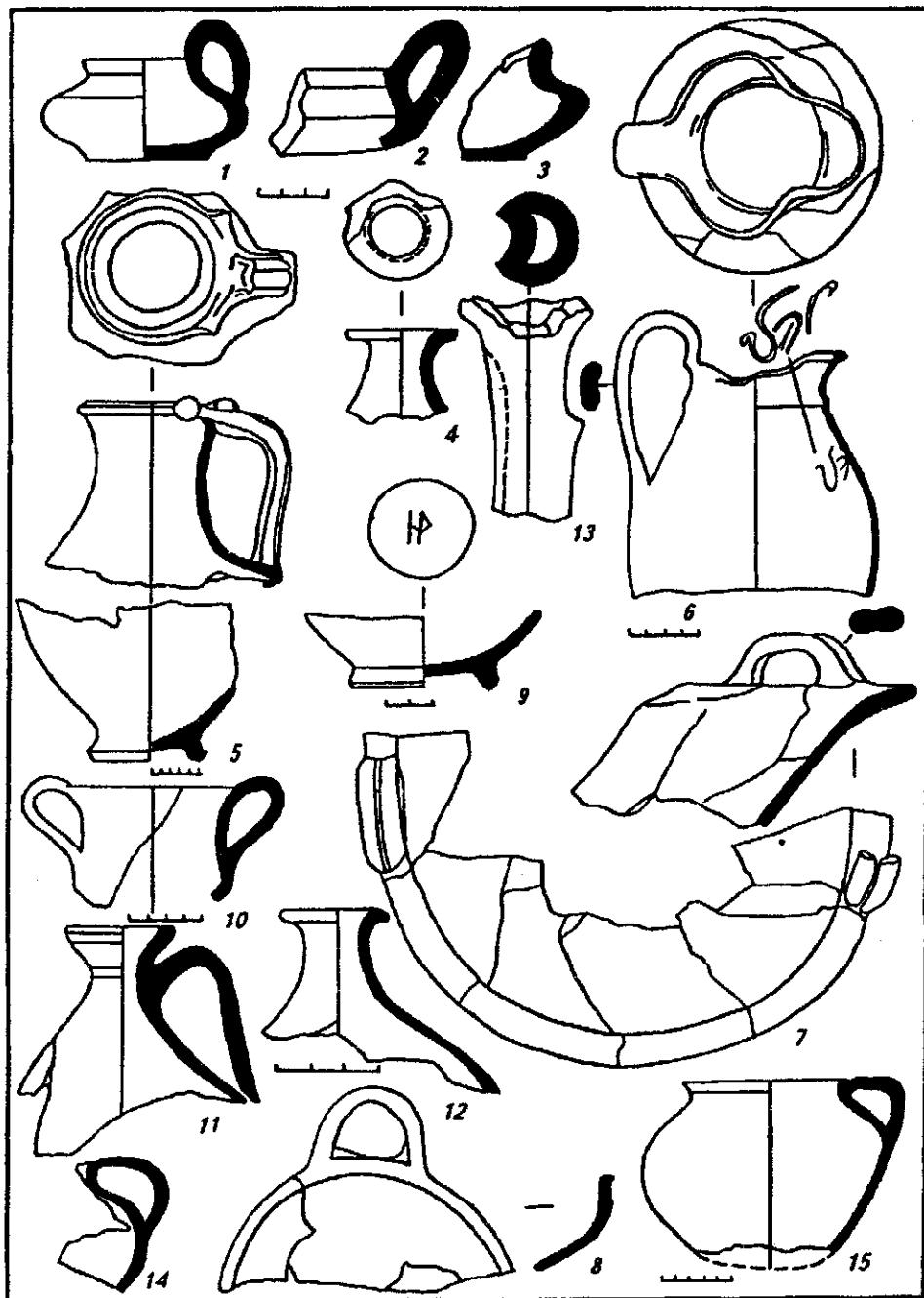

Рис. 5. Проста кругова кераміка: 1—11 — сіроглиняна; 12—14 — червоноглиняна; 15 — кухонний горщик.

відзначити знахідки двох ножів та будівельних цвяхів різних розмірів. є знахідки скляних намистин, а також овальної вставки, що закріплювалася у персні або підвісці (рис. 7, 16, 17). Знайдено пряслиця з глини, свинцю, керамічних уламків. є знахідки глиняних грузил для ткацького верстата. Невясне призначення предметів неправильної піраміdalної форми, що не мають отворів. Вони виготовлені як з обпаленої, так і з необпаленої глини і виявлені в золистому заповненні великих ям разом з глиняними кульками, грузилами та «хлібцями» (рис. 7, 11—13). Вони, напевне, можуть бути пов'язані з куль-

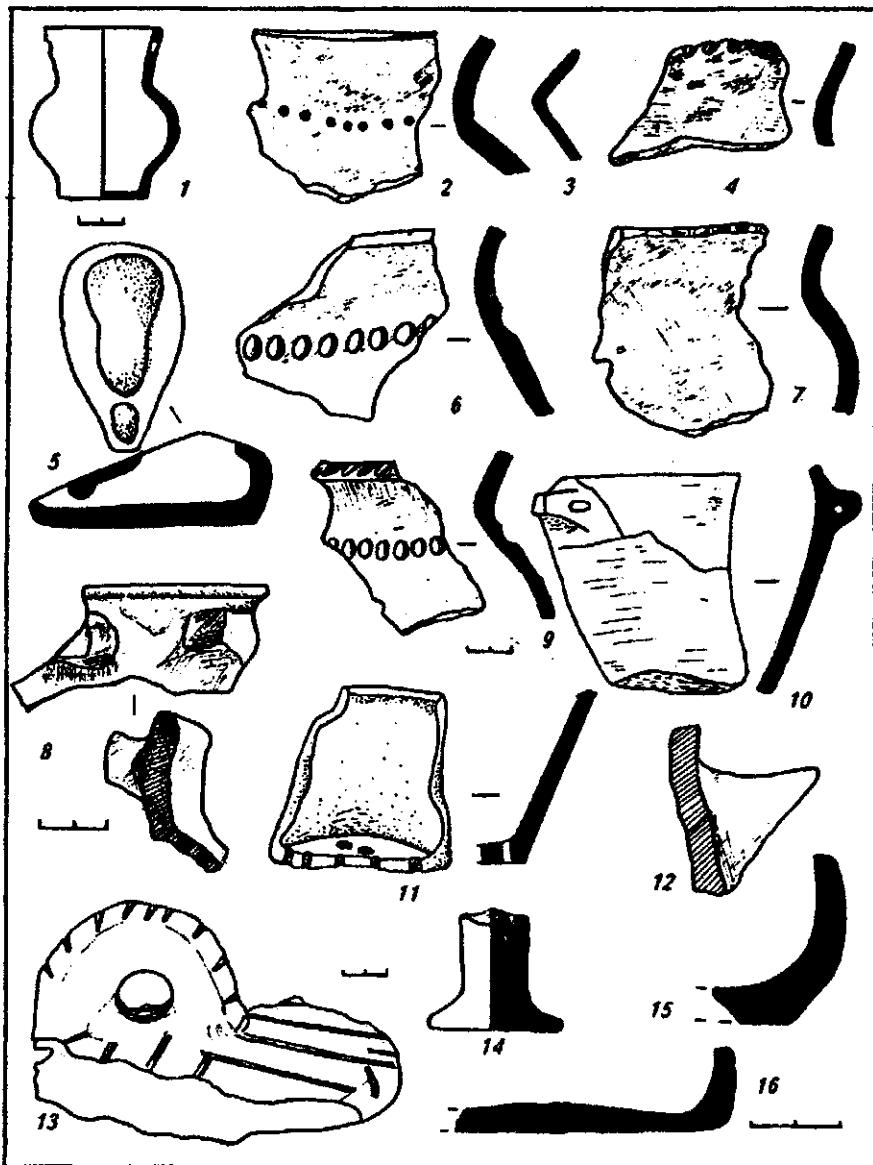

Рис. 6. Ліпна кераміка.

тами³⁸. Амфорні уламки служили також для виготовлення грузил для сіток, пробок, лошил. З кістки виготовлялися рашпілі, поліровані рукоятки ножів, проколки (рис. 7, 21, 23—25). Серед кам'яних виробів у найбільшій кількості представлені точила. З місцевих порід каменю на поселенні використовувався черепашник — для виготовлення грузил до сіток (рис. 7, 27). Знайдено декілька уламків зернотерок та терок, товкач, вироби із сланцю, піщанику та кварцю, які не мають виходів поблизу поселення.

Остеологічний матеріал визначений О. П. Журавльовим. За кількістю особин на першому місці — невелика рогата худоба (вівця та коза) — 37%; на другому місці за кількістю особин і на першому за кількістю кісток — велика рогата худоба — 27% (в цій групі явно переважають дорослі особи-

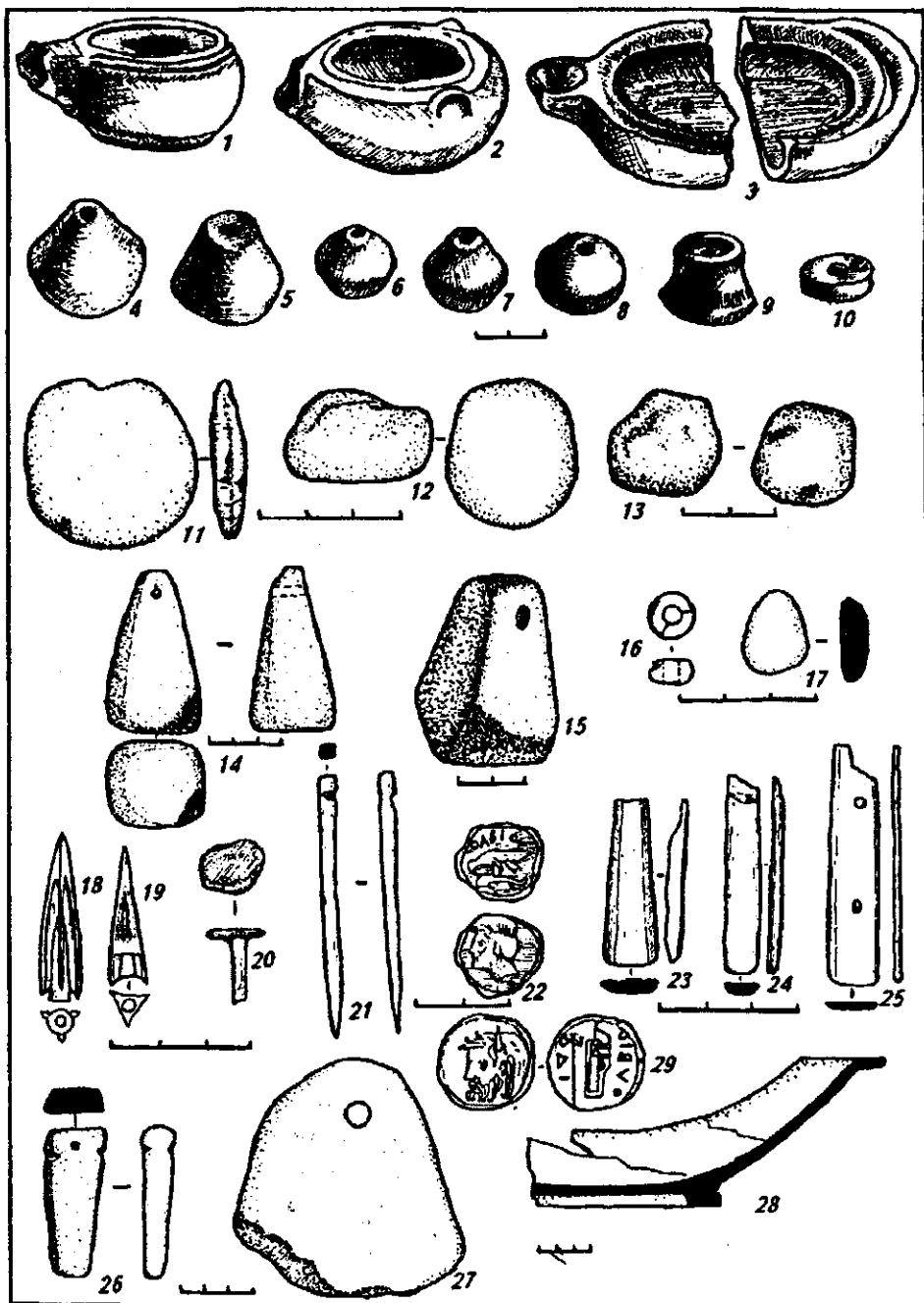

Рис. 7. Речові знахідки: 1—3 — глиняні світильники; 4—10 — прядлища (4—9 — глина, 10 — свинець); 11—13 — вироби з обпаленої глини; 14, 15 — грузила; 16, 17 — вироби з скла; 18—20 — вироби з бронзи; 21, 23—25 — вироби з кістки; 22 — бронзова монета; 26, 27 — вироби з каменю; 28 — лутерій.

ни; цікаво, що на деяких кістках зафіксовано видозмінення, що виникли внаслідок великого фізичного навантаження); далі — собака — 12%, кінь — 11%, свиня — 9% та диких тварини — 4%. З диких тварин виявлено кістки зайця-русака, тхора степового, кулана, сайгака, лисиці, кабана та дельфіна. Є кістки птахів та уламки панцирів черепах. Дуже багато кісток риб — представлені осетрові, коропові, судак, сом, щука та ін.

Таким чином, результати стаціонарних досліджень Білозерського поселення дають можливість змінити існуючий на нього погляд³⁹. Щодо датування поселення, то його заснування можна віднести до першої половини IV ст. до н. е.— часу розширення сільськогосподарської території Ольвії та виникнення великої хори. Завершальний етап життя на поселенні в розкопах не виявляється внаслідок зруйнування шару. За підйомним матеріалом і найпізнішими знахідками з розкопів можна припустити, що це кінець IV — першу чверть III ст.

Будівельні залишки та речовий матеріал вказують на близькість Білозерського поселення до поселень сільської округи Ольвії. У сільськогосподарській окрузі Ольвії мешкало етнічно та соціально неоднорідне населення⁴⁰. Її поселення не можуть бути віднесені до тієї ж культури, що й скіфські, досліджувані в районі Кам'янського городища⁴¹, тому немає підстав вбачати в них пам'ятки осілих скіфів. Незалежно від вирішення питання про етнічний склад населення ольвійської сільської округи Білозерське поселення вписується до кола її пам'яток. Можна припустити, що природною межею сільськогосподарської округи Ольвії пізньокласичного часу став Дніпро, а окраїнним східним пунктом — Білозерське поселення.

Речові знахідки Білозерського поселення також можуть бути зіставлені з відповідними матеріалами синхронних поселень сільської округи Ольвії⁴². Як і на цих поселеннях, більшу частину керамічного комплексу становлять уламки амфорної тари. При цьому спостерігається збіг центрів виробництва і кількісне співвідношення їх тари, відмінності виникають, головним чином, хронологічні (на Білозерському поселенні ще немає родосльських амфор та синхронних їм типів кераміки). Збігається й співвідношення груп кераміки, є аналогії й серед інших категорій речового матеріалу, у цілому збігається склад стада. До відмінностей можна віднести велику кількість уламків черепиці. Цікаво, що більші аналогії Білозерське поселення має не серед сусідніх пам'яток, а серед поселень, розташованих на узбережжі Бузького лиману. Як і все населення ольвійської хори, мешканці білозерського поселення були хліборобами й скотарями, важливу роль відігравало рибальство; численність довізної кераміки є свідоцтвом великого значення торговельної діяльності, знахідки ольвійських монет вказують на роль грошового обігу.

Примітки

¹ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— С. 101.

² Рубан В. В. Проблемы исторического развития Ольвийской хоры в IV—III вв. до н. е. // ВДИ.— 1985.— № 1.— С. 30, 31.

³ Буйских С. Б. Некоторые вопросы пространственно-структурного развития ольвийской хоры (VI—II вв. до н. е.) // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 21.

⁴ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта).— К., 1990.— С. 72, 73.

⁵ Скадовский Г. Л. Белозерское городище Херсонского уезда Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем реки Ингульца и началом Днепровского лимана // Труды VIII АС.— М., 1887.— Т. 3.— С. 81—85.

⁶ Дмитренко М. М. Археологичне обстеження Білозерського городища 1946 р. // НА ІА АН України, № 1946/34, л. 1—7.

⁷ Погребова Н. Н., Елагина Н. Г. Отчет о работе Западноскифской экспедиции ИА АН СССР в 1959 г. // Архив каф. археологии МГУ, оп. № 1324, КП № 168.— С. 19, 20; фонды музея каф. археологии.

⁸ Каришковський П. Й. Доповнення до історії монетної справи Ольвії наприкінці IV ст. до н. е. // МАПП.— 1960.— Вип. 3.— С. 235; Рубан В. В., Урсалов В. Н. История денежного обращения на сельской территории Борисфениды и Ольвии донетского времени // ВДИ.— 1986.— № 4.— С. 41, 43, 46.

⁹ Ратнер І. Д. Довідник з археології України. Херсонська область.— К., 1984.— С. 22, 27.

¹⁰ Чирков А. П. Краткий очерк городищ, находящихся по Днепру и его лиману // ЗООИД.— 1867.— Т. 6.— С. 547.

¹¹ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— С. 49, 103—125; Головачева Н. В., Марченко К. К., Рогов Е. Я., Соловьев С. Л. Антична археологія, № 3, 1994 р.

ное поселение Нижнего Побужья Козырка 12 (классический период) // КСИА АН СССР.— 1990.— Вып. 204.— С. 66—71; Марченко К. К., Соловьев С. Л. К типологии строительных комплексов Нижнего Побужья IV в. до н. е. // КСИА АН СССР.— 1988.— Вып. 194.— С. 50—52; Никитин В. И., Снытко И. А. Древнегреческая землянка у с. Матвеевка // Древнее Причерноморье: Тез. докл. II чтений памяти П. О. Каышковского.— Одесса, 1991.— С. 63; Диамант Э. И. Жилые земляные сооружения Жеваховского поселения // Древнее Причерноморье: Тез. докл.— Одесса, 1991.— С. 31—33; Охотников С. Б. Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. е.— К., 1990.— С. 12; Снытко И. А. Исследования поселения античного времени Сиверсов Маяк I на Бугском лимане // Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура: Материалы к конф. в Херсонесском заповеднике.— Севастополь, 1992.— С. 43.

¹² Монахов С. Ю., Рогов Е. Я. Амфоры некрополя Панское I // АМА.— 1990.— Вып. 7.— С. 138.

¹³ Брашинский И. Б. Вопросы хронологии керамических клейм и типологического развития амфор Гераклеи Понтийской // НЭ.— 1984.— Т. XIV.— С. 12; Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V—III вв. до н. е.— Л., 1980.— С. 23—25, 117, 171.

¹⁴ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт.— С. 25 (клейма Этима); Алексеев А. Ю. Греческая керамика из Александропольского кургана // Сообщ. ГЭ.— 1986.— Вып. 51.— С. 35—37.

¹⁵ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт.— С. 21; Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган.— К., 1988.— С. 72—75, 147.

¹⁶ Монахов С. Ю. Динамика форм и стандартов синопских амфор // Греческие амфоры.— Саратов, 1992.— С. 180, 181.

¹⁷ Клейма определены Н. Ф. Федосеевым.

¹⁸ Манцевич А. П. Курган Солоха: Публикация одной коллекции.— Л., 1987.— С. 50, 104, 125; Монахов С. Ю., Рогов Е. Я. Амфоры некрополя Панское-I.— С. 140, 141.

¹⁹ Монахов С. Ю. Амфоры Херсонеса Таврического IV—II вв. до н. э.— Саратов, 1989.— С. 75, табл. I.

²⁰ Кац В. И. Типология и хронологическая классификация херсонесских клейм // ВДИ.— 1985.— № 1.— С. 92, 93, 100—103.

²¹ Doulgeri-Intzessiloglu A., Garlan Y. Vin et amphores de Perarethos et d'Ikos // BCH.— 1990.— 114.— Р. 371—373, 384; Амперер Ж. И., Гарлан И. Греческие мастерские // Греческие амфоры.— С. 19—21.

²² Монахов С. Ю. Амфоры типа Муригиоль // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Тез. докл.— Старочеркасская — Ростов-на-Дону, 1990.— С. 13, 14.

²³ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— С. 105, 106, табл. XXIV, № 53 а-в.

²⁴ Амперер Ж. И., Гарлан И. Указ. соч.— С. 18, 19.

²⁵ Koehler C. G. Amforas on Amforas // Hesperia.— 1982.— V. 51.— 3.— Р. 290, 292, pl. 79, 1, 17, 18, 19.

²⁶ Цецхладзе Г. Р. Производство амфорной тары в Колхиде // Греческие амфоры.— С. 94, рис. 4.

²⁷ Ефремов Н. В. К истории торговых связей Книда с Северным Причерноморьем (По материалам керамических клейм) // Греческие амфоры.— С. 258.

²⁸ Sparkes B. A., Talcott L. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B. C. // The Athenian Agora.— V. XII.— 1970.— Nr. 349, 556, 558, 649, 652, 653, 655, 757, 758.

²⁹ The Athenian Agora.— V. XII.— Nr. 1198-feeder.

³⁰ Corbett P. E. Palmette Stamps from an Attic Black-glaze Workshop // Hesperia.— 1955.— V. XXIV.— 3.— Р. 179, pl. 70, nr. 25—28; Robinson D. M. Excavations at Olynthus.— Baltimore, 1950.— V. XIII.— Р. 283—287, pl. 187; The Athenian Agora.— V. XII.— Nr. 681—685.

³¹ Edwards G. R. Corinthian Hellenistic Pottery // Corinth, results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens.— 1975.— V. VII.— Pt. III.— Р. 32, pl. 2, nr. 55; Jones J. E., Graham A. J., Sackett L. H. An Attic Country House.— Р. 377, fig. 6, nr. 25, 32.

³² The Athenian Agora.— V. XII.— Nr. 698—7016 706—713.

³³ Севтополис.— София, 1984.— Т. I.— С. 68, 69, табл. XV, 12; Corinth.— V. VII.— Р. 20, pl. 39; McGredie J. R. Fortified Military Camps in Attica // Hesperia.— 1966.— Suppl. XI.— Р. 11, pl. 6, С; Jones J. E., Graham A. J., Sackett L. H. An Attic Country House below the Cave of Pan at Vary.— Р. 376, nr. 16, fig. 5.

³⁴ Зайцева К. И. Ольвийские кубки и канфары VI—IV вв. до н. э. // Труды ГЭ.— 1984.— Т. XXIV.— С. 120.

³⁵ Трайстер М. Ю., Шелов-Коведаев Ф. В. Глиняный конусовидный предмет с граффито

из Германассы // Археология и искусство Боспора: Сообщ. ГМИИ им. Пушкина.— 1992.— Вып. 10.— С. 112, 113, рис. 1, с. 128.

³⁶ Книпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И // Ольвия.— К., 1940.— Т. 1.— С. 132; Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии.— Л., 1988.— С. 60.

³⁷ Диамант Э. И. Лепная керамика античных поселений побережья Одесского залива IV—III вв. до н. э. // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья.— К., 1984.— С. 135.

³⁸ Марченко К. К., Доманский В. В. Культовый зольник на поселении Куцуруб I // КСИА АН СССР.— 1983.— Вып. 174.— С. 40; Буйских С. Б. Эсхары Глубокой Пристани // Древнее Причерноморье.— КСОАО.— Одесса, 1993.— С. 30, 82.

³⁹ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— № 36.— С. 145.

⁴⁰ Отрешко В. М. З історії Ольвійського поліса в IV—I ст. до н. е. // Археологія.— 1982.— Вип. 41.— С. 38.

⁴¹ Былкова В. П. Скифское поселение Первомаевка 2 // Древности степного Причерноморья и Крыма. Т. II.— Запорожье, 1991.— С. 157—162.

⁴² Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— С. 126—143.

В. П. Былкова

К ВОПРОСУ О ВОСТОЧНОЙ ГРАНИЦЕ СЕЛЬСКОЙ ОКРУГИ ОЛЬВИИ В ПОЗДНЕКЛАССИЧЕСКОЕ — РАННЕЭЛЛИНИСТИЧЕСКОЕ ВРЕМЯ

При характеристике формирования и развития сельской округи Ольвии отмечается слабая изученность поселений IV—III вв. до н. э. Вопрос о восточной границе хоры связан с атрибуцией Белозерского поселения, которое считалось скифским городом. После проведения на нем раскопок появилась возможность охарактеризовать этот памятник более полно и определить его место среди синхронных поселений Нижнего Поднепровья.

Анализ строительных комплексов и вещевого материала показал близость Белозерского поселения к поселениям сельской округи Ольвии. Время его основания — первая четверть IV в. до н. е.— совпадает со временем расширения сельскохозяйственной территории Ольвии и возникновения ее большой хоры, последний период жизни на нем — конец IV — первая четверть III в. до н. э.— с завершением существования большой хоры. Можно предположить, что в позднеклассическое время границей сельской округи Ольвии стал Днепр, а окраинным восточным пунктом — Белозерское поселение.

V. P. Bylkova

TO THE PROBLEM OF THE EASTERN BOUNDS OF THE OLbia PONTIC'S CHORAE IN THE IV—III CENT. B. C.

The settlements on the Olbian agricultural territory in the IV—III cent. B. C. are investigated less fulfil than the earlier and the later ones. The question of the eastern bounds of the Olbian chorae is connected with determination of Belozerskoe site which was considered to be a scythian city. After the archaeological excavations on this site there is a base for characteristics of this site, the possibility appears to determine its place among the synchronous settlements in the lower Dniper region. The research of the building complexes and the material are shown the closeness of Belozerskoe settlement to the settlements of the Olbian chorae. The time of its foundation—the first quarter of the IV cent. B. C.—coincides with the time of expansion of the Olbian agricultural area; the last period of its existence—the IVth—the first quarter of the IIId cent. B. C.—with the ending of the large Olbian chorae. For that time Belozerskoe settlement in the lower Dniper region may be supposed to be the eastern bound of the Olbian chorae.

Одержано 3.02.94

ДЕКОРАТИВНІ МОТИВИ В АНТИЧНІЙ АРХІТЕКТУРІ ОЛЬВІЇ ТА ХЕРСОНЕСА

А. В. Буйських

Стаття присвячена класифікації основних типів декоративних мотивів іонічного ордеру в античній архітектурі Ольвії та Херсонеса.

Питання типології та хронології архітектурного декору належать до найменш розроблених серед кола проблем, пов'язаних з вивченням античної ордерної архітектури Північного Причорномор'я. Тим часом, велика кількість архітектурних деталей, що походить з античних міст регіону, дозволяє на сучасному рівні створити типологію, вивчити еволюцію форм основних декоративних елементів, розробити їх періодизацію. У цьому плані найбільший інтерес становлять деталі іонічного ордеру, хронологія якого у Північному Причорномор'ї розроблена зараз досить детально¹.

Відповідно до двох архітектурних шкіл, у руслі яких протягом всього періоду існування в регіоні відбувався розвиток ордеру, простежується використання двох основних типів декору: різьблленого рельєфного, типового для малоазійської школи, та живописного поліхромного, характерного для аттичної. В рельєфному декорі використовувалися мотиви переважно рослинного походження: іонійський та лесбійський кіматії, квіти, листя та пагони аканту. Деяким елементам різьблленого декору, що використовувалися в іонічному ордері, присвячена ця публікація.

Іонійський кіматій бере початок в орнаменті з листя із заокругленим чи підпрямокутним завершенням та стрілки, що виступає між ними. Останній характерний для монументальної пластики Ахеменідської держави часів розквіту, широко використовувався в архітектурному вбранні палацових комплексів Персеполя, Суз, Вавілона². Ці декоративні елементи поряд з багатьма іншими рисами образтворчого мистецтва були запозичені іонійськими греками. До середини VI ст. до н. е. іонічний ордер у монументальній архітектурі Іонії сформувався остаточно. Мотив іонійського кіматія набув великого поширення у декорі монументальних споруд — храмів та вівтарів. Його архаїчні форми добре відомі в спорудах іонічного ордеру не тільки на території Іонії, але й островів Делоса, Самоса, Лесбоса; іонійських колоній Середземномор'я та Причорномор'я — Навкратісі, Массалії, Істрії, а також у спорудах греків-іонійців в Аттиці — скарбницях клазоменців та массаліотів у Дельфах тощо³.

У V—IV ст. до н. е. форма іонійського кіматія зазнала значних змін. Листяний орнамент втратив первинний вигляд, перетворився в низку овальце-подібної форми зі стрілками, що виступали між ними вздовж всієї висоти. Цей стандартний тип існував протягом усього елліністичного часу і без особливих змін перейшов до римської архітектури. Зникла, проте, ретельність у змалюванні деталей — вони стали більш спрощеними. До кінця третьої четверті I ст. н. е. остаточно сформувався листок між овами у вигляді стрілки⁴.

Вивчення численної колекції північнопричорноморських деталей іонічного ордеру дозволило запропонувати хронологічну класифікацію іонійського кіматія у такому вигляді.

Найраніші деталі представлені фрагментами вапнякових сим з Борисфена⁵ (рис. 1, 1—2) та Ольвії (рис. 1, 3—5, 7). Відповідно численним аналогіям з Мілета та Дідим⁶, Самоса⁷ та інших іонійських центрів, а також розробленій класифікації Д. Теодореску⁸, вони датуються у межах 540—530 рр. до н. е. Ови мають підпрямокутну форму, округлі у вертикальному поперечному розрізі, окантовані округлим валиком, стрілки ледве виступають поміж

© А. В. БУЙСЬКИХ, 1994.

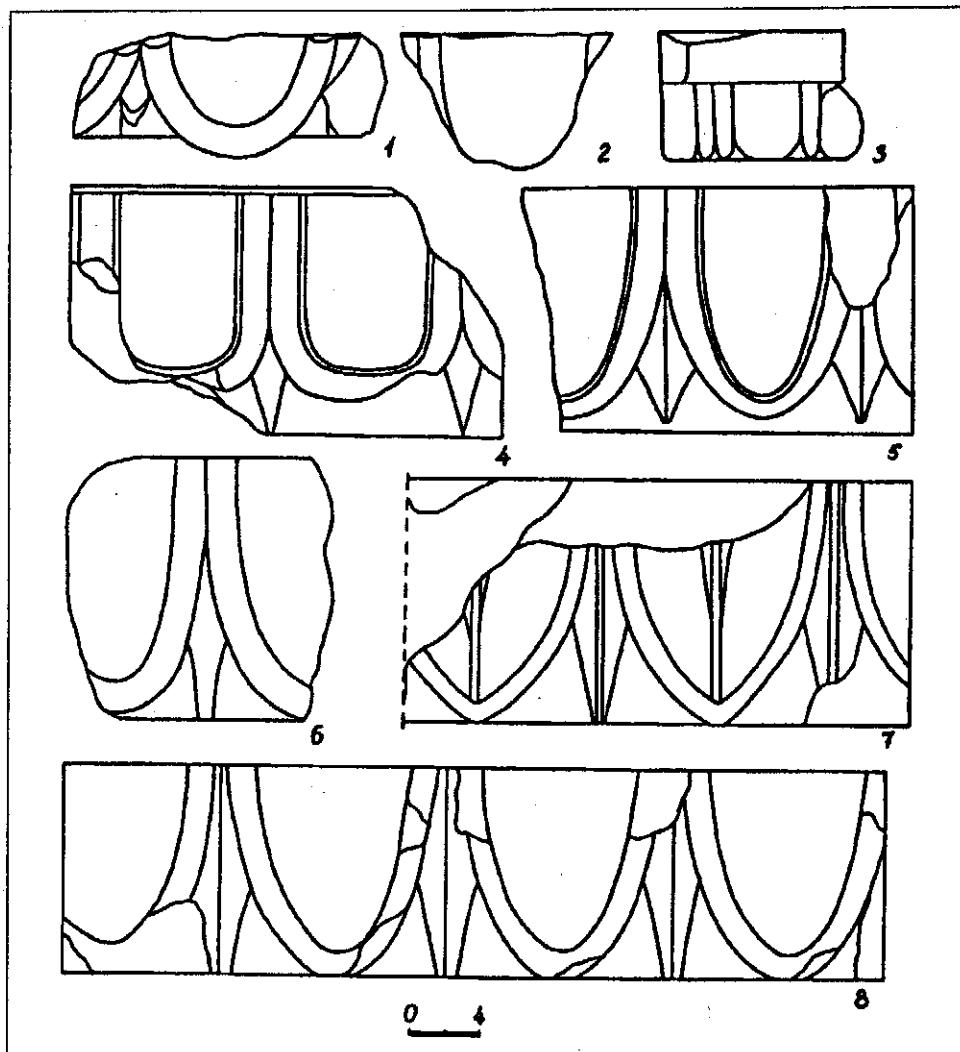

Рис. 1. Іонійський кіматій: 1, 2 — Борисфен; 3—8 — Ольвія.

овами. Ці орнаменти синхронні найранішим відомим ольвійським архітектурним деталям — базам малоазійського типу та вівтарним волютам із Західного теменосу Ольвії, що також датуються кінцем третьої чверті VI ст. до н. е.⁹ Значний інтерес становлять березанські фрагменти — єдині достовірно відомі зараз ордерні деталі з цієї пам'ятки. Виходячи з їх габаритів, вони належали великій ордерній споруді другої половини VI ст. до н. е. Це міг бути храм, чи ймовірно, монументальний вівтар, аналогічно вівтарям з культових комплексів Мілета та Дідім¹⁰. Слід зазначити також, що форма ов на кам'яних симах з Ольвії та Борисфена цілком аналогічна овам довізної архітектурної теракоти мілетського походження. Останні деталі у великій кількості відомі в Ольвії — Західний теменос¹¹ та центральна частина римської цитаделі¹². Їх знахідки відомі також в Істрі¹³ та на о. Левка¹⁴. Згідно аналогіям — реконструйованою А. Герканом теракотовою симою храму Афіни на Калабак-Тепе в Мілете¹⁵, деталі ці надійно датуються третьою чвертю VI ст. до н. е.

З Ольвії походить також рідкісний фрагмент сими без розподільних стрілок між овами (рис. 1, 3). Такий спосіб змалювання кіматія теж характерний для другої половини VI ст. до н. е., відомий в ордері самоського Герайона та Пірри-на-Лесбосі¹⁷. Другою половиною VI ст. до н. е. датується також сима з загостреними донизу овами, що є переходною формою від лесбійського до

іонійського кіматію (рис. 1, 7). Ови розділені гранчастою прожилкою, аналогічно декору сим архайчного Артемісіона в Ефесі¹⁸.

Ранньокласичні деталі представлені фрагментами вапнякових сим з Ольвії. Для них характерна заокруглена форма ов з округлим валиком. Розподільні стрілки виступають між овами на половину їх висоти (рис. 1, 6), аналогічно симам храму Афіни в Мілеті початку V ст. до н. е.¹⁹ Стрілки можуть мати також однакову з овами висоту, плавно звужуючись донизу (рис. 1, 8). Згідно аналогії з Істрією, такі сими датуються у межах першої половини V ст. до н. е.²⁰ З цим датуванням узгоджується також характер змалювання ов на відомих капітелях першої-другої чверті V ст. до н. е. з Пантикапею²¹ та Гермонаси²².

Деталі елліністичного часу найчисленніші. Рельєфний кіматій характерний, в основному, для малоазійського типу іонічного ордера. Використовувався переважно в оздобленні архітравів, фризів, сандриків стінових карнизів архітектури монументальних споруд та малих форм Херсонеса (рис. 2, 1—4),

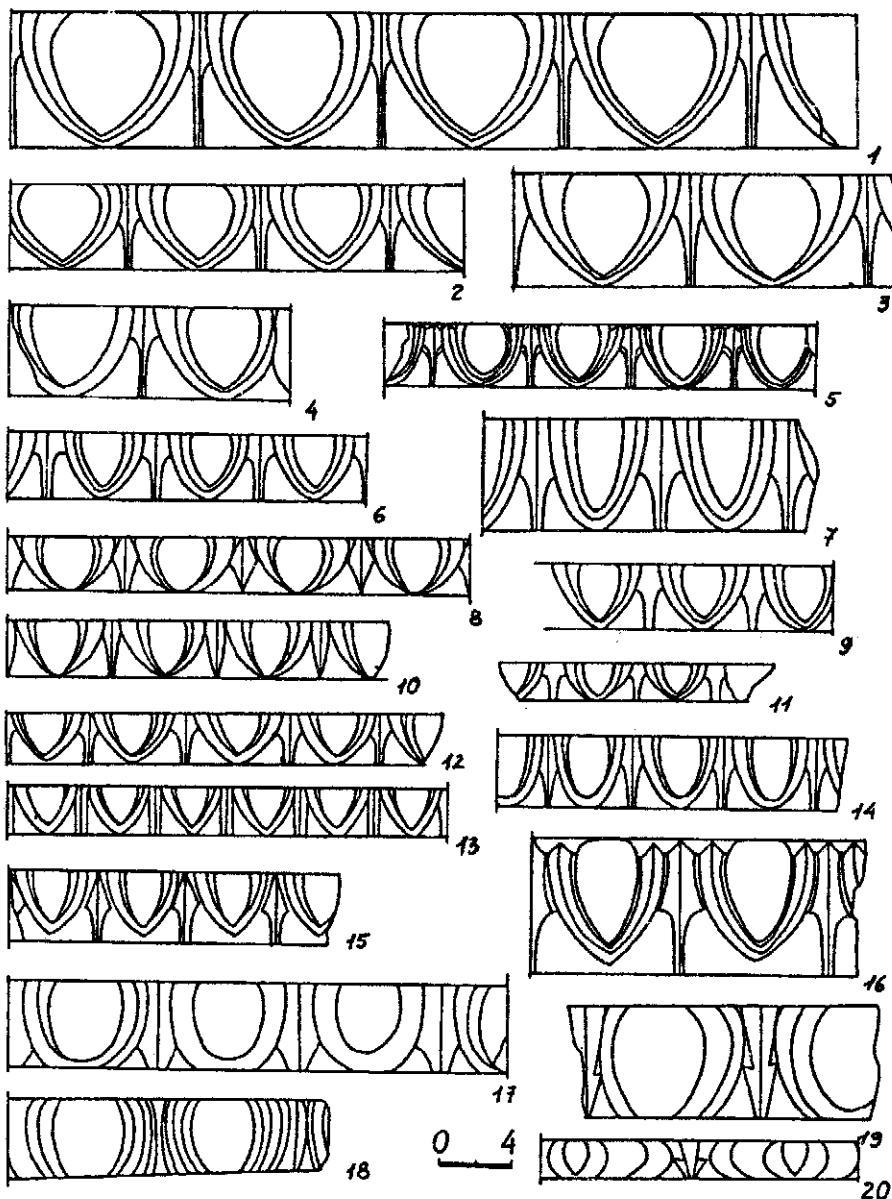

Рис. 2. Іонійський кіматій: 1—4, 6, 8—13, 15—19 — Херсонес; 5, 7, 14 — Ольвія.

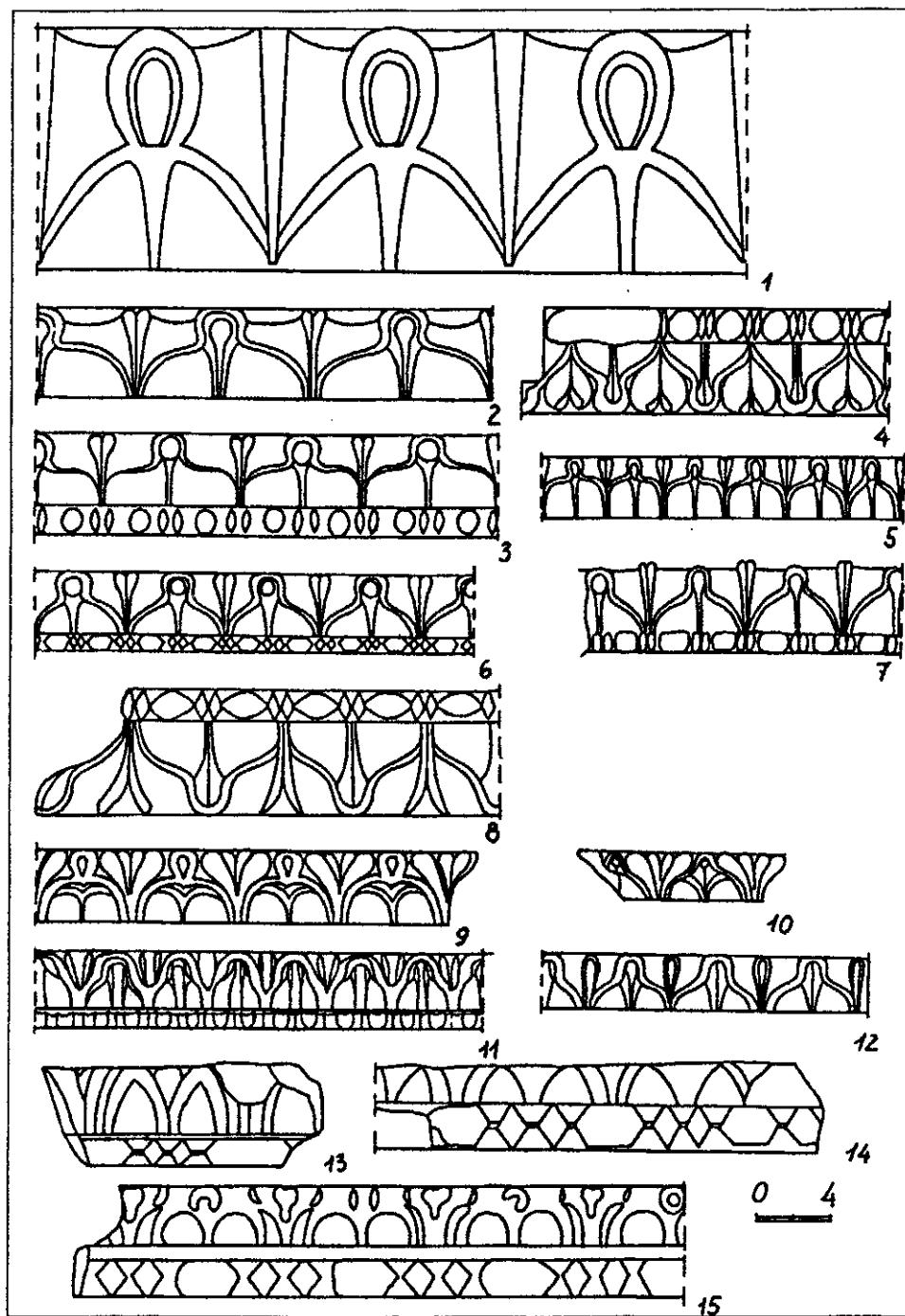

Рис. 3. Лесбійський кіматій: 1, 9 — Ольвія; 2—8, 10—15 — Херсонес.

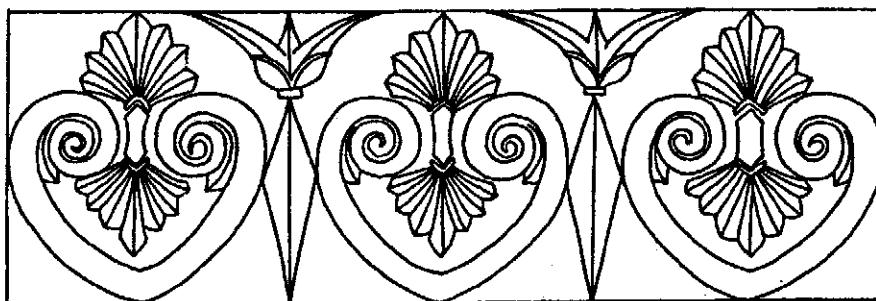
антових капітелей аттичного та малоазійського типів з Ольвії та Херсонеса (рис. 2, 5—14, 16). Часом раннього еллінізму (останньою чвертью IV — першою половиною III ст. до н. е.) датуються вапнякові та довізні мармуркові деталі, що мають округлу, загострену донизу ову та тонку гранчасту розподільну стрілку. Для деталей монументальних споруд характерний глибокий рельєф порізки, ретельне змалювання профілів, використання кольору²³. Іонійський кіматій, що використовувався в ордері невеликих споруд, в т. ч. житлових будинків, незважаючи на загальну стандартність форми, відзначається відсутністю рельєфних деталей.

чається вільнішим трактуванням дрібних деталей та неглибокою порізкою рельєфу (рис. 2, 5, 6, 8—14).

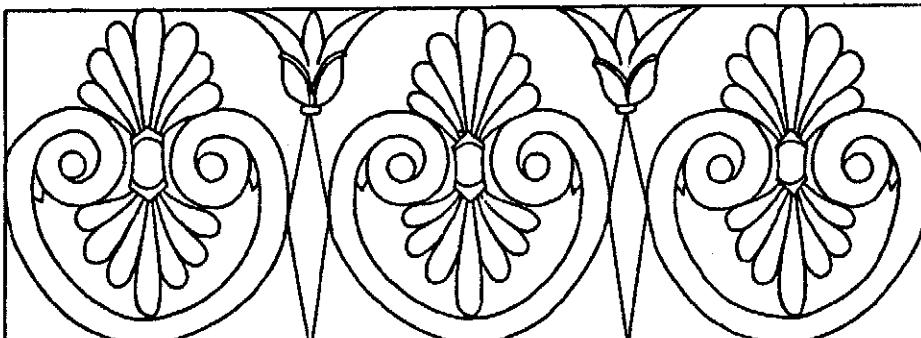
Деталі перших століть н. е. представлені переважно довізними мармуровими екземплярами (рис. 2, 15, 17—20). Для них характерна відсутність единого канону у змалюванні декоративних елементів, а також часто — специфічна у вигляді загостrenoї донизу стрілки форма листка-розподілювача між овами. Остання деталь є чіткою датуючою ознакою²⁴.

Лесбійський кіматій був відомий вже в архітектурі претоіонійських форм другої половини VII — першої чверті VI ст. до н. е. на території Малої Азії, зокрема в Неандрії та Ларисі²⁵. Протягом VI ст. до н. е. цей декоративний мотив дістав ту форму, що стала звичною для архітектури іонічного ордера. Найповніша сучасна типологія лесбійського кіматію належить Й. Ганзерту²⁶. Орнамент розглянутий ним у відповідності з абсолютною хронологією датованих пам'яток та з урахуванням таких позицій: форми листа кіматія, його вертикальних пропорцій, форми вертикальної прожилки що поділяє лист. Лист має декілька варіантів форми — від прямокутної вертикальної чи квадратної до прямокутної горизонтальної. Виходячи з розробленої Й. Ганзертом типології, можна виділити такі варіанти лесбійського кіматію для північно-причорноморських деталей.

Найраніший з відомих тут представлений зворотним кіматієм мармурової бази анта з Херсонеса (рис. 3, 4) — його листя має опуклу серцеподібну форму, аналогічну базі анта храму Афіни Алії в Тегеї другої чверті — середини IV ст. до н. е.²⁷ Виходячи з матеріалу та високої якості змалювання деталей, база, наймовірніше, була довізною. На користь цього свідчить ще той факт, що найраніші архітектурні деталі місцевого виробництва з Херсонеса нале-

1

2

0 4

Рис. 4. Орнамент з подвійних пальмет та квітів лотосу: 1, 2 — Ольвія.

жать архітектурі доричного ордера та датуються кінцем другої — початком третьої четверті IV ст. до н. е. Місцеве виробництво деталей іонічного ордера в Херсонесі почалося пізніше, з останньою третини IV ст. до н. е.²⁸

У найчисленніших деталях елліністичного часу лесбійський кіматій має форму листа у вигляді витягнутого прямокутника з загостrenoю кінцівкою (кінець IV ст. до н. е.) чи у вигляді ніжки (початок III ст. до н. е.)²⁹ (рис. 3, 1—3, 5—7). У межах першої половини III — першої половини II ст. до н. е. датується кіматій, в якому центральні листочки трохи розходяться в боки (рис. 3, 8). Така форма декору була поширенна в малоазійській елліністичній архітектурі. У пізньоелліністичний час орнамент втратив свою первинну канонічну форму, в кожній пам'ятці трактувався по-різному. Кіматій ольвійських антових капітелей (рис. 3, 9, 10), аналогічно орнаментальним мотивам з храму Артеміди в Магнесії-на-Меандрі, датується кінцем першої половини II ст. до н. е.³⁰ Датування за стилевими особливостями узгоджується з датуванням однієї з деталей за умовами знахідки³¹.

Для архітектури перших століть н. е. характерне досить вільне трактування декоративних елементів. Лесбійський кіматій цього часу має характерні стилістичні особливості, що є надійними хронологічними реперами³². Манера змалювання кіматіїв на мармурових довізних деталях з Херсонеса не зустрічається раніше середини II ст. до н. е.³³. Таким же чином опрацьований кіматій на мармуровому фризі із зображенням гіантів зі станиці Таманської³⁴. Ця обставина дає можливість передатувати фриз з першої половини III ст. до н. е. (за першовидавцем) на другу половину II — не пізніше середини III ст. н. е. (проте верхня межа не сягає IV ст. н. е.)³⁵.

Рослинний декор характерний для іонічного ордера всіх хронологічних періодів. Найраніші варіанти декору складаються з окремих, не пов'язаних між собою елементів, неодмінно складовою яких була пальмета. Серед них слід, перш за все, відзначити рідкісні орнаменти, вирізьблені на довізних мармурових карнизах з Ольвії (рис. 4). Вони складаються з подвійних 7-пелюсткових пальмет, нижня з яких обведена овоїдним контуром, та квітів лотоса на стрілоподібній ніжці³⁶. Цей орнаментальний мотив за класифікацією С. Альтекампа належить до типу «змішаних мотивів», походження яких пов'язують з о. Хіос³⁷. Численні варіанти цього орнаменту відомі в декорі пізньоархаїчних дельфійських скарбниць — сифносців, массаліотів, кнідян³⁸. Повну аналогію декору ольвійських мармурових карнизах дають пам'ятки Істри³⁹. Перша правильна атрибуція деталі 1905 р. (рис. 4, 1) як вівтарного карнизу належить М. М. Кобиліні. Автор навела стилістичні паралелі з декором архаїчних антових капітелей храму Аполлона в Дідимах⁴⁰. Проте встановлена нею дата — друга половина VI ст. до н. е. — нам здається завищеною. Карнизи ці, згідно з наведеними аналогіями, слід датувати рубежем VI—V ст. до н. е., не пізніше 480 р. до н. е.

Для елліністичного часу характерне розмаїття декоративних елементів в оздобленні зовнішнього ордера. Перш за все це стосується різноманітних варіантів анфемію — орнаменту з окремих декоративних мотивів, що чергуються у певному порядку. Цей орнамент типовий для сандриків, фризів, увінчуючих сим, використовувався в оздобленні як монументальних споруд, так і в архітектурі малих форм. Складався з окремих, не пов'язаних між собою, елементів — пальмет, квітів лотоса, калл, лілій тощо, або ці елементи з'єднували гнуучкі пагони аканфу. Найцікавіші приклади подає монументальна пластика Херсонеса (рис. 5). Необхідно звернути увагу на дуже точну та реальну передачу рослинних форм метрополії за добре відомими, очевидно, зразками. Стилістичні особливості рослинного декору мають надійні аналогії в різьблений пластиці монументальних споруд іонійських центрів III — першої половини II ст. до н. е. — Мілета, Дідим, Ефеса, Магнесії-на-Меандрі⁴¹. Твердження Б. М. Федорова про те, що в декорі деталей іонічного ордера Херсонеса місцеві архітектори використовували рослинні мотиви херсонеської флори⁴², здається необґрунтованим.

Загалом, вивчення архітектурних орнаментів дає можливість констатувати стилістичну та хронологічну єдність місцевого розвитку північнопричорноморської архітектури іонічного ордера з архітектурою іонійських центрів

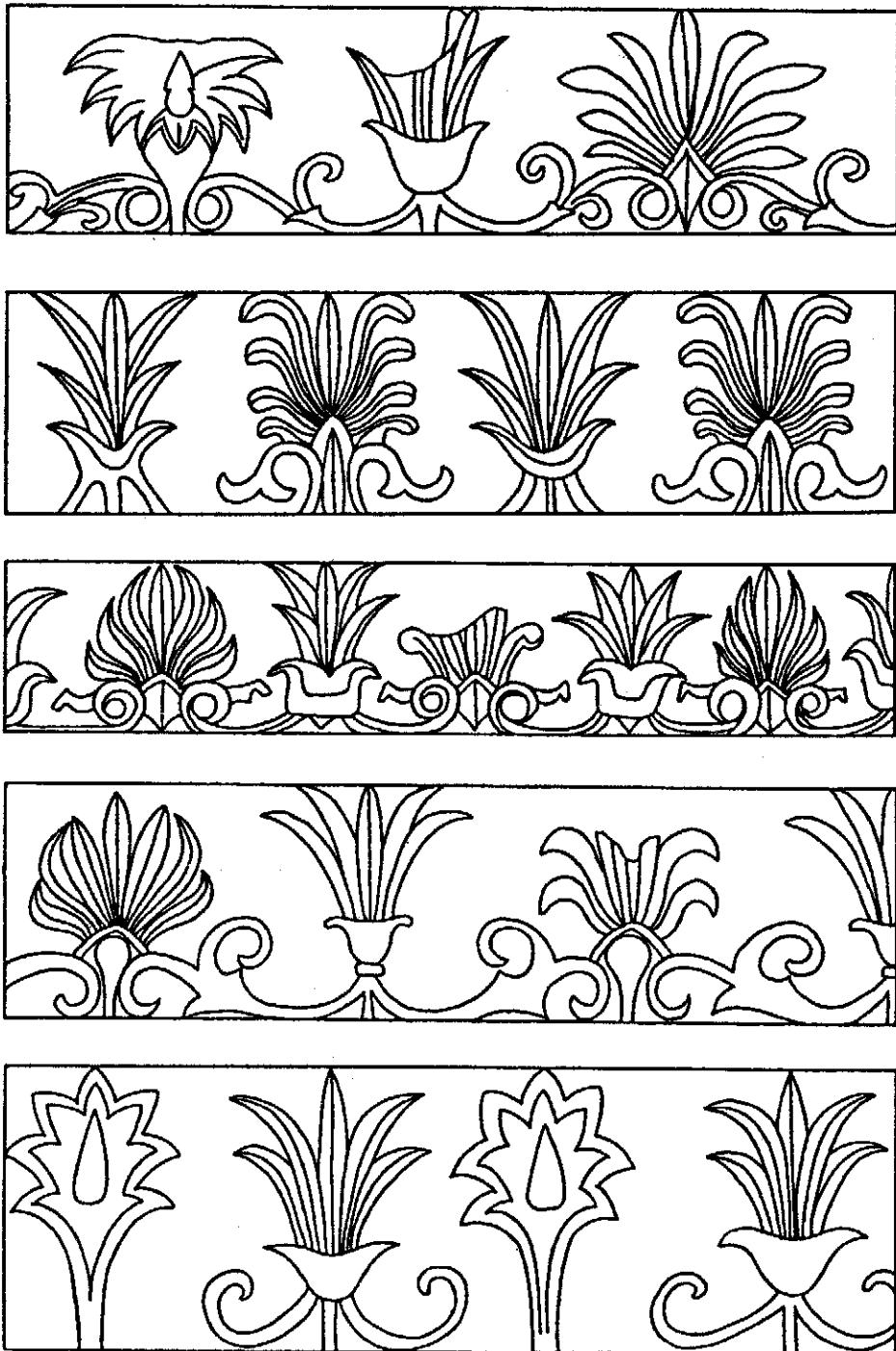

Рис. 5. Орнамент з пальмет, лотосу та каллі. Херсонес.

Малої Азії. Це стосується як архітектури архаїчного — ранньокласичного часу, що найяскравіше виявилося в Ольвії, так і елліністичного, коли іонічний ордер малоазійського типу дістав значного поширення в архітектурі Північного Причорномор'я, перш за все в Херсонесі.

Примітки

¹ Пічкян И. Р. Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния.— М., 1984; Буйских А. В. Ордер в античной архитектуре Ольвии, Тиры, Херсонеса.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1993.

² Wesenberg P. Kapitelle und Basen.— Düsseldorf, 1971.— Abb. 289—299.

³ Weickert C. Das lesbische Kymation. Ein Beitrag zur Geschichte der antiken Ornamentik.— Leipzig, 1913.— Taf. 1; Robertson D. S. A Handbook of Greek and Roman Architecture.— Cambridge, 1929.— Fig. 45.— P. 99; Wesenberg B. Op. cit.— Abb. 87—90; Buschor E. Altsamischer Bauschmück // AthMitt.— Bd. 72.— 1957.— Abb. 4, 7; Gruben G. Das archaische Didymalon // Jdl.— Bd. 78.— 1963.— Abb. 16; Theodorescu D. Remarques sur la composition et la chronologie du kymation ionique suscitées par quelques exemplaires découverts Histria // Dacia.— NS.— XI.— 1967.— P. 95—120; Koenigs W. Reste archaischer Architectur in Milet // Milet 1899—1980. Probleme und Perspektiven einer Ausgrabung. Kolloquium.— Tüb ingen.— 1986.— Taf. 11 — 1, 2; Etienne R., Fraisse Ph. L'autel archaïque de L'Artémision de Delos // BCH.— CXIII.— 1989.— II.— Fig. 2, 7.— P. 454—458; Tuchelt K. Branchidai — Didyma. Geschichte, ausgrabung und wiederentdeckung eines antiken Heiligtums 1765 bis 1990 // AW.— 1991.— Abb. 33, 34—1, 2.

⁴ Pfanner M. Von «Laufenden Bohrer» bis zum «Bohrlosen Stil». Überlegungen zur Bohrtechnik in der Antike // AA.— 1988.— Heft 4.— S. 675.

⁵ Фрагменти вапнякових сим з Борисфена зберігаються у фондах Музею археології ІА НАНУ (АБ—71/58 а, б, в), інформацію про знахідку див.: Лапин В. В. Отчет о работе Березанской экспедиции ИА АН УССР в 1971 г. // НА ІА НАНУ.— 1971/9 а — ф. е. 7074. Автором, проте деталі неясно продавовані та атрибутовані як фрагменти архітраву елліністичного часу.

⁶ Gruben G. Op. cit.— Abb. 16; Koenigs W. Op. cit.— Taf. 11—1, 2; Tuchelt K. Op. cit.— Abb. 33, 34.

⁷ Buschor E. Op. cit.— Abb. 4, 7.

⁸ Theodorescu D. Op. cit.

⁹ Русєєва А. С. Новые данные о культе Аполлона Врача в Ольвии // АДСП.— К., 1988.— С. 171; Буйских А. В. Ордерные архитектурные детали из Ольвии // АДСП.— 1988.— Рис. 4, 19.

¹⁰ Koenigs W. Op. cit.— Taf. 12; Gruben G. Die Tembel der Griechen.— München, 1966.— S. 314—316.

¹¹ Русєєва А. С. Архаическая архитектурная терракота из Ольвии // АДСП.— 1988.— С. 33 и сл.

¹² Скуднова В. М. Из неизданных материалов Ольвии VI—V вв. до н. э. // СА.— 1959.— № 29—30.— С. 250, 251.

¹³ Zimmermann K. Zu den Dachterrakotten griechischer Zeit aus Histria // Alexandrescu P., Schuller W. (Hrsg). Histria // Xenia.— Heft 25.— Konstanz, 1990.— Abb. 14, 15, 19.

¹⁴ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Остров Левка (Змеиный). Итоги и задачи исследований // Проблеми історії та археології давнього населення УРСР.— Тез. докл. конф.— К., 1989.— С. 163, 164.

¹⁵ Milet, 1, 8, abb. 11.— S. 20; Weickert K. Op. cit.— Taf. 2, a.

¹⁶ Buschor E. Heraion von Samos // AthMitt.— Bd. LV.— 1930.— Bl. XXV.— S. 93.— Abb. 45.

¹⁷ Schiering W. Pyrrha auf Lesbos. Nachlese einer Grabung // AA.— 1989.— Heft 3.— Abb. 33, 34.— S. 375.

¹⁸ Altekamp S. Zu griachischer Architekturornamentik im sechten und fünften Jahrhundert v. Chr.— Frankfurt am Main, 1991.— Abb. 98—102.

¹⁹ Milet, 1, 8, abb. 38.— S. 68.

²⁰ Theodorescu D. Op. cit.— Fig. 4, 5, 8, 15.

²¹ Пічкян И. Р. Малая Азия...— С. 163—165.— Рис. 59.

²² Азаманов Г. Ф. Архаическая капитель из Тамани // ВДИ.— 1989.— № 4.— С. 49—54.

²³ Комплекс стилістично однорідних реталей елліністичного часу відкрито в обкладці башти № XVI. Реконструкція фасаду храму виконана І. Р. Пічкяном, див.: Храм іоніческого ордера в Херсонесі (попытка реконструкции) // ИКАМ.— 1977.— С. 169—176.

²⁴ Pfanner M. Op. cit.— S. 675.— Abb. 14; Wegner M. Ornamente Kaiserzeitlicher bauten Roms.— Köln-Gras, 1957.— S. 55.

²⁵ Wesenberg B. Op. cit.— Taf. 152—164, 223.

²⁶ Ganzert J. Zur Entwicklung lesbischer Kymationformen // Jdl.— Bd. 98.— 1983.— S. 123—202.

²⁷ Ibid.— S. 149—150.— Abb. 64.

²⁸ Буйских А. В. Ордер в античной архитектуре...— С. 8.

²⁹ Ganzert J. Op. cit.— S. 143.— Abb. 56—59.— Bl. 1.

³⁰ Ibid.— S. 164, 165.— Abb. 96.

³¹ Книпович Т. Н. Дневник № 1 работ на участке И // НА ІА НАНУ.— 1948/3.— ф. с. № 194.— С. 101.

³² Weigand E. Baalbek und Rom, die romische Reichskunst in ihrer Entwicklung und Differenzierung // Jdl-Bd. XXIX—1914—Bl. 5.

³³ Ganzert J. Op. cit.— S. 173.— Abb. 114, 122; Wegner M. Op. cit.— S. 53.

³⁴ Харко Л. П. Фрагмент фриза с изображением гигантов из станицы Таманской // СА.— Т. 7.— 1941.— Рис. 2.

³⁵ Пичикян И. Р. Боспорские антаблементы первых веков н. э. // СА.— 1975.— № 1.— С. 182.

³⁶ Один з карнізів (рис. 5, 1) був відкритий Б. В. Фармаковським у 1905 р., під час розкопок у центральній частині римської цитаделі, у районі ймовірного розташування храму Аполлона Простату. У вторинному використанні на пласкій поверхні плити була вирізьблена присвята Аполлону Прострату (Фармаковський Б. В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1905 г.— СПб., 1908.— С. 14, 15). Другий карніз (рис. 5, 2) знайдений у 1910 р., під час робіт у Нижньому місті. Обидва карнізи зберігаються у Державному Ермітажі.

³⁷ Altekamp S. Op. cit.— S. 80, 81.— Abb. 63; Ohnesorg A. Ein «chiotisches» Kimation in Paros // IstMitt.— Bd. 39.— 1989.— Abb. 3.

³⁸ Kempter F. Akanthus. Die Entstehung eines Ornamentmotive.— Leipzig — Strassburg — Zurich, 1934.— Taf. XI; Courtils J. Ionisme en Péloponnèse? À propos d'un Athemion Archaique de Thasos // BCH.— 1983.— CVII.— I.— Fig. 1, 2, 5—7.

³⁹ Theodorescu D. Op. cit.— Fig. 20, 21.

⁴⁰ Кобылина М. М. Милlet.— М., 1965.— С. 179.

⁴¹ Millet, I, 9, 2 Abb. 21; Pfrommer M. Überlegungen zur Baugeschichte des Naïskos im Apollontempel zu Didyma // IstMitt.— Bd. 37.— 1987.— Abb. 5; Pfrommer M. Zum Fries des Dionysosstempels von Millet // IstMitt.— Bd. 39.— 1989.— Abb. 42.

⁴² Федоров Б. Н. Архитектура Херсонеса Таврического V—II веков до н. э. и опыт ее реконструкции.— Автореф. дис. ... докт. архитектуры.— Л., 1983.— С. 16.

A. B. Буйских

ДЕКОРАТИВНЫЕ МОТИВЫ В АНТИЧНОЙ АРХИТЕКТУРЕ ОЛЬВИИ И ХЕРСОНЕСА

В архитектуре ионического ордера северопричерноморских центров прежде всего, в Ольвии и Херсонесе, на протяжении всей античной эпохи широко использовались разнообразные декоративные элементы растительного происхождения — ионийский и лесбийский киматии, пальметты, цветы. Изучение архитектурных орнаментов позволяет констатировать стилистическое и хронологическое единство в развитии местных архитектурных форм ионического ордера с архитектурной школой Ионии.

A. V. Buiskikh

ORNAMENTAL TRACES IN ANTIQUE ARCHITECTURE OF THE NORTHERN BLACK SEA COASTS

Architecture of the Ionic order of the Northern Black Sea coast centres, first of all Olbia and the Chersonese, during the whole period of the antique epoch is characterized by a wide use of various ornamental elements of plant origin: Ionic and Lesbian kimatia, palmettes, flowers. The study of architectural ornaments permits stating stylistic and chronological unity in development of local architectural forms of the Ionic order and architectural school of Ionia.

Одержано 26.10.93

ПОСЕЙМ'Я У ЛАТЕНСЬКИЙ ЧАС

А. М. Обломський, Р. В. Терпиловський

У статті подаються відомості про нову групу пам'яток III—II ст. до н. е., яка поєднує риси зарубинецької і лукашівської, а також північно-західних латенізованих культур (ясторфської та пшеворської).

Перші відомості про пам'ятки II—I ст. до н. е., розташовані поблизу м. Путівля, з'явилися наприкінці 40-х рр. внаслідок розвідок Д. Т. Березовця та І. І. Ляпушкіна. Основою для їх виділення стали знахідки лощеної кераміки, визначені як зарубинецька. На одному з цих поселень (у Харівці) Д. Т. Березовцем були проведенні розкопки, під час яких досліджені залишки двох наземних будівель з глинобитними стінами та п'яти печей. Всі ці пункти були вміщені С. В. Максимовим до карти зарубинецьких пам'яток лісостепового Подніпров'я. Він же визначив за аморфним матеріалом і датування Харівки (III—II ст. до н. е.)¹.

У наступні роки спеціальних досліджень пам'яток Посейм'я середньо- та пізньолатенського часу не провадилося. Деяка інформація про нові знахідки надходила, але була досить бідною. Наприклад, у 1966 р. В. А. Іллінська та О. І. Тереножкін заклали чотири шурфи на поселенні Пересипки I, в одному з яких було виявлено глиняний черінь вогнища, а в другому — залишки наземної будівлі у вигляді скupчення глиняної обмазки стін. Тут же було знайдено «лощену та груболіпну зарубинецьку кераміку»². У 1977 р. експедицією під керівництвом І. І. Артеменка під час розкопок багатошарового поселення Мар'янівка, розташованого за 1,5 км на південний захід від с. Бунякіне Путівльського р-ну Сумської обл. на дюні в заплаві, були знайдені фрагменти ліпної зарубинецької кераміки з лощеною та шорсткою поверхнею. У звіті згадуються вінця горщиків з домішками шамоту в тісті, орнаментовані пальцевими вдавленнями та насічками, фрагменти лощених мисок з кількома гранями з внутрішньої сторони вінець та уламок верхньої частини кухля з колінчастою ручкою. До цього ж горизонту належать і фрагменти амфор з «світло-сірим ангобом» (можливо, коських). Весь матеріал походить з культурного шару³.

У 1990 р. Лівобережна ранньослов'янська експедиція під керівництвом авторів цієї статті здійснила суцільне обстеження сумської ділянки долини Сейму. Під час розвідок виявлено вісім пам'яток з лощеною керамікою, аналогічною згаданій вище (рис. 1). На трьох пам'ятках (в Пересипках 1, Чаплицях 3 та Красному 4) у 1991 р. провадилися стаціонарні розкопки. На всіх трьох пунктах зарубинецькі матеріали походять переважно з культурного шару, за винятком Чаплиць 3, де до згаданого періоду належать одна з господарських ям та унікальний жертвовий комплекс, що потребує детального опису.

Жертвопринесення було здійснено в ямі, глибина якої сягала 1,23 м від рівня материка. У профілі яма нагадувала пісковий годинник. Її поперечник по верхньому краю становив 1,6—1,96 м, у найвужчому місці — 1,2—1,24, на дні — 1,2—2,0 м.

Заповнення об'єкту мало досить складну стратиграфію. У верхній його частині була лінза темно-сірої, майже чорної, супісі товщиною до 0,46 м. З цього шару походять 78 невеликих фрагментів посуду (в т. ч. уламок стінки амфори, фрагмент лощеної миски, три уламки горщиків з хроповоатою поверхнею, решта кераміки — груболіпна), а також кістки тварин. Нижче, у найвужчій частині ями, практично в її центрі, містилось щільне скupчення глиняної обмазки, майже циліндричної форми (діаметр по верхньому краю 0,6, по нижньому — 0,8, товщина 0,44 м). Під час розбирання обмазки знайдено

© А. М. ОБЛОМСЬКИЙ, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, 1994

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1994 р.

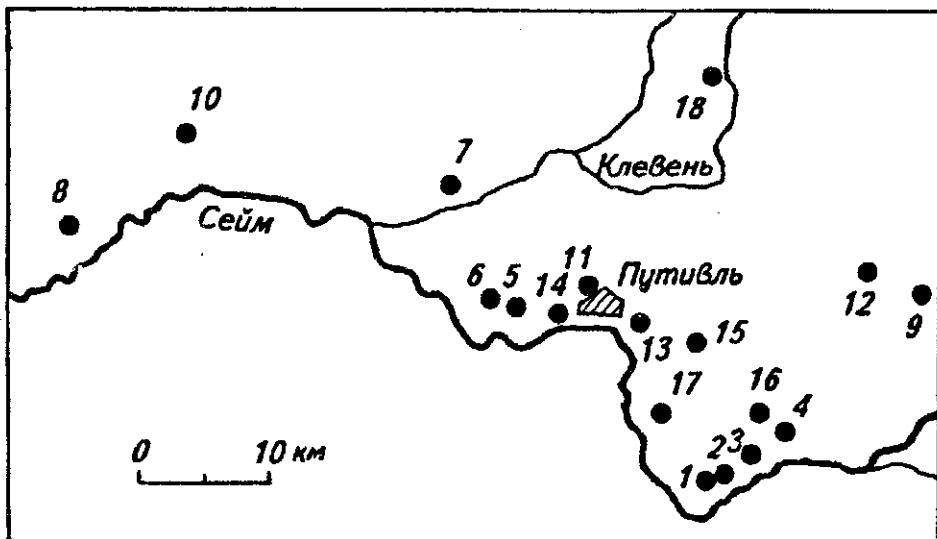

Рис. 1. Пам'ятки типу Харівки в Путильському Госеймі: 1 — Пересипки 1, 2 — Пере-
сипки 2, 3 — Чаплищи 3, 4 — Іванівка 1, 5 — Красне 2, 6 — Красне 4, 7 — Литвиночи 3, 8 —
Любітівє 2, 9 — Мар'янівка, 10 — Червоний Ранок, 11 — Путивль, 12 — Нова Слобода, 13 —
Калище, 14 — Пруди, 15 — Пешков, 16 — Волинцеве, 17 — Харінка, 18 — Баничі 3.

31 фрагмент від посудини з хроповатою поверхнею, а також перепалені кістки тварин. Ще 11 уламків від цього ж горщика були в ямі поза скупченням (на його рівні та нижче). З усіх цих фрагментів вдалося реконструювати середню частину дуже великої за розмірами корчаги (рис. 2, 1).

Від верхнього краю завалу обмазки до дна яма була заповнена сірою гумусованою супісью з домішками вугілля. Під стінами об'єкту по його периметру містився шар світлої материкової супісі з незначними включеннями гумусу, товщина якого сягала 0,1—0,6 м. Усі знахідки, знайдені нижче завалу обмазки, походять з сірої супісі. До них належать кістки тварин та 40 уламків посудин (в т. ч. стінка амфори). Кістки, і кераміка в цій частині ями розташовані хаотично, лише одне невелике скупчення кісток було зафіксоване над долівкою об'єкту на глибині 1,15 м. Кістки з сірого гумусованого шару не обпалені.

Безпосередньо під лінзою обмазки, на глибині 0,95 м від рівня фіксації контурів ями, в її північно-східній частині, знайдено череп людини без нижньої щелепи, що лежав тім'ям донизу. Череп не було кинуто до ями під час її засипки, а покладено спеціально на це місце, про що свідчить підпорка у вигляді масивного уламка хроповатої корчаги (саме тієї, більшість фрагментів якої походить з лінзи обмазки), що не давав черепу впасти. Нижче першого черепа, майже під ним (на глибині 1,14 м), виявлений ще один, покладений на праву скроню. На ньому лежало кілька кісток тварин.

* За визначенням Т. В. Томашевич (Інститут антропології МДУ), череп 1 (верхній) належав хлопчику віком 9,5—10 років. Краніологічний комплекс цього черепа ще не встиг сформуватись, але европеїдність цілком очевидна: мезокранія, хамеконі разом із сильно виступаючим вузькуватим переніссям. Відсутність нижньої щелепи, юмовірно, свідчить про поховання саме черепа, а не голови. Череп 2 (нижній) — краніум, атлант, епістрофей. Належав жінці віком 30—35 років. Розмір мозкової коробки — середній на межі з малим, однак висота обличчя — середня при ширині середній на межі з малою (лептопрозопія). Горизонтальне профілювання середньої частини обличчя, юмовірно, сильне. Таким чином, европеїдність черепа 2 також не викликає сумнівів. Обставини знахідки хребців та відповідних фрагментів потиличної кістки свідчать про поховання голови, а не черепа без м'яких тканин. Всі кістки тварин з ями, за визначенням В. П. Данильченко (ІА РАН), належали великій рогатій худобі. Кістки, що побували у вогні, належали одній невеликій дорослій особині, а необпалені кістки — корові або биків більших розмірів. До ями були покладені частини туші (кістки лежали не за антропологічним порядком) тварини, причому кістки першої половини тіла концентрувалися в районі черепа 2, а задньої — на рівні черепа 1 і вище. Під час розміщення до ями обпаленої глиняної обмазки до вогнища, мабуть, потрапили частини туші другої, меншої особини, кістки якої потім були знайдені у ямі.

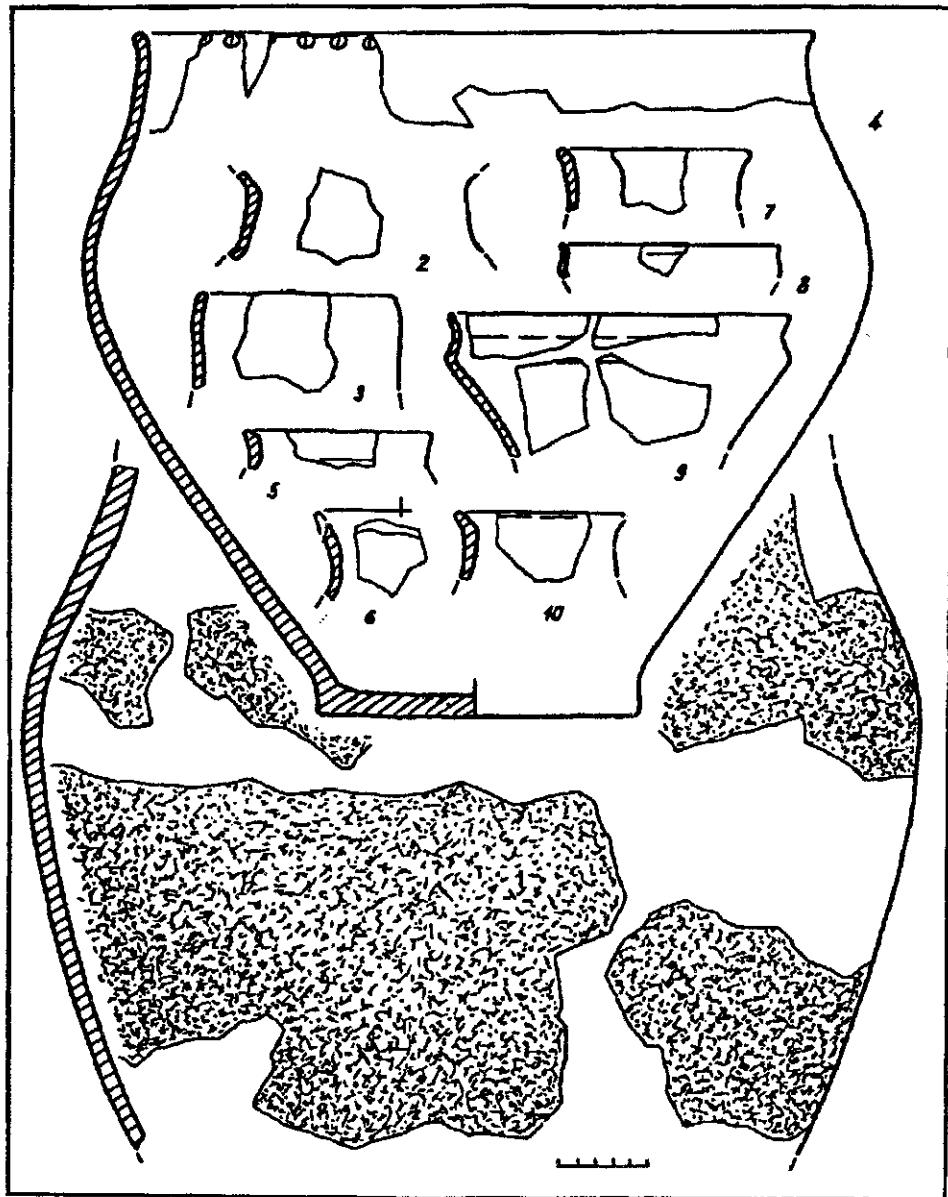

Рис. 2. Чаплищі 3. Кераміка латенського часу: жертвовий комплекс (1 — завал обпаленої глини, 2, 3 — сірий шар, 4 — поза ямою з похованнями голів), 5—8, 10 — культурний шар, 9 — яма 11 (1 — хropovата, 2—4 — шорстка та 5—10 — лощена поверхня).

До жертвового комплексу, ймовірно, належав також великий горщик з шорсткою поверхнею та вдавленнями по вінцях, який стояв вертикально в культурному шарі поза ямою за 1,8 м на південний захід від неї. У давнину посудина, мабуть, була вкопана в землю, однак слідів ями виявити не вдалося, бо денце горщика знаходилося приблизно на рівні материка.

Крім кераміки з об'єкту з жертвопринесенням (рис. 2, 1—4) до зарубинецького періоду на підставі стилістичних ознак можна віднести серію посудин та їх фрагментів, що походять з культурного шару поселень Красне 4, Пересипки 1 та Чаплищі 3 (рис. 2—4). За характером обробки поверхні цей

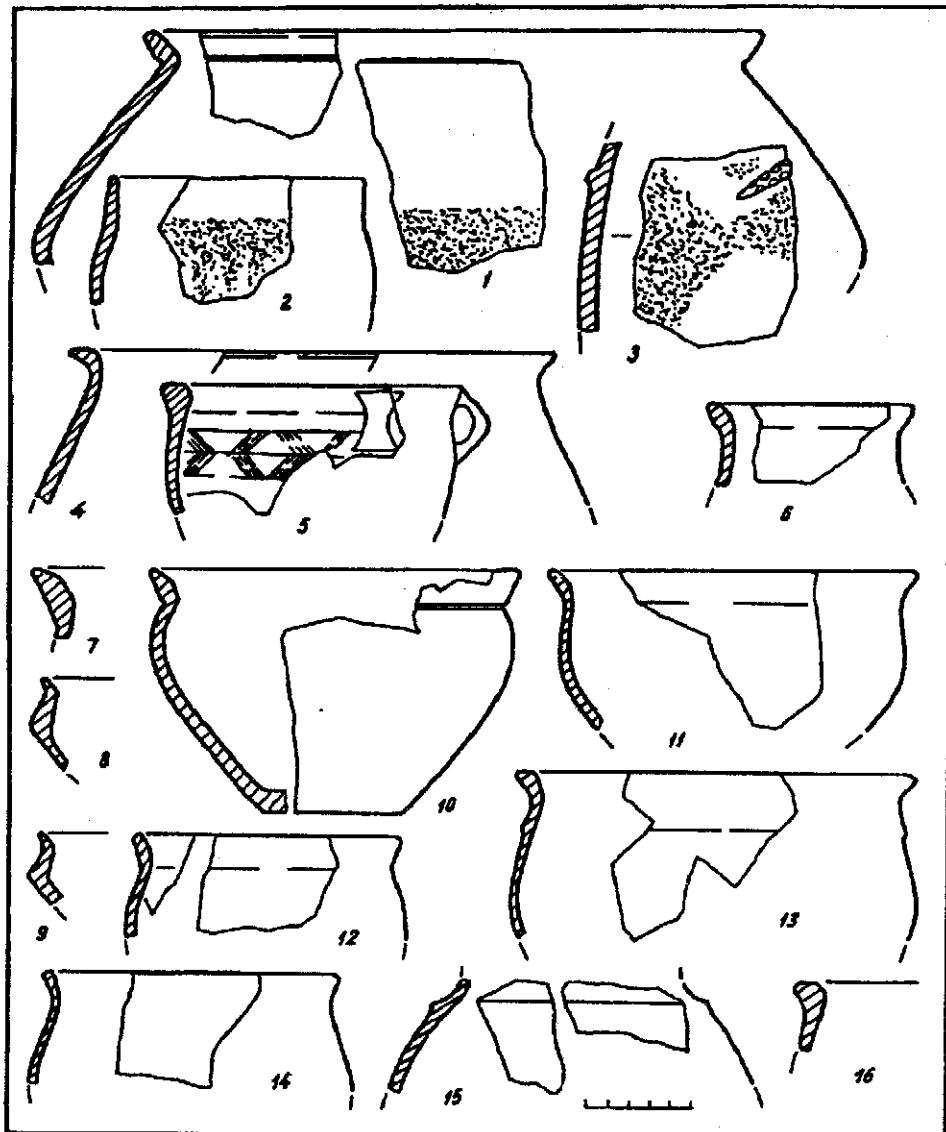

Рис. 3. Красне 4. Кераміка латенського часу з культурного шару (1 — нижня частина хромовата, верхня — загладжена, 2, 3 — хромовата та 4—16 — лощена поверхня).

посуд поділяється на дві групи: лощену та хромовату (спеціально шорстковану). Перша — це вироби, що мають в глині домішки дуже дрібного шамоту або піску. Як правило вони мають чорний або темно-сірий колір, іноді — брунатний чи жовтий та дуже якісне блискуче двобічне лощіння. В тісті хромоватих посудин помітна домішка великих зерен шамоту. Зовнішня поверхня — дуже нерівна, бугриста.

За формами кераміка латенського часу може бути поділена на кілька типів. Необхідно при цьому зробити зауваження, що класифікація має попередній характер, оскільки матеріалу поки небагато і він дуже фрагментований.

Миски. 1. Низькі опуклобокі відкриті посудини (тобто діаметр верхнього краю перевищує діаметр місця найбільшого розширення корпусу) з відігнутими назовні вінцями та слабо виділеним бочком. Вінця або потовщені, або з внутрішньої сторони мають згладжені грани (рис. 4, 7, 8). Для зарубинецького керамічного комплексу подібна форма не дуже характерна. З ла-

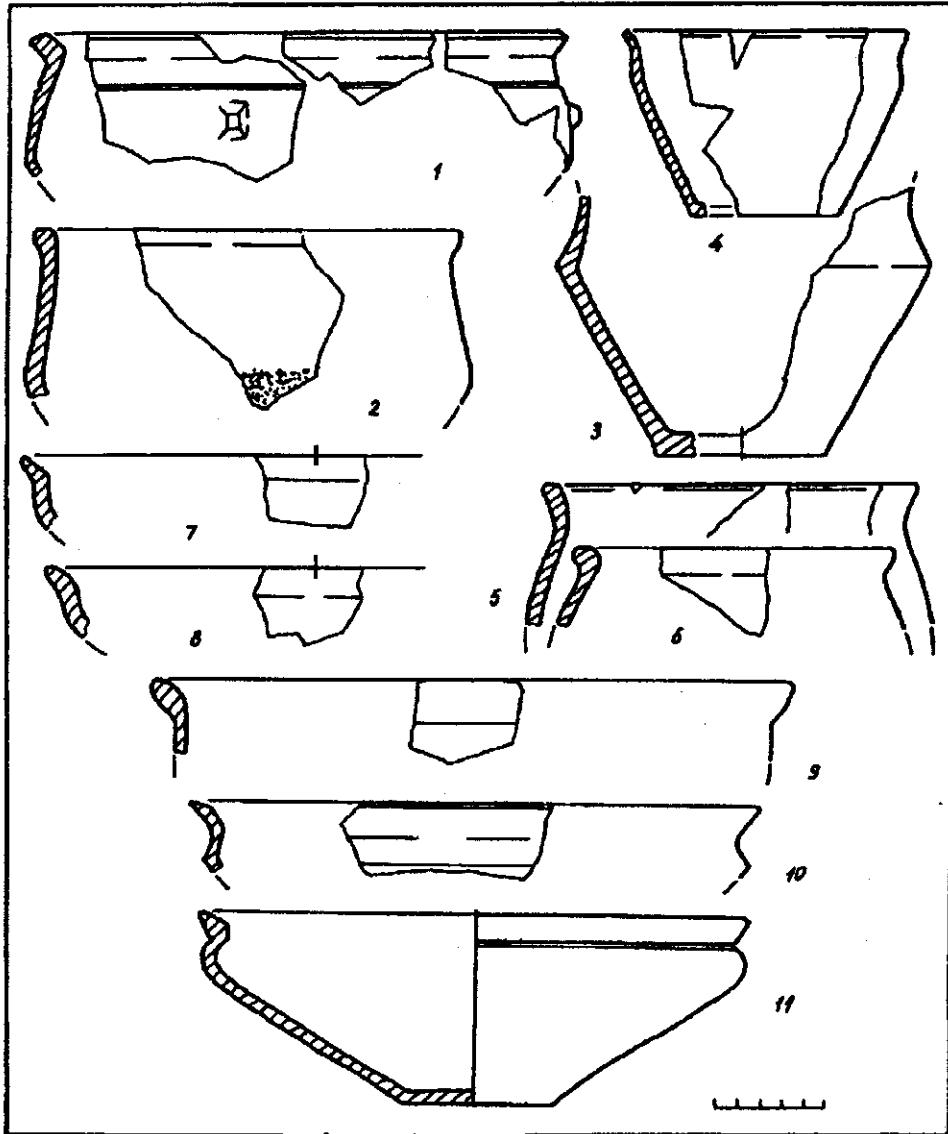

Рис. 4. Кераміка латенського часу з культурного шару пам'яток Красне 4 (1—8) та Переяславки 1 (9—11) (1, 3—11 — лощена поверхня, 2 — нижня частина хроповата, верхня — загладжена).

тенізованих культур, розташованих найближче до Посейм'я, вона є найтипічнішою для пам'яток культури Поянешті-Лукашівка. В могильнику Поянешті подібні миски (іноді з ручками) вживалися як покришки поховань урн⁴. Відомі вони також на могильнику Лукашівка⁵, поселеннях Лукашівка⁶, Горошова⁷, Арсура та ін.⁸

2. Низька закрита миска з валикоподібним бочком, відігнутими назовні прямими потовщеннями вінцями з кількома гранями з внутрішнього боку (рис. 4, 11). Вінця від корпусу відділені неглибоким жолобком. Посудини подібної форми зустрічаються на пам'ятках середньодніпровського варіанту зарубинецької культури⁹.

3. Реберчасті миски з S-подібним профілем та однією гранню з внутрішньої сторони вінець (рис. 3, 8, 9). Аналогічні форми досить поширені серед усіх варіантів зарубинецької культури. Посудини з однією згладженою гранню на вінцях зустрічаються на території Середнього Подніпров'я¹⁰.

4. Реберчасті миски з зигзагоподібним профілем та гранями на вінцях (рис. 2, 9; 4, 10). Їх відносять до однієї з найтиповіших форм для середньо-дніпровського варіанту зарубинецької культури¹¹, хоча зрідка вони зустрічаються також на пам'ятках типу Поянешті-Лукашівка¹².

Високі миски, вази та ін. (діаметр вінець приблизно дорівнює висоті). 5. Опуклобокі посудини з відігнутими назовні прямими вінцями з кількома гранями (рис. 3, 10—14). Посудини мають різну висоту місця найбільшого розширення корпусу, тобто виразно розрізняються за пропорціями. Можливо, згодом цей тип вдастся поділити на варіанти. Поки що він представлений тільки на поселенні Красне 4. Незважаючи на вказані відмінності, всі різновиди високих мисок цієї групи мають прямі аналогії на пам'ятках кругу Поянешті-Лукашівка, як на могильниках¹³, так і на поселеннях¹⁴. Для зарубинецької культури подібні форми не характерні, за винятком деяких мисок варіантів «а» та «г» з Чаплинського могильника¹⁵. Однак ця аналогія не є повною, оскільки верхньодніпровські миски не мають граней на вінцях.

6. Банкоподібний опуклобокий кухоль з слабовиділеним бочком та підтрикутними в перетині вінцями зі згладженими гранями (рис. 3, 5). Посудина має X-подібну колінчасту ручку та смугу орнаменту в місці найбільшого розширення корпусу. Орнамент складався з двох рядів зигзагів. Він був утворений глибоко пролошеними лініями по чорній лискованій поверхні. Аналогічні за формую та перетином вінець кухлі є одним з найбільш поширеніх типів пшеворських посудин 1 і 2 фаз передримського часу¹⁶. Зигзагоподібний орнамент на пшеворській столовій кераміці також зустрічається досить часто аж до римської доби.

7. До цього типу належать посудини з опуклим ребром, розташованим біля середини — верхньої третини висоти, судячи за напрямком стінок їх нижніх частин. Стінки верхньої частини профілю (від шийки до плічка) ледь опуклі або прямі. Одна з посудин лощена, вона має орнамент у вигляді горизонтального жолоба та наліпні прямокутні «шишечки», а також підграниці вінця (рис. 4, 1). Поверхня другої нижче ребра храповата, вище — загладжена (рис. 4, 2). Подібні форми на пам'ятках зарубинецької культури невідомі. Зрідка вони зустрічаються на пам'ятках типу Поянешті-Лукашівка¹⁷, а також ясторфської культури аж до її найсхіднішої губинської групи¹⁸. Дуже близька аналогія посудині (рис. 4, 1) походить з могильника Доманьовиці¹⁹. Реберчасті високі миски (в т. ч. з храповою нижньою частиною) відомі і в пшеворській культурі, однак вони є характерними для ранньоримського часу, хоч й з'являються наприкінці пізнього латену²⁰. Наліпні прямокутні «шишечки», якими орнаментована одна з мисок поселення Красне 4, зближують цю форму з керамікою ясторфського кругу.

8. Посудини з ребром у верхній частині висоти, з вигнутою дугою профілю верхньої частини та вінцями без граней (рис. 4, 3, 4). За формую вони близькі до зарубинецьких кухлів, які відомі переважно на терені Середнього Подніпров'я²¹ та Прип'ятського Полісся (тут подібні посудини зустрічаються як у вигляді кухлів, так і високих мисок)²².

Горщики. 9. Опуклобокі, відносно слабопрофільовані посудини з відігнутими назовні вінцями та опуклою дугою верхньої частини профілю (рис. 3, 4; 4, 5, 6). Різноманітні за оформленням вінець та пропорціями. З подальшим накопиченням матеріалу, можливо, будуть поділені на кілька варіантів. Аналогії подібним посудинам можна знайти у матеріалах всіх латенізованих культур. Цікаво, що один з горщиків має потовщені підтрикутні вінця з гранями (рис. 4, 6). Традиція такого оформлення верхнього краю посудин більше притаманна пшеворській культурі латенського часу, ніж класичній зарубинецькій.

10. За формую близькі до попередніх. Розрізняються прямими, відігнутими назовні вінцями та дуже опуклим корпусом. Єдина посудина цього типу з поселення Красне 4 (рис. 3, 1) має дві грані на вінцях, загладжену верхню та храповату нижню частину корпусу. Подібні за формую та орнаментацією горщики зустрічаються на поселеннях культури Поянешті-Лукашівка Бранешти та Ульма²³, а також на селищі Любощице губинської групи²⁴. Показово, що «кухонні» посудини кола Лукашівки часто мають на корпусі різні

наліпи («шишечки», «підковки» тощо), а ділянка хроповатої поверхні відокремлена від загладженої розчленованим валиком. Фрагмент хроповатого горщика з аналогічним елементом орнаменту походить з того ж пункту, що і посудина типу 106 (рис. 3, 3).

11. Опуклобокі slaboprofільовані горщики з вигнутою дугою верхньої частини профілю та вертикальними вінцями (рис. 3, 2 і, можливо, 2, 3). Поверхня одного з них має нижче шийки штучне шорсткування. Подібні горщики мають аналогії серед матеріалів поселення Горошова²⁵.

12. До цього типу належать посудини з тричасними вінцями. Більшість з них лощені (рис. 2, 2, 6, 7, 10; 3, 6), вінця мають одну-две грані. На жаль, повністю форма цих горщиків поки що не може бути реконструйована. Посудини з циліндричною шийкою поширені серед усіх латенізованих культур.

За матеріалами розкопок 1991 р. не вдалося виділити комплекс кухонного посуду з шорсткою поверхнею, який супроводжував би лощену та хроповату кераміку вказаного вище набору. Єдиним винятком є корчага, знайдена поблизу ями з жертвопринесенням у Чаплицях 3. Це сильно профільована посудина з опуклим бочком та відгнутими назовні вінцями, край яких оздоблений пальцевими вдавленнями (рис. 2, 4). Прямі аналогії цьому горщiku походять з Корчуватівського могильника²⁶. Уламки опуклобоких посудин з вдавленнями по вінцях були знайдені Д. Т. Березовцем під час розкопок поселення Харівка²⁷. На території середньодніпровського варіанту зарубинецької культури таку кераміку звичайно пов'язують за походженням з лісостеповою скіфською традицією²⁸.

Жертвовний комплекс з Чаплиць 3 також має певні зарубинецькі паралелі. На могильниках Середнього Подніпров'я та Полісся зустрічаються специфічні поховання, що отримали не дуже вдалу назву «поховання черепів» (точніше, голів). До цього часу нам відомо 12 таких поховань (7 — Корчувате, 1 — Дідів Шпиль, 3 — Велемичи 1, 1 — Велемичи 2)²⁹. Походження цього обряду визначити досить важко. Поховання черепів поширені у кельтів, де вони звичайно пов'язуються з «культом голови»³⁰. Я. Розен-Пшеворська, яка детально описала цей ритуал, відзначас, що подібні обряди відомі також у скіфів³¹. Поховання голів зустрічається на скіфських городищах аж до ранньоримського часу³². Таким чином, з формальної точки зору зарубинецький ритуал може мати два рівноправні витоки: кельтський та скіфський. Проте, не можна виключити можливість виникнення обряду поховання голів людей окрім від їх тіл серед зарубинецьких племен самостійно, внаслідок якихось специфічних обрядів, що не були безпосередньо пов'язані з традиціями сусідніх народів. Як свідчать матеріали етнографії, людські жертвопринесення були досить популярними у первісному суспільстві і відбувалися з самих різних приводів.

Особливості покладення черепів у яму в Чаплицях 3 мають аналогії у Корчуватівському могильнику. Наприклад, екземпляр з поховання 9 не мав нижньої щелепи, а у похованнях 82 і 85 черепи були покладені на бік. У двох похованнях (10 і 78) знайдені необпалені кістки тварин³³, які жодного разу не зустрінуті в похованнях голів на могильниках Прип'ятського Полісся. Характерно, що у випадках, коли в цих похованнях є інвентар, його розміщення відносно черепа відповідає традиційному розміщенню посуду та інших виробів відносно кальцинованих кісток у звичайних похованнях зарубинецької культури (поховання 9 з Корчуватого³⁴, 92 і 116 з Велемичів¹³⁵ та 67 з Велемичів²³⁶). Таким чином, у загальній системі устрою могили череп займає те саме місце, що й залишки людини, спаленої на поховальному вогнищі. Приймаючи таку точку зору, жертвовний комплекс з Чаплиць 3 може бути інтерпретований як сильно збільшена модель зарубинецького поховання: корчага з вдавленнями по вінцях розміщена полярно відносно ями з черепами, тобто так само, як і посудини у більшості поховань на зарубинецьких могильниках.

Даних для визначення хронології пам'яток Посейм'я поки що небагато. Кільця з «шишечками» (рис. 5, 9), як відомо, існують досить довго і можуть бути датовані в межах середнього та пізнього латену. Надійнішим хронологічним показником є уламки амфор, 112 фрагментів яких походить з по-

селення Красне 4, 6 — з Чаплиць 3 та 12 — з Пересипок 1 (рис. 5, 1—8). За визначенням А. В. Завойкіна, більшість з них (з усіх трьох пам'яток) належить до групи коських (або кола коських). Вони вкриті оливковим ангобом, мають рожеве тісто з домішками блискучих часток. Крім того, у Красному 4 знайдено два уламки стінок родоських амфор, а в Пересипках — один синопської. Судячи за профільованими частинами (ніжка з Красного 4, вінця з того ж пункту та з Пересипок, ручки з Красного 4 та Пересипок), коські амфори з пам'яток Посейм'я не були типологічно ні найранішими, ні найпізнішими. Найбільш вірогідне їх датування — друга половина III — II ст. до н. е. Хронологічні межі існування амфор, визначені А. В. Завойкіним, в загальних рисах збігаються з вищевказаною датою Харівського поселення, запропонованого Є. В. Максимовим у 1972 р. Відзначимо, що на пам'ятках, досліджені у 1991 р., відсутні фрагменти амфор, типових для зарубинецьких поселень I ст. до н. е. — початку I ст. н. е., тобто світло- та червоноглиннях з двострійними ручками, що підтверджує відносно ранню дату поселень Посейм'я: матеріали фіналу зарубинецької культури на них відсутні.

Таким чином, дослідження 1991 р. дозволили конкретизувати відомості про пам'ятки Посейм'я латенського періоду, щоправда, поки що у першому

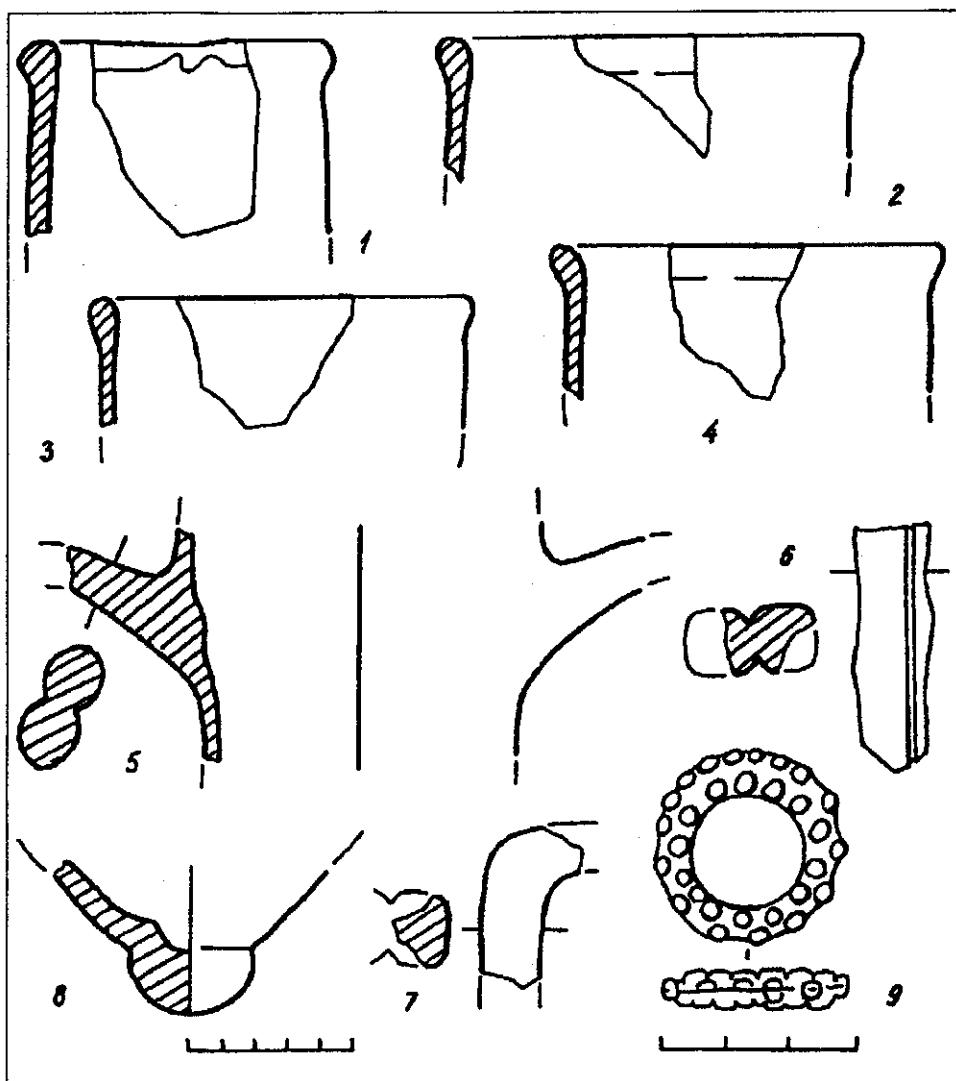

Рис. 5. Красне 4. Датуючі знахідки: 1—8 — фрагменти коських амфор, 9 — бронзове кільце.

наближенні. Термін «зарубинецькі» стосовно них потрібно вживати досить умовно, бо вони є досить складним явищем. У формуванні сеймської групи старожитностей (за місцем першої знахідки ми пропонуємо називати їх «пам'ятками типу Харівки») брали участь кілька компонентів, а саме середньодніпровський зарубинецький, можливо, місцевий постскіфський, а також центральноєвропейські (ясторфський, лукашівський та пшеворський). Найбільш вірогідна участь у формуванні сеймінських пам'яток носіїв культури Поянешті-Лукашівка, в якій тісно чи іншою мірою присутні компоненти ясторфської та пшеворської культур³⁷. Цікаво, що найбільший «ступінь концентрації» західних елементів фіксується на поселенні Красне 4.

Ймовірно, в середньолатенський період на Посейм'ї були присутні якісь групи лукашівсько-пшеворського населення. Зважаючи на це, можна пояснити знахідки у регіоні, розташованому поблизу впадіння Сейму до Десни, тобто по сусіству з ареалом пам'яток типу Харівки, шести короноподібних гривен (п'яти — у Лиськах³⁸ та однієї — в с. Першотравневе Менського р-ну Чернігівської обл.). За даними Т. Домбровської, ці вироби мають ясторфське походження. Разом з іншими ясторфськими елементами вони потрапили на територію пшеворської культури. Короноподібні гривни зустрічаються також в ареалі культури Поянешті-Лукашівка, генетично пов'язаній з ясторфом³⁹. Є показовим, що в зарубинецькому регіоні подібні вироби не відомі.

Виділення старожитностей типу Харівки як особливої культурної групи латенського періоду дозволяє по-новому інтерпретувати випадкову знахідку поховання поблизу с. Пересипки, опублікованого Ю. В. Кухаренком⁴⁰. До складу комплексу входили урна з кальцинованими кістками, залізні кільцеподібні пряжка та ніж. Автор публікації вказував, що за своєю формою та орнаментацією урна має паралелі серед багатьох культур латенського та ранньоримського часу (в оксивській, ясторфській, пшеворській, на пам'ятках типу Брест-Тришин), хоч й припускав при цьому, що вузькою датою комплексу є кінець I — II ст. н. е. М. Б. Щукін інтерпретував поховання з Пересипок як найраніше вельбарське на території Східної Європи. На підставі аналогії формі посудини та її орнаментації, а також типу пряжки він датував поховання періодами В2—С1а римського часу, тобто кінцем I — початком III ст.⁴¹ Зверталися до аналізу цього комплексу і автори даної статті. Ми згідні з Ю. В. Кухаренком, що урна з Пересипок має досить широкі аналогії в матеріалах Середньої Європи від середньолатенського до римського періоду (до списку, який він наводить, можна додати пам'ятки типу Абрахам-Сладковічево ранньоримського часу Чехії та Словаччини). В тих самих регіонах та в тому ж хронологічному діапазоні відомі й елементи декору цієї посудини: меандри та неглибокі розкоси в нижній частині корпусу. Посудина з Пересипок, незважаючи на це, унікальна. Така комбінація форми та орнаменту не відома в жодній з передримських культур. Можна лише констатувати, що поховання в загальному сенсі має «середньоєвропейський вигляд»⁴².

З другого боку, урна з Пересипок має безперечну стилістичну близькість з лощеною керамікою поселень типу Харівки (тричасні вінця, прямокутні наліпи-«шишечки»). Можливо, це поховання є поки що єдиним трупоспаленням з «лукашівсько-зарубинецького» кола старожитностей Посейм'я. Тим більше, що його датування може бути відмінним від вказаного М. Б. Щукіним. Кільцеподібні пряжки такої простої схеми існують в Середній Європі з другої фази передримського часу (відомі їх знахідки разом з фібулами варіantu K за Ю. Костшевським⁴³).

Сподіваємося, що подальші розкопки пам'яток латенського часу Путівльщини дозволять уточнити питання їх етнокультурної належності, ареалу та датування, а також конкретизувати витоки «центральноєвропейських» елементів місцевих старожитностей.

Примітки

¹ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К., 1972.— С. 54, 55.

² Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Отчет о разведках в Днепровском Левобережье по течению рек Псла и Сейма в 1966 г. // Архив ИА НАН Украины, № 1966/18.— С. 16.

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1994 р.

49

- ³ Артеменко И. И., Моргунов Ю. Ю., Неприна В. И., Загребельный А. И. Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции в 1977 г. // Архив ИА НАН Украины, № 1977/11.— С. 9.
- ⁴ Vulpé R. Săpăturile de la Poienesti din 1949 // Materiale archeologice privind istoria veche a RPR. 1953, v. 1.— Fig. 162, 208, 214, 217, 231, 234, 267, 281, 286—288, 294, 324, 338, 352:1.
- ⁵ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. е. // МИА.— 1960.— № 89.— Табл. 8, 2, 6, 7, 12; 9, 2, 9.
- ⁶ Романовская М.А. Селище Лукашевка 2 (по материалам раскопок 1959 г.) // СА.— 1962.— № 3.— Рис. 3:2, 3.
- ⁷ Пачкова С.П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошева Тернопольской обл. // Археологические памятники Среднего Поднестровья.— К., 1983.— Рис. 6:1.
- ⁸ Babes M. Noi date archeologica si istoria bastarnilor. // SCIV, v. 20—2, 1969.— Fig. 7:7; Teodor S. Cetatea Traco-Getica de la Arsura // Materiale si cercetari archeologice. 1973, t. X.— Fig. 4:6, 7.
- ⁹ Максимов Е.В. Среднее Поднепровье...— Табл. V:13; XIV:2, XX:1; Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— Табл. III:10; Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ.— 1964.— Вып. ДІ—19.— Табл. 9:21.
- ¹⁰ Максимов Е.В. Новые зарубинецкие памятники в Среднем Поднепровье. // МИА.— 1969.— № 160.— Рис. 5, 4; 6, 19; 8, 5; 9, 3.
- ¹¹ Кухаренко Ю.В. Зарубинецкая культура.— С. 28.
- ¹² Petrescu-Dimbovita M. Sonterul archeologic Trusesti // SCIV. 1955. VI-1,2.— Fig. 13:4,7.
- ¹³ Vulpé R. Op.cit.— Fig. 129:2, 157, 158, 160, 164, 231, 242, 281, 286, 294, 324, 352:2; Федоров Г. Б. Указ. соч.— Табл. 8:3—5, 8—10; 9:1, 5, 7.
- ¹⁴ Романовская М.А. Селище Лукашевка 2.— Рис. 3:6; Vulpé R. Op. cit.— Fig. 373; Bades M. Op. cit.— Fig. 7:1, 2, 6; Пачкова С. П. Указ. соч.— Рис. 6:4; 8:10, 12; 11:13; 13:6.
- ¹⁵ Обломский А.М. Периодизация и характер развития зарубинецкого керамического комплекса Чаплинского могильника // Раннеславянский мир. Материалы и исследования.— М., 1990.— Рис. 2, 1—3, 6.
- ¹⁶ Dabrowska T. Wczesne fazy kultury przeworskiej (chronologia — zasieg — powiazania).— Warszawa, 1988.— Tabl. I:4; II:20; III:40.
- ¹⁷ Федоров Г.Б. Указ.соч.— Табл. 9, 11.
- ¹⁸ Schulz W. Die Bevölkerung Thüringens im Letzten Jahrhundert V Chr. auf Grund der Bodentunde // JmV, 1928, XVI.— Tabl. X:2; Marschallek K. H. Das Urnenfeld von Blönsdorf (kr. Wittenberg) aus der Spätlatenezeit // JmV, 1926, XIV.— Gr. 14; Domanski G. Studia z dziejów średniodziałkowego Nadodrza w III—I w. p. n. e.— Wrocław etc., 1975.— Tabl. VIII:f.
- ¹⁹ Kolodziejki A. Badania cmentarzyska w Domaniowicach, pow. Głodów, w latach 1964—1971 // Spr. Arch.— 1973, t. XXV.— Ryc. 6:0.
- ²⁰ Dymaczewski A. Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie, pow. Środa // FAR.— 1958.— № VIII.— Gr. 49:2, 3; Dabrowscy J. i K. Cmentarzysko z okresu poznolatenskiego i wpływów rzymskich w Wesołkach, pow. Kalisz.— Wrocław etc., 1967.— Ryc. 11, 2; 6; Dabrowska T. Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu, pow. Wegrow. // MSW, 1973, t. 11.— Tabl. XLV:7; Dabrowska T., Pozarzycka-Urbanska A. Wyniki badań na cmentarzysku kultury przeworskiej w Kamienczyku, woj. Ostroleka // Spr. Arch.— 1978.— № 30.— Ryc. 5i.
- ²¹ Петров В.П. Зарубинецкий могильник // МИА.— 1959.— № 70.— Рис. 8:1; Самойловский И. М. Корчеватовский могильник // МИА.— 1959.— № 70.— Табл. V:109; Кубышев А. І., Скиба Л. С. Пирогівський могильник // Археологія.— 1989.— № 2.— Рис. 4:18, 44; Максимов Е. В. Зарубинецкая культура...— Табл. XXI:5, 7.
- ²² Кухаренко Ю.В. Памятники железного века на территории Полесья // САИ.— 1961.— Вып. ДІ—29.— Табл. 10, 9; 15, 13; 16, 17, 21; 17, 6, 17.
- ²³ Романовская М.А. Раскопки в Бранештах // КСИА.— 1964.— № 102.— Рис. 14:9, 10.
- ²⁴ Domanski G. Op. cit.— Tabl. XXIII, a; XXV, a.
- ²⁵ Пачкова С.П. Указ.соч.— Рис. 16:5; 18:4; 20:10—13; 21:10.
- ²⁶ Самойловский И.М. Указ. соч.— Табл. II:45, 52.
- ²⁷ Максимов Е.В. Среднее Поднепровье...— Табл. XXII, 9—12.
- ²⁸ Так же.— С. 127..
- ²⁹ Кухаренко Ю.В. Зарубинецкая культура.— С. 18; Максимов Е. В., Петровская Е. А., Терпиловский Р. В., Цындрковская Л. А. Отчет о раскопках Каневской экспедиции в 1973 г. // Архив ИА НАН Украины, № 1973/19.— С. 20.
- ³⁰ Каспарова К.В. Об одном из возможных компонентов зарубинецкого погребального обряда // СА.— 1988.— № 1.— С. 55.
- ³¹ Rozen-Przeworska J. Tradycje celtyckie w obrzędowości protosłowian.— Wrocław etc., 1964.— S. 233.
- ³² Дащевская О.Д. Поздние скиты в Крыму // САИ.— 1991.— Вып. ДІ—7.— С. 27.

- ³³ Самойловский И.М. Указ.соч.— С. 75, 80, 81.
- ³⁴ Там же.— С. 75.
- ³⁵ Кухаренко Ю.В. Памятники железного века...— С. 40, 42.
- ³⁶ Каспарова К.В. Зарубинецкий могильник Велемичи П. // АСГЭ.— 1972.— № 114.— С. 105.
- ³⁷ Dabrowska T. Wczesne fazy kultury przeworskiej.— S. 175—180.
- ³⁸ Виноградский Ю.С. Лавынок Д.И. Находки бронзовых украшений в Менском и Сосницком р-нах // КСИАУ.— 1959.— № 9.— С. 96; Кухаренко Ю. В. Погребение у с. Пересыпки // МИА.— 1970.— № 176.— С. 34, 35.
- ³⁹ Dabrowska T. Wczesne fazy kultury przeworskiej.— S. 180, 181, тара 22.
- ⁴⁰ Кухаренко Ю.В. Погребение у с.Пересыпки.— С. 33—34.
- ⁴¹ Szczukin M.B. Zabytki wielbarskie a kultura czerniachowska // Problemy kultury wielbarskiej.— Siłusk, 1981.— S. 136.
- ⁴² Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры.— М., 1991.— С. 93.
- ⁴³ Madyda R. Sprzaczki i okucia pasa na ziemiach Polskich w okresie rzymskim // MSW.— 1977, t. IV.— S. 364, 365.

A. M. Обломский, R. V. Терпиловский

ПОСЕЙМЬЕ В ЛАТЕНСКОЕ ВРЕМЯ

В последние годы в районе Путивля открыта новая группа памятников, ранее представленная только отдельными находками. В ходе разведок обнаружено восемь памятников, на трех из которых проведены раскопки. На поселении Чаплищи 3 исследован уникальный жертвенный комплекс, содержащий два человеческих черепа, керамику и кости животных. Посуда представлена лощеными мисками, вазами, горшками, причем средняя часть последних нередко имеет хрупкую поверхность, а также груболепной керамикой. По фрагментам косских амфор памятники можно датировать второй половиной III—II вв. до н. э. В формировании «памятников типа Харьковки», названных так по месту первой находки, кроме зарубинецких компонентов участвовали также лукашевские, содержащие в свою очередь ясторфские и пшеворские элементы. Вероятно, с данной группой следует связывать также известные гривны-«коронки» из района Мены и урновое погребение у с. Пересыпки, отличающееся ярко выраженным «западным» обликом.

A. M. Oblomsky, R. V. Terpilovsky

LATENE TIME IN SEIM BASIN

A new group of relics has been recently excavated in the region of Putivl. Previously the relics there were presented only by separate findings. During prospecting eight sites were found and three of them are excavated. A unique sacrificial set was found in settlement Chaplishchi 3. It consisted of two human skulls, pottery and bones of animals. Pottery includes polished tureens, bowls, pots and coarse-molded ceramics. Fragments of Cossian amphoras permit attributing these relics to the second half of the 3d-2nd cent B.C. «Relics of the Khatievka type» given this name from the place of the first finding were formed with participation of not only Zarubinets components, but also of Lukashevka ones which, in their turn, contained Yastorfian and Pshevorian elements. It is most likely that the known grivnas, "crowns", from the region of Mena and the urn burial near vil. Peresypka peculiar by their pronounced «western» look are to be attributed to this group.

Одержано 19.05.92.

ПАМ'ЯТКИ ДОБИ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ У ВЕРХНЬОМУ ПОТИССІ

Й. К. Черкун

Ряд пам'яток V ст., в основному поодиноких поховань, у порубіжжі України, Угорщини та Словаччини були залишені германськими племенами. Ці групи населення приймали участь у походах союзу племен під верховенством гунів.

Велике переселення народів, початок якого припадає на рубіж IV—V ст. н. е., вплинуло на долю багатьох народів Європи. Рух готів з Причорномор'я на захід викликав ланцюгову реакцію, наслідком якої в процес переселення включилося багато інших племен та народностей. Це була епоха розкладу родового ладу і утворення короткачесніх суперсоюзів племен, упадку ремесла та сільського господарства.

На всій території Карпатського басейну в ході етнічних міграцій з участю сарматських, германських, ранньослов'янських племен, втрачається політична стабільність та виникає ще більша етнічна розмаїтість. Вторгнення гунів зі сходу близько 379 р. в Римську імперію означало не тільки початок кінця римського володарювання в середньодунайській низовині, але й було передвісником падіння імперії. До середини V ст. пануюче становище в ареалі займають гуни, етнополітичний центр яких містився в межиріччі Дунаю та Тиси. Домінування гунів сприяло короткачесному затишшю на цих землях. Але вже після 455 р. (розгром гунів гепідами в Панонії) південно-східна Європа знову стає ареною жорстокої боротьби за гегемонію, головним чином між германськими племенами (гепіди, ругії, герули, скіри, остготи, ланго-барди та ін.). Етнокультурні процеси першої половини I тис. н. е. торкнулися і північно-східній окраїні Карпатської котловини — Верхнього Потисся, яка до цього часу перебувала остроронь основних історичних подій ареалу.

Цей регіон у III—IV ст. був густо заселений північно-фракійським субстратом — племенами культури карпатських курганів (II — поч. V ст. н. е.). На сьогодні тут відомо кілька сотень поселень пізньоримського часу, частина яких досягла 8—14 га (Петрово, Паладь-Комаровці, Берегово-IV та ін.¹). Сучасний стан досліджень дозволяє стверджувати, що їх мешканці — землеробсько-скотарські племена — мали досить високий рівень розвитку ремесел.

До кінця IV ст. більша частина цих поселень перестала існувати. Тільки на деяких з них, так званого прешовського типу (Михайлівці, Стреде над Бодрогом, Прешов та ін.), ще на початку V ст. продовжується життєдіяльність².

Загалом, археологічні пам'ятки V ст. на території Верхнього Потисся представлені 31-м пунктом місцевознаходжень поселень, поховань та поодиноких знахідок. У науковий обіг введено понад 40 поховань з 17 пунктів.

Історія вивчення цих пам'яток належить до кінця XIX — початку XX ст., коли було відкрито більшість багатьох поховань епохи переселення народів. Головним чином це ґрунтові могили, випадково знайдені під час земляних робіт в с. Косино (1863), м. Кошице (1866), м. Берегово (1906), с. Гава (1909). Вже першодослідники цих пам'яток намагалися визначити їх етнічну та племінну приналежність. Так, знахідки з багатого жіночого поховання, виявленого в піщаному кар'єрі на околиці с. Косино Т. Легоцький відніс до готських старожитностей V ст.³

Кошицькі поховання вперше були опубліковані в «Археологічному віснику» Й. Мігаліком в 1894 р.⁴ На основі аналізу похованального ритуалу і супровідного інвентаря автор відніс їх до епохи Великого переселення народів. Але він помилково ідентифікував їх з аварськими старожитностями. У 1909 р.

© Й. К. ЧЕРКУН, 1994

при спорудженні каналу в с. Гава було знайдено ще одне багате жіноче поховання V ст. Відкриті матеріали — фібули, пряжки, намисто — були визначені А. Йоша як готські⁵. У 1911 р. в «Археологічному віснику» було опубліковано статтю Й. Гампела, де вперше поставлено питання про місце виробництва гавських фібул. Сам Й. Гампел вважав це поховання гепідським⁶.

Першу спробу звести матеріали періоду переселення народів у певну культурно-хронологічну групу зробив Й. Гампел ще у 1894 році⁷. Він опублікував усі відомі на той час пам'ятки V ст., що вже саме по собі було великою заслугою вченого. Друга така спроба була здійснена у повоєнні роки угорським вченим І. Боною⁸.

У 20-30 рр. ХХ ст. не було зроблено значних відкриттів по цьому періоду, тому дослідники старовини (Янкович⁹, Ейснер¹⁰) в своїх працях тільки відзначали пам'ятки, відкриті до них, не вдаючись до етнокультурного аналізу.

Протягом 1940-1980 рр. з'являлися різні повідомлення про новознайдені пам'ятки V ст. в Капушанах¹¹, Тісалеках¹², Ороші¹³ та публікації аналітичного характеру, серед яких найбільшу увагу привертають дослідження Й. Вернера та І. Бони. У статті Й. Вернера вперше найбільш грунтовно висвітлюються питання хронології та етнічної приналежності важливих для регіону комплексів з Тісалек, Гава, Косино, Капушани¹⁴.

Внесок І. Бони нараховує десятки статей, присвячених періоду Великого переселення народів. Ним було зібрано та проаналізовано відомості про всі пам'ятки V ст. на лівобережжі Верхньої Тиси, починаючи з кінця XIX ст. Розширене трактування подій IV—V ст. призвело до виникнення концепції про приналежність більшості пам'яток в регіоні германським племенам — гепідам¹⁵.

У вітчизняній історіографії пам'ятки Великого переселення народів на території Верхнього Потисся не знайшли свого відображення, за винятком монографії М. Ю. Смішко¹⁶, в якій згадується про наявність в Закарпатській області пам'яток V ст., та праці А. К. Амброза, де розроблена хронологія фібул двочленної конструкції з Косино та Тісалек¹⁷.

Таким чином, до цього часу археологічні пам'ятки V ст. у Верхньотиському регіоні, крім вказаної праці І. Бони, не дістали повного загально-регіонального осмислення. Тому дана публікація є першою спробою дати історико-археологічне осмислення цим пам'яткам. Необхідність такого аналізу продиктована перш за все тим, що розглядуваний період поєднає проміжне місце між кінцем розвитку північнофракійської культури регіону та виникненням перших достовірних слов'янських старожитностей на рубежі V—VI ст.

Картографування пам'яток V ст. показало, що найбільша їх концентрація простежується на лівобережжі Тиси, в північно-західній частині Саболч-Сатмарської області Угорщини, де відомо 19 пунктів (рис. 1). І. Бона пояснює це тим, що в період найбільшої могутності гунів, після перенесення ними в 20-х роках V ст. своєї столиці до центру Карпатського басейну, з долини Кереша та Мароша були витиснені германські племена гепіди, які відступили на північ в район Верхнього Потисся, тим більше, що племінна верхівка сама хотіла віддалитися від гунського центру¹⁸. З цим відступом пов'язана поява гепідських пам'яток, представлених похованнями в Тісаеслар-Йегеш, Ракамаз, Реткезберенч, Ніредъхаза, датованих 420—455 рр.¹⁹ В основному це жіночі інгумаційні могили з орієнтацією захід—схід та характерним для першої половини V ст. інвентарем: овальні бронзові пряжки, завушниці з багатограничним завершенням, двобічні кістяні гребені.

Висновок І. Бони про приналежність цих поховань гепідським племенам, очевидно, потребує аргументованіших доказів через відсутність матеріалів з поселень цього періоду, що значно обмежує можливості використання окремо взятих поховань для розуміння етнічних процесів Великого переселення народів у Верхньому Потиссі.

Про появу нового населення в регіоні у розглядуваний період свідчать матеріали з багатих жіночих поховань, майже невідомих там до початку V ст., за винятком «князівських» початку IV ст. у Цейкові²⁰ та Острівонах²¹. Саме для гунської епохи характерний той сильний короткочасний ріст багатства

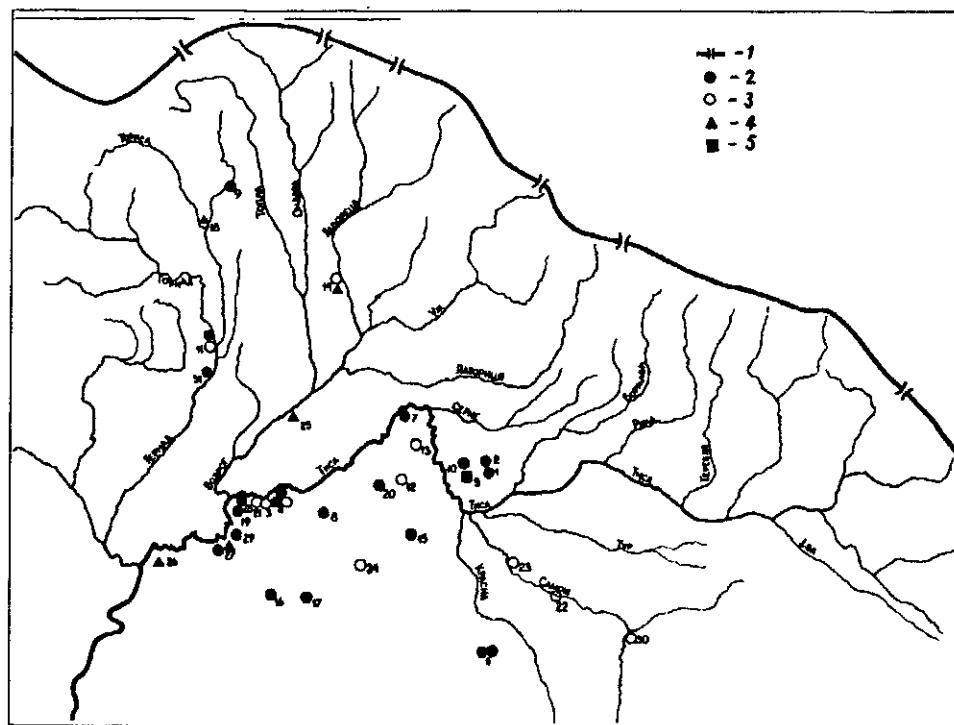

Рис. 1. Карта розташування пам'яток V ст. на території Верхнього Потисся:

- 1 — Бакта; 2 — Берегово; 3 — Большо; 4 — Гава-Бенчелле; 5 — Геленеш; 6 — Діндешті;
- 7 — Загонь; 8 — Ібрань; 9 — Капушани; 10 — Косино-Барабаш; 11 — Кошице; 12 — Кішварда;
- 13 — Мандок; 14 — Михайлівці; 15 — Ніркарас; 16 — Ніредхаза; 17 — Орос; 18 — Прешов;
- 19 — Ракамаз; 20 — Реткезбаренч; 21 — Саболч; 22 — Сату-Маре; 23 — Самоштатарфальва;
- 24 — Секей; 25 — Стреде над Бодрогом; 26 — Тісадоб; 27 — Тісалек; 28 — Тімар; 29 — Тісаеслар-Йегеш; 30 — Фінтиніле; 31 — Чана.

похованального інвентаря, який ми спостерігаємо на прикладі жіночих могил в Тісалек²², Косинно²³, Тімар²⁴, Діндешті²⁵, Большо²⁶, Секей²⁷, Венчелле²⁸.

Не претендуючи на вичерпну характеристику всіх поховань V ст., виділимо найважливіші на наш погляд похованальні комплекси.

До інвентаря жіночого поховання в Тісалек входили срібні фібули, довжиною 16 см, срібна пряжка з ромбоподібною обіймою, янтарне намисто, намисто з карнеолу та халцедону, срібні браслети та золоті завушниці з багатогранним завершенням, дуже модні у другій третині V ст.²⁹

Аналогічний набір предметів наявний і в похованні Косино-Барабаш. Крім срібної фібули (21 см), бронзової та срібної пряжок, янтарних та скляних намистин, золотих завушниць було знайдено дзеркало, глиняний глечик та рідкісний скляний бокал³⁰. В обох комплексах дуже схожі між собою фібули слугували тільки прикрасами одягу, що дуже характерно для V ст., а для застібання використовувалися прості срібні фібули або пряжки.

Й. Вернер датує фібули двочлененої конструкції типу Косино-Тісалек другою половиною V ст.³¹

Масивна рельєфна пряжка-фібула з ромбоподібною обіймою була знайдена в Кошице³². Форма та орнамент (трикутники, концентричні кола, виймчасте різьблення) робить її спорідненою з пряжками в Косино та Тісалек.

Скляний чашеподібний кубок з Косинського поховання (рис. 2, 7) був великою рідкістю для того часу, що теж говорить про знатність похованої жінки. Подібну посудину було знайдено в Капушанах (рис. 2, 11), де 1939 р. було відкрито 7 поховань V ст.³³ Обидві посудини належать до типу рідкісних дзвоноподібних кубків з маленькою ніжкою та накладними нитями. При зеленій основі відтінка вони мають блакитний пластинчастий декор. Кубок з Капушан датується першою половиною V ст. і вважається імпортом з Північного Причорномор'я³⁴. Крім Верхнього Потисся такі кубки засвідчені

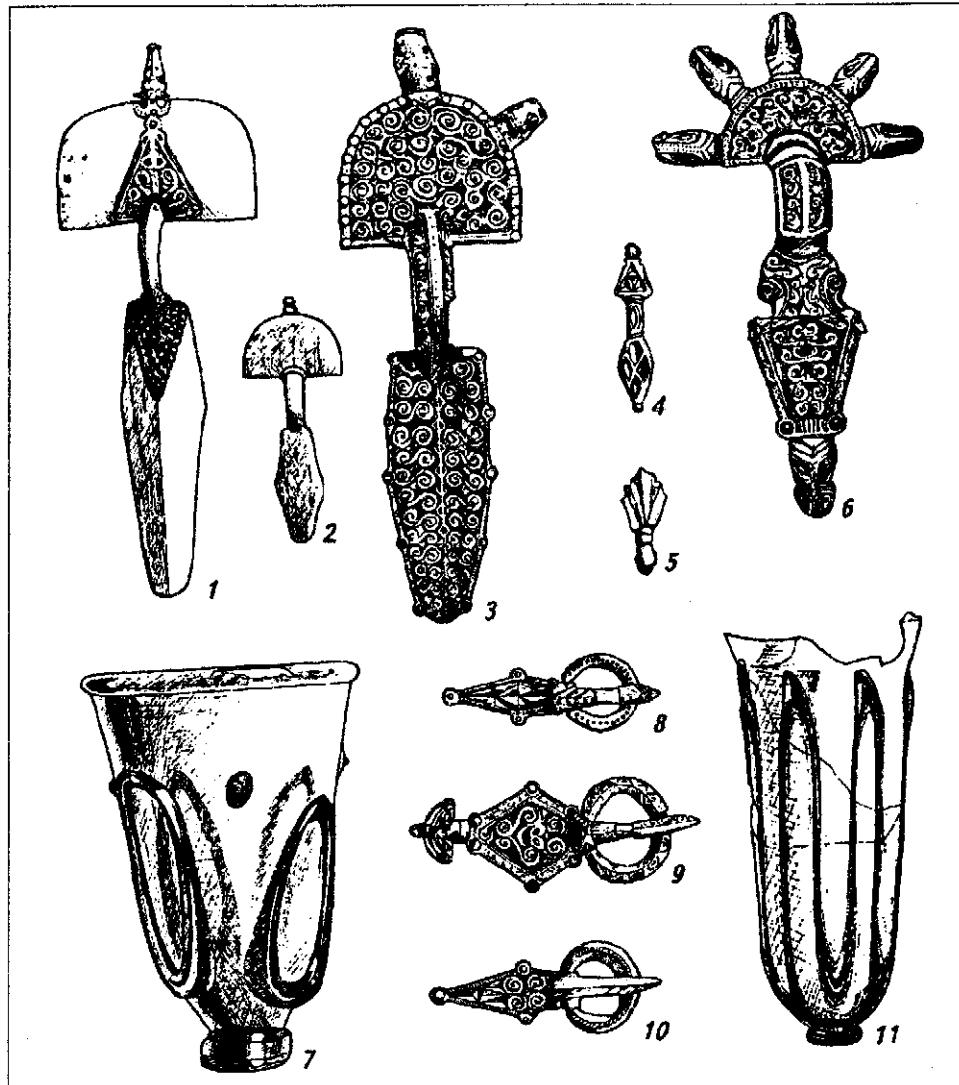

Рис. 2. Основні типи датуючих речей з поховань комплексів:

1, 7, 8 — Косино (за Т. Легоцьким); 2 — Кошице (за Й. Мигаліком); 3, 9 — Гава (за Й. Вернером); 4, 5 — Бакта; 6 — Берегово (за Е. Бенінгером); 10 — Тисалек (за Й. Вернером); 11 — Капушани (за В. Будінські-Крічка).

тільки в Південно-Західній Словакії, Моравії та скандинавських поховань комплексах V—VI ст.³⁵

Вражають своїм багатством та розмірами знахідки жіночого поховання з Гави. Пара срібних позолочених фібул довжиною 30 см (рис. 2, 3), оздоблених спіральним орнаментом, починаючи з аналізу Й. Гампела у 1911 р., стала предметом дискусії вчених різних поколінь³⁶. У могильній ямі було знайдено: оригінальна пряжка пояса з зображенням людської маски (рис. 2, 9), бурштинове та золоте намиста пізньоантичного стилю, золоті лунниці, срібний черпак та щипці, якими користувалися знатні жінки тієї доби³⁷. Ювелірна техніка оформлення навських фібул поширюється на верхньотисикіх землях внаслідок культурних зв'язків з Панонією після 470 р. Таким спіральним орнаментом оздоблена і пара срібних позолочених фібул з комплексу знахідок кінця V ст. в Берегово (рис. 2, 6). Крім фібул до цього комплексу входили масивний золотий браслет, намисто з халцедону та бурштину, золоті завушниці з багатогранним завершенням, золота фібула у формі

орла, два золоті персні, гляняний посуд³⁸. Багатство знахідок свідчить про те, що поховання належало представникам племінної знаті.

Всі інші відомі поховання були менш помпезними і належали рядовим одноплемінникам. Прикладом можуть бути поховання, відкриті в Загоні, Кошице, Чана та Бакта. У Загоні в могилі біля скелета було знайдено намисто та пара срібних фібул, які датуються другою половиною V ст., оздоблених клиновим орнаментом³⁹. Інвентар могил в Кошице складався з фібули (рис. 2, 2), гляняного глечика, залізного ножа та пряжки⁴⁰. В трьох похованнях з с. Чана теж простежується небагатий супровідний інвентар: дві срібні фібули, два бронзові та два залізні персні, гляняний посуд та гребінь⁴¹.

На аналізі поховань в с. Бакта Берегівського р-ну хотілося б детальніше зупинитися, адже на території Верхнього Потисся з майже сорока поховань V ст. тільки ця група могил була виявлена та досліджена в ході стаціонарних розкопок. Це дало змогу зафіксувати стан та орієнтацію кістяків, розташування супровідного інвентаря, а також простежити всі інші деталі ритуалу.

Розкопки провадилися у 1987—1988 рр. експедицією УЖДУ. Поховання були відкриті біля підніжжя кургану, відомого у місцевого населення під назвою Сейпосоньдомб — Холм Красуні (діаметр 50, висота 6 м). Для всіх чотирьох могил характерна орієнтація кістяка захід-схід. Здійснені вони за ритуалом трупопокладення, у витягнутому стані на спині, на глибині 1,7 м від сучасної поверхні. Серед поховань було жіноче № 2 з найхарактернішим датуючим інвентарем. Кістяк середньої збереженості містився в ямі неправильної прямокутної форми (2,5 × 1,4 м) з заокругленими кутами (рис. 3). Супровідний інвентар складався з двох фібул (рис. 3, 2, 3), пряслиця (рис. 3, 1), двох намистин (рис. 3, 4, 5), бісеру (рис. 3, 6) та фрагмента бронзового ланцюжка (рис. 3, 7). Знахідки зафіксовано у верхній частині тіла та голові (рис. 3). Фібули лежали на ключицях голівками донизу. Пряслице чорного кольору, округле, діаметр 3,2, висота 2,1 см; фібула бронзова, типу Лева з залізним пружинним пристроєм, довжиною 6,3 см, оформлена тригранно-виймчастим геометричним різьбленим; фібула з бронзи типу «цикада» з залізним пружинним пристроєм, довжиною 4,2 см; бурштинова намистина дископодібної форми, діаметр 2,2 см; скляна намистина світло-зеленого кольору, діаметром 0,9 см; бісер округлої форми чорного кольору, діаметр 2,5 мм. Зібрано 97 штук; фрагмент ланцюжка з бронзового дроту.

Фібули типу Лева значно поширені в Карпатському басейні. Вони відомі на 17 пам'ятках⁴² і в більшості випадків походять з поховань, в яких розташовані попарно на ключицях, донизу голівкою. Ношення фібул на ключицях засвідчено в італійському остготському королівстві та вестготському в Іспанії, а також в готських похованнях в Криму⁴³. На думку В. Бірбрауера, фібулу типу Лева можна розглядати не лише як виключно готську, але як загальну ознаку одягу всіх германських племен⁴⁴. Й. Вернер на основі великої кількості цих фібул в Криму вважає, що вони виникли у Південній Росії і в ході експансії остготів на Захід, поширилися в Карпато-Дунайських землях⁴⁵. Існує протилежна думка, яку захищає А. І. Айбабін, що ці фібули були завезені з Подунав'я до Криму⁴⁶.

У Верхньому Потиссі подібні фібули відомі з Кошиць⁴⁷ та Финтиніде⁴⁸. Характерними для цієї епохи були також фібули — «цикади». Поодинокі екземпляри в регіоні були знайдені в Сату-Маре⁴⁹ та Ніредхазі⁵⁰. На основі аналізу фібул та супровідного інвентаря групу поховань в с. Бакта можна датувати другою половиною V ст. На сьогоднішній день, беручи до уваги стан досліджень, важко визначити етнічну приналежність відкритих поховань.

Всі розглянуті вище поховання V ст. на території Верхнього Потисся є інгумаційними. Проте в регіоні відоме і поховання з трупоспаленням в Ніркарасі⁵¹. В могильній ямі біля залишків кремації було знайдено золоте чоловіче кільце для волосся та золота намистина — прикраси, які, як вважає І. Бона, характерні для східного вожда, похованого в кургані⁵². Мається на увазі поховання одного з воєначальників, що виділялися гунами для командування під владними племенами. Але це припущення залишається гіпотетичним.

Порівняння розглянутих поховань V ст. дозволяє виділити спільні риси у

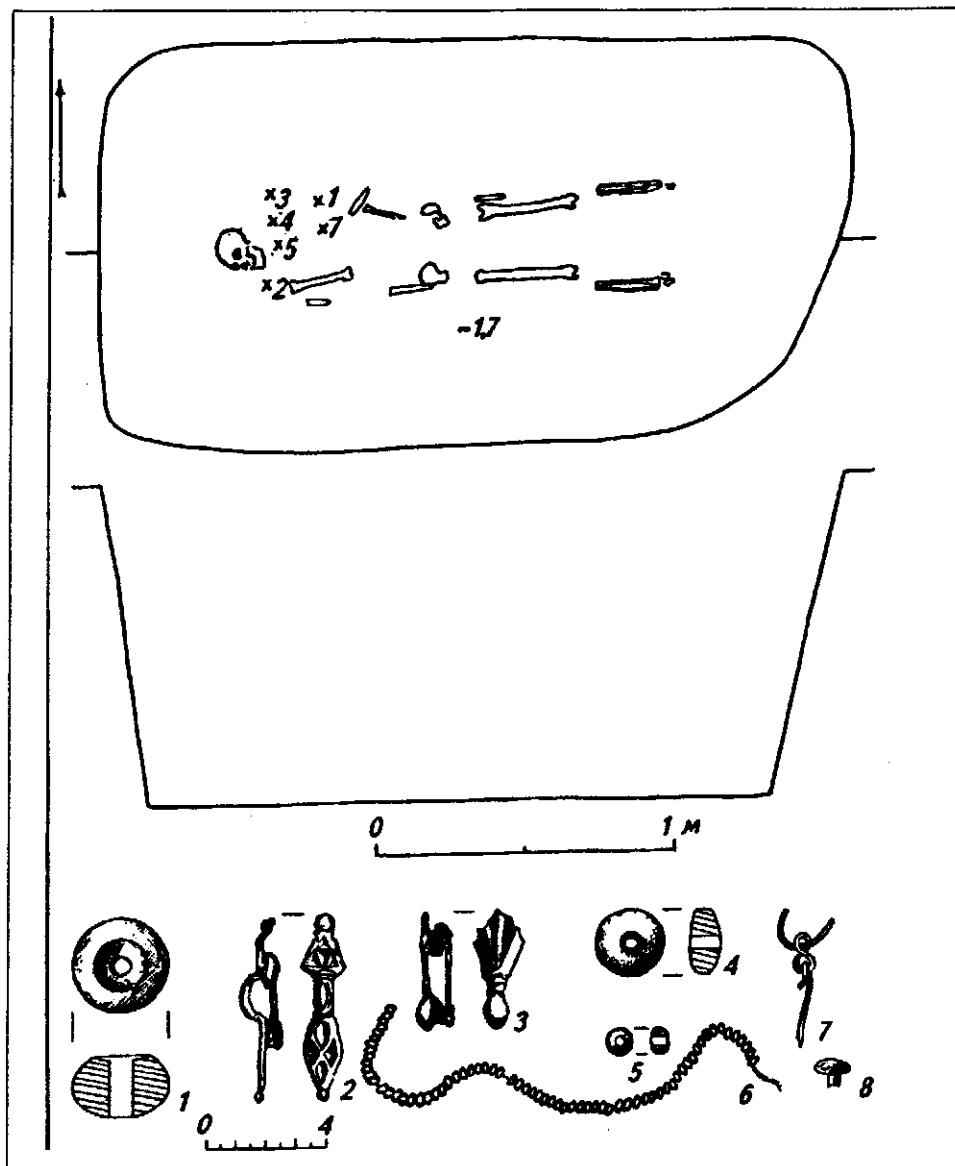

Рис. 3. Бакта. План та розріз поховання №2. Супровідний інвентар.

поховальних комплексах — наявність технологічно та стилістично єдиних фібул та пряжок, бурштинових та коштовних намистин; у обряді трупопо-кладення приблизно однакові глибини — від 1,5 до 1,8 м; орієнтація переважно захід—схід.

Щодо поселень V ст., то вони майже не відомі в регіоні, за винятком називаних прешовського типу та IV ст. в Тісадоб та Тісалск⁵³, які продовжували існувати і в гунський період.

На аналізі поодиноких знахідок ми не будемо окремо зупинятися, бо всі вони досить фрагментарні, погано документовані і можуть тільки незначною мірою доповнювати загальну картину старожитностей V ст.

Незважаючи на обмеженість досліджених поховальних пам'яток Верхнього Потисся, все ж можна вважати, що за характером поховального обряду та виявленого матеріалу вони вписуються в коло пам'яток германських старожитностей. Слід лише зазначити, що відсутність матеріалів з поселень, розташованих поблизу Гава, Берегово, Бакта, не дає можливості провести чіткішу їх етнокультурну та етносоціальну інтерпретації.

Аналіз фактичної основи поховальних пам'яток також дає змогу виділити деякі характерні риси історичного процесу V ст. в Верхньому Потиссі.

Основою життєдіяльності прийшлих племен регіону, на нашу думку, було кочове скотарство, можливо поєднане з примітивним землеробством, ремесло (особливо ювелірне) і торгівля. Часті міжусобні війни та постійні міграції етнічних груп були головним політичним фактором, який визначав соціально-економічну нестабільність Верхньотиського регіону протягом всього V ст. Починаючи з гунського періоду закономірним стало явище надмірного забагачення племінної верхівки під час загарбницьких походів та за рахунок великої данини, яку сплачував східноримський уряд гунському союзу племен (за даними 443 року вона становила 2 100 фунтів золота щорічно⁵⁴). В цей час поширюється і нова жіноча мода, для якої характерне використання масивних фібул та пряжок, намиста з коштовного каміння та бурштину. Потяг до зовнішньої пишності відображає характер завойовників. Змінюються мотиви, система оздоблення та структура ювелірних виробів. В ювелірній справі того часу було поєднано три важливі компоненти: старі германські форми прикрас, римські орнаменти та елементи нового італо-панонського стилю. Із знахідок Верхнього Потисся ці тенденції краще всього простежуються на фібулах та пряжках з Косино, Тісалек, Кошіце, Берегово (рис. 2) — справжніх шедеврах ювелірного мистецтва давніх ремісників. Вже з початку V ст. (золоті фібули з Геленешського кладу⁵⁵) вони мають виразний синкретичний характер. Незважаючи на великі розміри, фібули вражают пропорційністю форми та вишуканістю орнаментації. При довжині 21 см фібула з Косино (рис. 2, 1) має неповторно легкі та витончені лінії. Небагата орнаментація, пропорційно довершена маскою бичачої голови, робить цю фібулу унікальним зразком високого професіоналізму та майстерності давніх ремісників.

Серія стилізованих бичачих голів прикрашає також фібули з Гава Берегово (рис. 2, 3, 6). Можливо, бик був священною твариною, символом сили та могутності для племен, які через історичні обставини змушені були час від часу зніматися з облюбованих місць і вести кочовий спосіб життя. Привертає увагу ефектна орнаментація фібул з Гава Берегово (рис. 2, 6). S-подібні криві, концентричні кола складають враження ритмічного, хвилюподібного руху, що, на нашу думку, є спробою втілення однієї з основних рис германського звіриного стилю — підкорення звірів мотивів загальній декоративній схемі.

Елементи стилізованого зооморфізму (бичачі маски на фібулах, звірині голівки на язичках пряжок), тригранно-віймчасте різьблення, S-подібні криві — все це основні риси нової ювелірної справи, яка була результатом не тільки воєнної, а і духовної конfrontації двох різних світів, культури германських та гунських завойовників та традицій пізньоримського художнього ремесла провінцій.

Підсумовуючи сказане, можна відзначити, що особливістю розглянутих пам'яток Великого переселення народів у Верхньому Потиссі є те, що вони репрезентовані поодинокими похованнями, переважно з багатим супровідним інвентарем. Більшість їх сконцентрована на лівобережжі Верхньої Тиси, в районі Тісалек-Гава та на правобережжі — в районі Берегово-Геленеш. Таке розташування поховальних пам'яток у Верхньому Потиссі, очевидно, не випадкове, однак воно не може відобразити реальної картини заселення цієї території протягом V ст. Очевидно, вони є свідченням лише короткосважного просування деяких етнічних груп через цю територію. Їх існування можна пояснити винятковими обставинами (переселення племен, військові походи окремих груп) під час яких здійснювалися поховання. Населення, яке залишило ці пам'ятки, не включалося в ту виробничу діяльність, яка була основою господарства, на їх землях до початку періоду Великого переселення народів. Цим, на нашу думку, пояснюється відсутність поселень V ст. у Верхньому Потиссі.

Наведена нами характеристика старожитностей періоду Великого переселення народів, дозволила певною мірою заповнити той хіatus, який існував до недавнього часу в розумінні послідовності історичного процесу в Верхньому Потиссі. Між римським періодом і періодом слов'янізації цієї території не

було історичного вакууму. У Верхньому Потисі в IV—V ст. проходили типові для всього Тисо-Дунайського басейну соціально-економічні, політичні та демографічні зрушения, які знаменували собою розпад родового ладу та формування ранньофеодальних державних утворень.

Примітки

- ¹ Котигорошко В. Г. Экономика населения северо-восточной части Карпато-Дунайского бассейна на рубеже и первых веков н. э. // Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н. э.— первой половине I тыс. н. э. на Юго-Западе СССР и сопредельных регионов.— Тез. докл. и сообщ.— Ужгород, 1985.— С. 26.
- ² Budinsky-Kricka V. Sídliisko z doby rimskej a zo zacaikov stahovania narodov v Prešove // SA.— 1963.— с. I.— S. 5—58.
- ³ Lehoczky T. A mezökaszonyi góti sír // AE.— 1897.— 17.— Old. 32—40.
- ⁴ Mihalik J. A kassai sírteletről // AE.— 1894.— Old. 77—78.
- ⁵ Josa A. A gával got lelet // MK.— 1910.— 4.— Old. 226-330.— 1—17 abra.
- ⁶ Hampel J. A gával sízelet // AE.— 1911.— 31.— Old. 135—147.
- ⁷ Hampel J. A regibb közepkor emlekei Magyarhonban. — Budapest.— 1894.— T. 1.— 147 old.
- ⁸ Bona J. Szabolcs-Szatmar megye regeszeti emlekei 1 // Szabolcs-Szatmar megye müemlekek.— Budapest.— 1986.— Old. 15—91.
- ⁹ Jankovich I. M. Podkarpatská Rus v prehistorii.— Mukacevo.— 1931.— S. 39.— T. 24—26.
- ¹⁰ Eisner J. Slovensko v praveky.— Bratislava.— 1933.— S. 210.
- ¹¹ Budinsky-Kricka V. Hrob z doby rimskej a stahovania narodov v Kapusanoch // SA.— 1957.— C. 2.— S. 356—362.
- ¹² Kovrig J. A tiszalöki és a madai lelet // AE.— 1951.— 78.— Old. 113—120.
- ¹³ Kovrig J. Propyläen Kunstgeschichte.— 1979.— IV.— S. 132.
- ¹⁴ Werner J. Studien zu Grabfunden des V. Jahrhunderts aus der Slowakai und der Karpatenukraine // SA.— 1959.— VII.— S. 423—438.
- ¹⁵ Bona J. Op. cit.— Old. 69—76.
- ¹⁶ Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е.— К., 1960.— С. 7.
- ¹⁷ Амброз А. К. Фибулы юга європейської часті СССР // Свод археологіческих источников.— Вип. Д. 1-30.— М., 1966.— С. 87-88.
- ¹⁸ Bona J. Op. cit.— Old. 71.
- ¹⁹ Ibid.
- ²⁰ Beninger E. Der Wandalenfund von Czeke-Cejkov // ANMW.— 1931.— 45.— S. 183—224.
- ²¹ Beninger E. Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei-Reichen-berg-Leipzig.— 1937.— 58.— S. 145.
- ²² Kovrig J. A tiszalöki...— Old. 114—116.
- ²³ Lehoczky T. Op. cit.— Old. 33—37.
- ²⁴ Hampel J. Nepvandorliskori kincs Szabolcs-megyeben // AE.— 1891.— 11.— Old. 91-92.
- ²⁵ Nemeti J. Acta Musei Napocensis.— 1967.— IV.— S. 499—506.— Kep. 1—7.
- ²⁶ Beninger E. Der westgotisch alanische Zug nach Mittelenropa // Mannus-Bibliothek-Leipzig, 1931.— 51.— S. 17.— Abb. 3.
- ²⁷ Hampel J. A szabolcsmegyei muzeum II // AE.— 1871.— V.— Old. 81—85.— Kep. 11—12.
- ²⁸ Bona J. Op. cit.— Old. 73.
- ²⁹ Kovrig J. A tiszalöki... — Old. 114—116.
- ³⁰ Lehoczky T. Op. cit.— Old. 33—40.
- ³¹ Werner J. Op. cit.— S. 423—429.
- ³² Kolnik T. Rímske a Germanske Umenie na Slovensku.— Bratislava, 1984.— S. 265, 266.— Obr. 179.
- ³³ Budinsky-Kricka V. Hrob z doby rimskej...— S. 356—358.
- ³⁴ Kolnik T. Op. cit.— S. 263.— Obr. 141.
- ³⁵ Werner J. Op. cit.— S. 427, 428.
- ³⁶ Суть дискусії полягає у вирішенні питання, де були виготовлені фібули з Гава — в Панонії и Тисо-Дунайських землях? Розгляд комплексів звертає увагу на усталеність форми та орна-АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1994 р.

ментації фібул з Гава та Берегово, тому ми не виключаємо можливості існування загального центру виготовлення цих фібул в Тисо-Дунайських землях.

³⁷ Josa A. Op. cit.— Old. 226—330.

³⁸ Beninger E. Die germanischen...— S. 162.— Taf. 29, 30.

³⁹ Dienes J. PF I 1960. 78 // AE.— 1960.— 87.— Old. 239.

⁴⁰ Mihalik J. Op. cit.— Old. 77, 78.

⁴¹ Pastor J. Vychodne Slovensko na usvite dejin // Vlastivedny sbornik.— Kosice.— 1955.— T. I.— S. 134.

⁴² Holl A. Zwei völkerwanderungszeitliche Fibeln aus dem Burgenland // ANMW.— 1983.— 85/A.— S. 46—51.— Abb. 2.

⁴³ Bierbrauer V. Zu den Vorkommen ostgotischer Bügelfibeln in Raetia // BV.— 1971.— 36.— S. 133.

⁴⁴ Ibid.— Old. 147.

⁴⁵ Werner J. Op. cit.— S. 431.

⁴⁶ Айбабин А. И. Погребения второй половины V — первой половины VI века в Крыму // КСИА.— 1979.— Вып. 158.— С. 23.

⁴⁷ Werner J. Op. cit.— S. 429.

⁴⁸ Horedt K. Der Goldfund von Moigrad // Germania.— 1977.— 55.— S. 18.

⁴⁹ Hampel J. A Nemzeti Muzeum regiveg-ovrtyanyak gyarapadasa // AE.— 1897.— XVII.— Old. 277-278.

⁵⁰ Bona J. Op. cit.— Old. 71.

⁵¹ Ibid.— Old. 72.

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid.— Old. 70.

⁵⁴ Корсунский А. Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.).— М., 1984.— С. 108.

⁵⁵ Pulszky F. Magyarország archaeológiája.— 1897.— II.— Old. 51.— Kep. 151.

Й.К.Черкун

ПАМЯТНИКИ ЭПОХИ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕНИЯ НАРОДОВ В ВЕРХНЕМ ПОТИСЬЕ

Данный период в пограничье Украины, Венгрии и Словакии представлен 31 археологическим памятником V в., в том числе более чем 40 погребениями из 17 пунктов. Особый интерес представляют одиночные погребения с богатым инвентарем — так называемые «княжеские». Четыре захоронения были исследованы экспедицией Ужгородского университета у с. Бакта. По находкам фибул различных типов их можно отнести ко второй половине V в. Кроме трупоположений на данной территории известно также погребение с кремацией, в котором обнаружены золотые кольца и бусина. Поселения этого времени в Верхнем Потисье практически отсутствуют.

Рассматриваемые памятники вполне вписываются в круг германских древностей. Обогащение племенной верхушки происходило за счет дани, выплачиваемой гуннскому союзу племен восточноримским правительством. Украшения этого периода соединяют старые германские формы, римские орнаменты и элементы нового итalo-паннонского стиля. По мнению автора, зафиксированная археологическая ситуация свидетельствует об отсутствии прочной оседлости в Верхнем Потисье на протяжении V в. Погребальные памятники, очевидно, были оставлены различными этническими группами, находившимися в состоянии переселения.

I. K. Cherkun

RELICS OF THE EPOCH OF GREAT MIGRATION OF PEOPLES IN THE UPPER TISSA AREA

The period in question in bordering territories of Ukraine, Hungary add Slovakia is represented by 31 archaeological monuments of the 5th cent., including over 40 burial places from 27 populated areas. Solo burials with rich relics, the so-called «prince» graves, are

of particular interest. Four burials were investigated by expedition of the Uzhhorod University near vil. Bakta. Findings of various fibules have permitted attributing them to the second half of the 5th cent. Besides graves with corpses, there is a burial with cremation in this territory. A golden ring and a golden bid were found there. There are practically none settlements of that period in the Upper Tissa area.

The relics of concern are quite well blend with a range of German antiquities. Tribe leaders enriched themselves at the expense of a tribute paid to the Hunian union of tribes by the east-Rome government. Adornments of that period combine old German shapes, Roman ornaments and elements of the new Italian-Pannonian mode. In the author's view, the archaeological situation stated testifies to the absence of constant settled life in the Upper Tissa area during the 5th cent. Burial relics mere, apparently, left by various ethnic groups which were in the process of migration.

Одержано 6.12.93.

ТЕХНОЛОГІЯ ВИРОБНИЦТВА ТА ВИТОКИ ЮВЕЛІРНОГО СТИЛЮ МЕТАЛЕВИХ ПРИКРАС ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА

О. М. Приходнюк

В статті розглядаються питання технології виготовлення металевих прикрас з Пастирського городища та визначаються витоки пастирського ювелірного стилю. Робиться висновок, що на Пастирському мешкали висококваліфіковані майстри — переселенці з Нижнього Поднав'я.

Серед ранньосередньовічних старожитностей Східної Європи за археологічними комплексами вирізняється Пастирське городище кінця VII — середини VIII ст., розташоване в Дніпровському покордонні Лісостепу і Степу поблизу с. Пастирського Смілянського району Черкаської області. Переважна більшість археологічних пам'яток цього часу представлена поселеннями, основним заняттям мешканців яких було сільськогосподарське виробництво. Натомість Пастирське городище репрезентує ремісничий осередок, де працювали висококваліфіковані ремісники — гончарі, ковалі та ювеліри. Їх продукція вигідно вирізняється серед виробів східних слов'ян своєю якістю. Наприклад, на всіх східнослов'янських пам'ятках означеного часу домінувала ліпна, груба кераміка. В той же час на націному городищі переважали високоякісні гончарні вироби, які лише іноді трапляються на інших слов'янських пам'ятках, куди вони потрапили з Пастирського. Значно вищої якості та ширшого асортименту були вироби з чорних металів. На городищі виявлено навіть кузню з повним набором ковальських інструментів¹. Однак Пастирське, яке привертає увагу дослідників вже протягом майже цілого століття, на самперед відоме за знахідками великої кількості ювелірних виробів з бронзи, срібла та золота². На території городища знайдено кілька скарбів жіночих прикрас. Масовість таких знахідок та наявність багатьох прикрас, виготовлених за одним шаблоном та однією моделлю, вказує на їх місцеве виробництво. Це відзначав ще В. В. Хвойка³.

Відомо, що ковальська справа та ювелірна обробка кольорових металів спочатку концентрувалася в руках одних і тих самих ремісників. Однак це не стосується ремісників Пастирського. Там окремо здійснювалася обробка чорних та кольорових металів. На користь цього свідчить те, що в кузні Пастирського городища не було інструментів, сировини для ювелірної справи. Але такі інструменти було знайдено в 1991 р. при досліджені великої сб-

щинної споруди⁴. Вироби з кольорових та благородних металів Пастирського городища вирізняються високою якістю і різноманітністю в оздобленні досить стандартизованих предметів.

За технологією виробництва їх можна поділити на дві великі групи. До першої належать літі, найрізноманітніші за деталями профілювання та орнаментації, пальчасті, зоо-, антропоморфні фібули, підвіски з гроноподібними та у формі іташиних голівок виступами, іноді пряжки. До другої — ковані платівчасті антропоморфні фібули, штамповано-паяні порожнисті підвіски та браслети з розширеними порожнистими кінцями. Частину ювелірних виробів з розкопок 1990—1992 рр. було піддано рентгеноспектральному аналізу, який виконала А. Т. Струїна в Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН України. Було проаналізовано прикраси Пастирського скарбу 1992 р. та інші знахідки. За характером сплавів досліджувана колекція, за висновками С. Я. Ольговського, розподіляється на дві групи: сплави на срібній (31 виріб) та мідній (10 виробів) основах. Сплави на срібній основі мають штучні домішки міді (3,5—30%), свинцю (0,5—4,5%). В кількох виробах концентрація свинцю досягала понад 10 і навіть 20%. окремі предмети включають олово в концентраціях від 1 до 6%. Оскільки в деяких виробах олова було мало — менше одного відсотка, можна гадати, що воно потрапило до сплаву разом з міддю, яка могла використовуватися повторно. Тобто як лігатура застосовувався бронзовий лом. Звертає на себе увагу досить великий відсоток золота в срібних виробах (1,8—5%) (табл. 1). Бронзові вироби виготовлялися з олов'яної бронзи чи з багатокомпонентних сплавів, в яких в великих концентраціях присутнє олово, свинець та срібло. В деяких виробах відзначено великі концентрації домішок сурми, що також свідчить про використання бронзового лома. Відсутність показників мікродомішок інших елементів не дозволяє говорити про геохімічний склад металу та його зв'язки з рудними джерелами.

Таким чином, матеріалом для виготовлення металевих прикрас Пастирського городища були найрізноманітніші сплави, що мали в основі мідь, срібло, олово та свинець. Якщо в сплаві переважала мідь, то прикраси мали жовтий колір, що надавало їм схожості із золотом, а якщо свинець або олово, то річ мала білу поверхню, схожу на срібло. В срібних речах досить відчутна присутність золота. Очевидно, золото надавало виробу певного відтінку, покращуючи його зовнішній вигляд.

Таблиця 1
Результати рентгеноспектральних аналізів предметів з кольорових металів та срібла
з розкопок Пастирського городища 1990—1992 рр.

№ № п. п.	Назва предмета	інв. №	Концентрація компонентів (%)					
			Fe	Cu	Au	Pt	Ag	Su

Скарб жіночих прикрас 1992 р.

Деталі антропоморфних фібул

1	Декоративна платівка	561	0,008	11,0	4,8	1,9	82,2	сліди
2	—“—	563	0,004	12,0	4,0	0,9	81,0	0,18
3	Платівка-застібка	562	0,18	98,3	-	0,032	0,4	0,17
4	—“—	564	7,34	90,7	-	0,36	0,4	0,25

Деталі штамповано-паяніх підвісок

5	Напівкулька велика	567	0,0035	12,9	2,2	1,2	83,4	сліди
6	—“—	567	0,0049	12,1	4,3	1,3	81,9	0,1
7	—“—	568	0,0043	22,0	4,9	1,2	71,1	0,23

7	-"	568	0,0043	22,0	4,9	1,2	71,1	0,23
8	-"	568	0,0049	26,0	4,2	1,0	67,0	1,1
9	-"	569-1	0,008	19,3	5,1	4,3	70,4	0,18
10	-"	569-1Д	0,004	16,2	1,9	1,9	78,8	0,12
11	-"	569-2	0,0055	10,6	4,1	1,6	83,2	0,21
12	-"	569-2Д	0,0057	21,3	5,0	1,6	70,1	0,18
13	Кулька велика	566	0,017	5,6	4,3	3,6	86,6	сліди
14	Напівкулька мала	601	0,051	23,3	4,1	4,33	65,3	2,6
15	-"	602	0,81	19,6	4,0	2,0	71,9	1,2
16	Площина напівкульки малої	603	0,010	29,8	1,8	3,4	66,3	1,9
17	-"	604	0,017	12,5	1,6	13,6	55,7	16,1
18	-"	608	0,016	18,3	2,2	23,8	58,8	6,7
19	-"	609	0,015	10,6	2,8	24,4	47,9	14,0
20	Дужка	572	0,0041	26,0	1,8	0,7	70,7	0,2
21	-"	573	0,0091	17,1	3,9	3,1	74,2	0,9
22	-"	574	0,0055	17,3	2,0	1,2	68,5	0,5
23	-"	575	0,0057	25,4	4,3	1,7	68,9	сліди
24	Кільце декоративне	605	0,010	25,0	5,2	4,0	57,5	5,6
25	-"	606	0,013	26,3	1,5	4,0	65,1	1,2
26	-"	607	0,017	20,6	4,3	1,9	69,0	3,4
27	Гроноподібні пірамідки зерні	599	0,022	15,3	1,8	10,5	64,7	6,3
28	-"	600	0,012	14,5	2,3	1,1	74,6	6,2
29	Підвіска лита	570	0,045	16,2	2,4	0,9	82,0	сліди
30	-"	571	0,011	9,6	2,2	1,6	86,4	сліди

Поодинокі знахідки

31	Декоративна пластівка антропоморфної фібули		0,001	3,6	5,2	4,6	84,4	0,8
32	Фібула літга антропоморфна		0,62	16,0	-	14,5	3,99	6,39
33	Фібула пальчаста (ніжка)	553	0,13	80,8	-	6,15	1,06	5,99
34	Фібула пальчаста (голівка)	553	0,80	30,3	-	16,0	4,4	48,0
35	Фрагмент казана	2864	0,15	95,3	-	0,032	0,61	2,45
36	Платівка		0,71	95,8	-	1,0	0,67	0,2
37	Шаблон із скарбу 1991 р.		0,39	52,7	-	20,11	16,64	8,84

Серед технічних прийомів обробки кольорових металів на першому місці стояло художнє літво. Починаючи з доби бронзи, найпоширенішим було літво в одно- або двосторонніх ливарських формочках, виготовлених з м'яких порід каменю або глини. Однак на Пастирському, де провадилися багаторічні та широкомасштабні розкопки, ливарних формочок не виявлено, що опосередковано свідчить про техніку літва за восковою моделлю. Є цьому й інші підтвердження. Літи зіркоподібні підвіски мають складні орнаменти, нанесені нібито за допомогою різця. Але наявність лжезернин за їх зовнішнім овалом, дужки для підвішування, що складає єдине ціле з виробом, та сліди шорсткуватості зі зворотнього боку вказують на ливарське походження цих прикрас. Зоантропоморфні фібули мають тонкі врізні лінії, які підкреслюють вигин ший та контури декоративних зооморфних голівок. Дуже часто на парних виробах повторюється до найменших подобиць малюнок, що виключає їх додаткову обробку різцем після ліття. Це ті речі, які було виготовлено за одним шаблоном — восковою моделлю.

Техніку літва за восковою моделлю добре описав Б. О. Рибаков⁵. З воску виготовлялася модель майбутньої речі, поверхня якої оздоблювалася візерунком. На підвісках видно, що для оздоблення їх лицьової поверхні застосувалися невеликі кульки, напівкульки, тонкі смужки тощо. Використовувався також орнамент у вигляді врізних ліній, насічок, кіл тощо, які наносилися за допомогою різців та циркуля. Якщо річ була пласкою, односторонньою, наприклад як серія ажурних підвісок, то на цьому виготовлення воскової моделі завершувалося. Її лицьовою стороною робили відбиток у сирій пластичній глині, після висихання якої віск витоплювався, а в утворене заглиблення заливався розплавлений метал. Готову річ виймали, а форму, якщо вона не поруйнувалася, могли використовувати для наступного ліття.

Складнішою була технологія, що застосовувалася при виготовленні речей, у яких був і зворотній бік. Це стосується підвісок з конусоподібним порожністим виступом у центрі, гачків та стрижнів, на яких кріпився пружинний механізм та голка фібул. Вміщені в глиняну масу, в якій робився отвір для заливання металу, воскові моделі витоплювалися після висихання глиняної форми. В утворену порожнину заливався розплавлений метал. Після його застигання глиняна оболонка розбивалася, а річ виймалася. Для виготовлення наступної такої ж речі необхідно було весь процес розпочинати із виготовлення воскової моделі. Для цього як шаблон використовувалася готова річ. Про це свідчить наявність ідентичних прикрас, що до найдрібніших деталей повторюють одну одну. Використання як шаблонів готових виробів набагато спрощувало процес виготовлення воскових моделей, а разом з тим дозволяло тиражувати необмежену кількість однотипних речей.

Серед бронзових фібул, знайдених на Пастирському городищі, зустрічаються й такі, поверхня яких вкрита тонким шаром білого металу. Це давало виробам більшої вишуканості, справляючи враження, що їх виготовлено з благородного металу — срібла. Зокрема, пальчаста фібула з покриттям була знайдена в 1992 р. при дослідженні зерносховища (рис. 1, 1). Таке покриття здійснювалося за допомогою вогню. На знежирену поверхню готової речі за допомогою якоїсь клейкої речовини (живиці) рівномірно з усіх боків наносився порошкоподібний метал. В процесі нагрівання менш тугоплавкий порошок розплавлявся, міцно з'єднуючись з поверхнею виробу, покриваючи його тонким рівномірним шаром.

За технологією складнішими були прикраси, в основу виробництва яких було покладено проковування, штампування та тиснення металу. На відміну від заліза, мідь та срібло кукуться легко при незначному нагріванні або навіть в холодному стані. З них порівняно просто виготовити бляху чи дріт, які легко згинаються, ріжуться чи покриваються чеканим орнаментом. Кожна з таких речей, хоча й виготовлялася за наперед визначенім зразком, вимагала копіткої індивідуальної роботи. Ковані та штамповани прикраси не підлягали простому тиражуванню, як це спостерігається з литими прикрасами.

Однак про таку обробку металів відомо дуже мало, оскільки до останнього часу не були відомі інструменти та пристрой для виготовлення кованих, штампованих та тиснених прикрас. Останнім часом таке становище

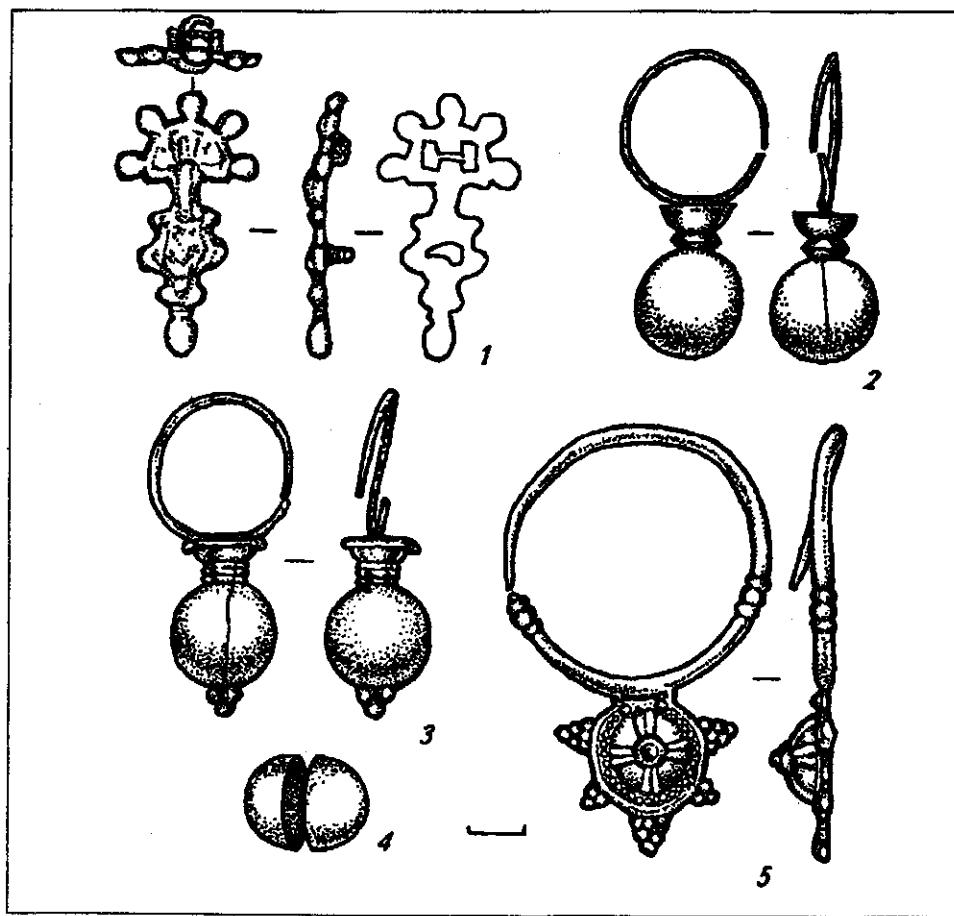

Рис. 1. Металеві вироби: 1 — пальчаста фібула; 2, 3 — ліхтарикоподібні штамповані підвіски; 4 — напівсфери від ліхтарикоподібної підвіски; 5 — цільномолитва зірчасти підвіска.

змінилося. На Пастирському городищі у 1991 р. при дослідженні зерносховища було знайдено набір інструментів ювеліра для роботи з листовим металом та дротом. До його складу входив залізний пробійник, молоточок-зубильце, шаблон з білого металу для формування порожністіх кінців браслетів та за клепки — рурочки, які застосовувалися для з'єднання смуг листової міді при виготовленні казанів⁶.

Поруч з інструментами було знайдено залізний пінцет (рис. 2, 1).

Найпростіша техніка застосовувалася при виготовленні мідних казанів. Смуги металу з'єднувалися заклепками. Для цього по краях смуг пробійником та молотком робилися наскрізні отвори. В них вставлялися заклепки, кінці яких розплющувалися, міцно з'єднуючи металеві смуги. Фрагмент такого котла знайдено на Пастирському городищі (рис. 3, 3).

Складнішою є техніка ковано-штампованих двоплатівчастих антропоморфних фібул (рис. 4, 1). Їх декоративний щиток виготовлявся з листової бляхи. Контур виробу вирізався спеціальними ножицями для різання металу. Для цього могли підійти ножиці, знайдені в кузні Пастирського городища. По краю щитка робилася лінія крапкової окантовки, яка могла наноситися пробійником із зворотнього боку. При цьому на звороті утворювалися луночки, а на лицьовій стороні — невеликі круглі опуклини. Більшими і меншими опуклинами, що утворювали візерунки — суцвіття, оздоблювалися й поля щитків. На звуженні між двома щитками завжди є еліпсоподібна штампovanа опуклина, яка робилася за допомогою штампу в кістяній формочці. Таку формочку знайдено, зокрема, в складі скарбу із Костешт в Румунії⁷. До зворотнього боку такого декоративного оформлення щитка на всю його довжину

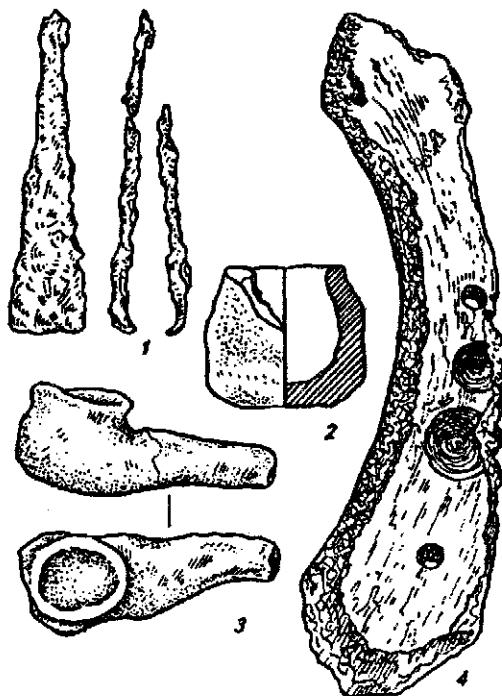

Рис. 2. Інструменти та виробничі пристрой: 1 — залізний пінцет; 2 — керамічний тигель; 3 — керамічна лялечка; 4 — кістяна матриця для штампування напівсфер.

тирського (рис. 5, 3). Для їх виготовлення використовувалася певної довжини кована дротина з потовщеніми кінцями, які розплощувалися до товщини бляхи. Ці плескаті кінці за допомогою молотка міцно обгорталися навколо шаблона, приймаючи його обриси. Шов завжди знаходився з внутрішнього

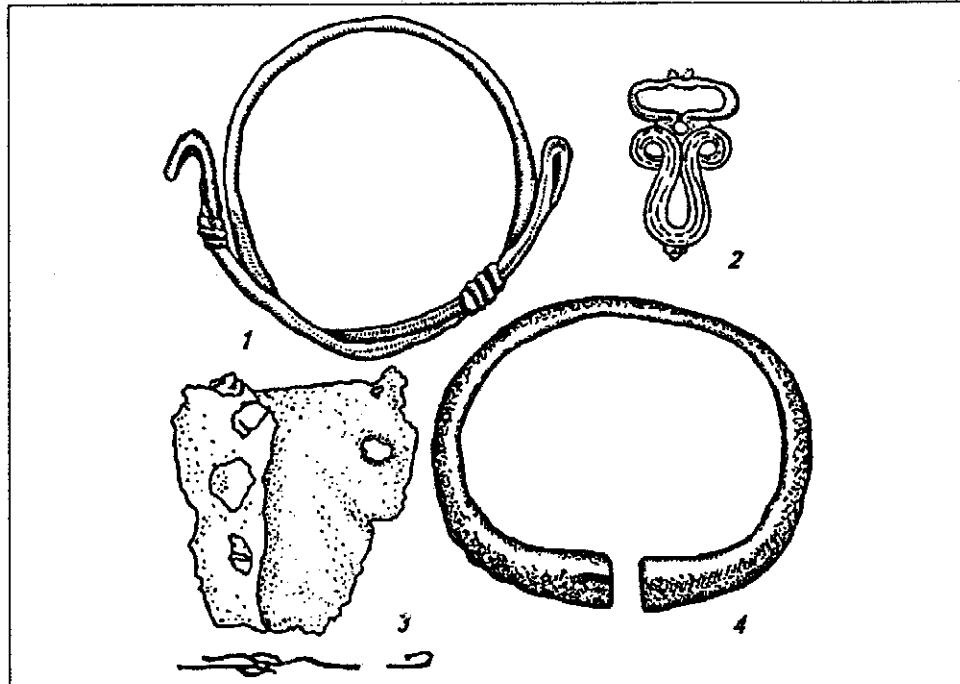

Рис. 3. Металеві вироби: 1, 4 — наручні браслети; 2 — пряжка; 3 — фрагмент казана.

прилаювалася мідна пластівка, на протилежних кінцях якої вирізалися й певним чином загиналися вусики. На двох з них, розташованих перпендикулярно поруч, робилися отвори, в які вставлявся штифт, що утримував сталевий пружинний механізм голки. Знизу вирізана з одного боку смужка загиналася у вигляді гачка, який був приймачем голки.

Серед інструментів Пастирського скарбу 1991 р. найцікавішим є шаблон, за допомогою якого формувалися порожністі шестигранні кінці наручних браслетів (рис. 5, 4). Такий пристрій вперше знайдено на ранньосередньовічних пам'ятках. Цікаво, що за розмірами та конфігурацією поздовжніх граней цьому шаблону повністю відповідають деякі порожністі кінці браслетів з Пастирського

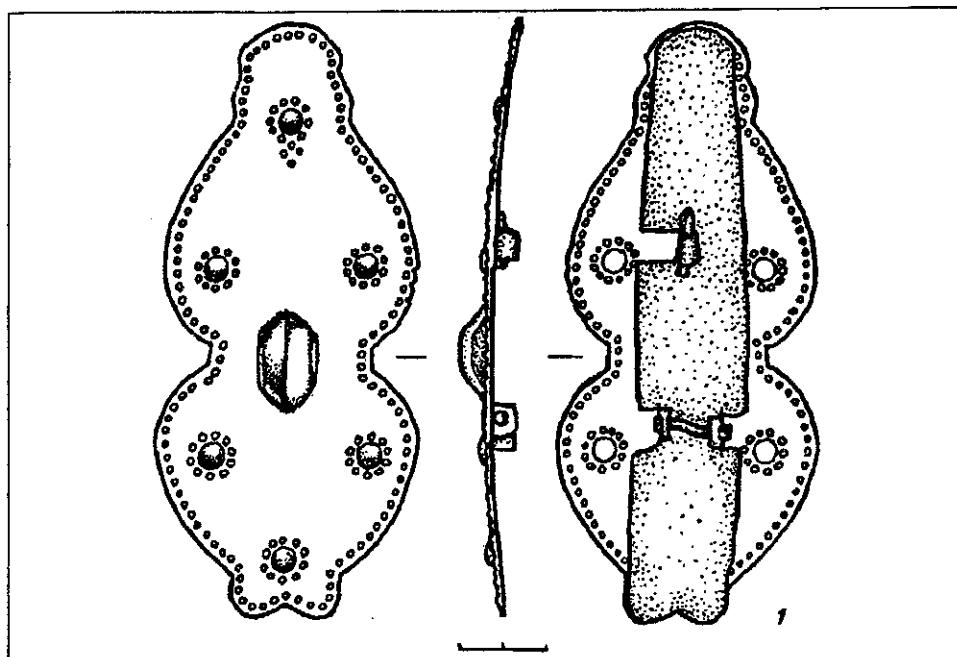

Рис. 4. Срібна антропоморфна фібула з Пастирського скарбу 1992 р.

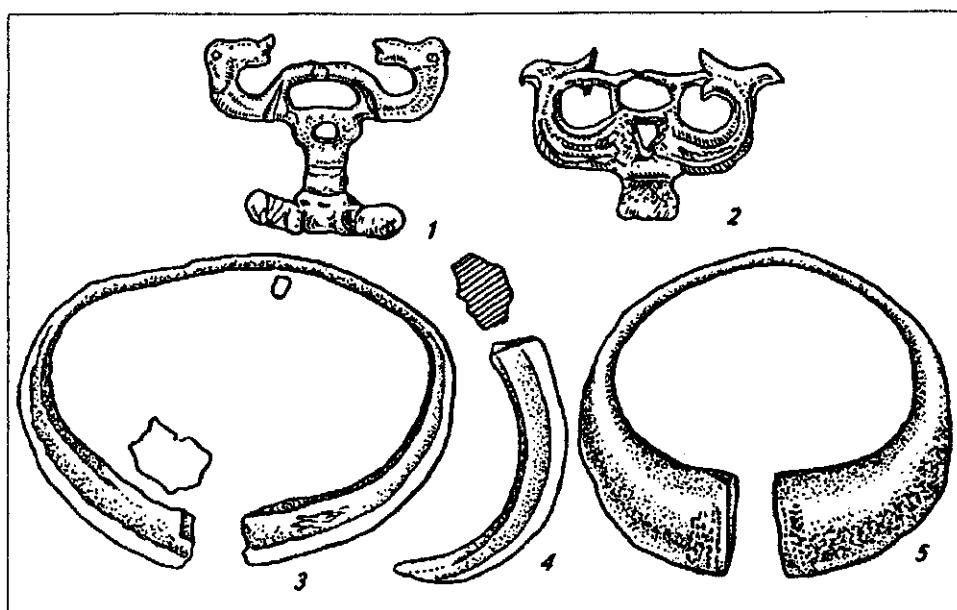

Рис. 5. Металеві вироби: 1,2 — пряжки; 3,5 — наручні браслети; 4 — шаблон для виготовлення порожнистих кінців браслетів.

боку виробів. Край утвореної порожнини обрізався, шаблон виймався. Браслету надавалася округлість. Його полірували, на кінцях інколи наносився штампований орнамент. На Пастирському відомі браслети з іншою кількістю граней і з круглими в перетині порожнистими кінцями (рис. 5, 5).

Більш складна технологія виготовлення ліхтарикоподібних підвісок, в основу яких покладено спаяні між собою деталі. Це велика, діаметром близько 2 см кулька, виготовлена з двох штампованих напівсфер (рис. 1, 4), менша півкулька з пласкою платівкою, до якої припаювалася дужка з круглого дроту. Місце з'єднання кульки та півкульки обгорталося металевою смужкою.

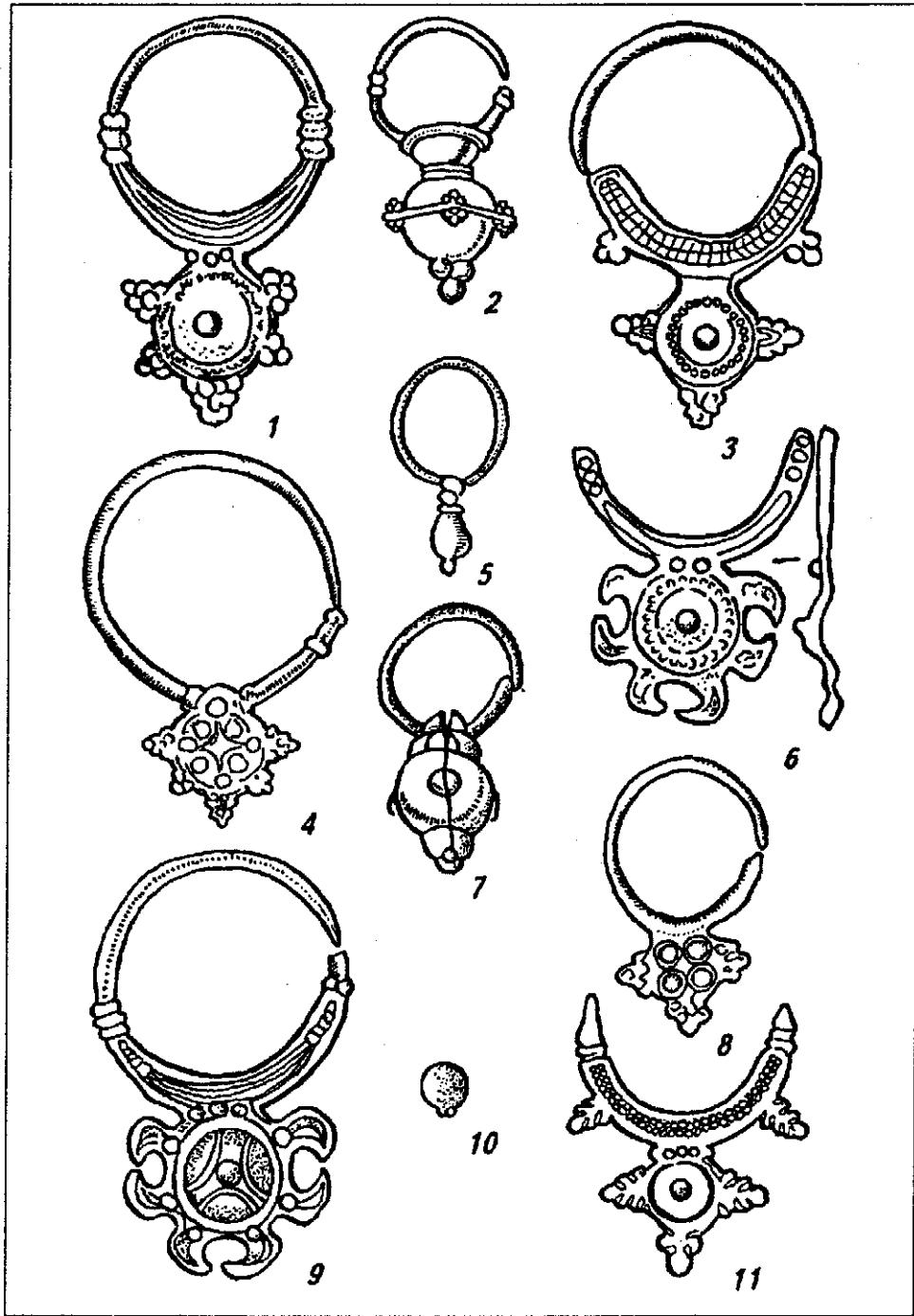

Рис. 6. Підвіски: 1, 3, 4, 6, 8, 9, 11 — літі; 2, 5, 7, 10 — штамповани.

Такою простою була пара підвісок з Пастирського скарбу 1992 р. (рис. 1, 2). Ця основа могла додатково оздоблюватися більшою чи меншою кількістю деталей. У другої пари підвісок з Пастирського скарбу 1992 р. за зовнішнім овалом півкульки була напаяна тонка дротина з насічками, а низ великої сфери був оздоблений гроном з круглих зернин (рис. 1, 3). Найбагатшим було оздоблення підвісок з скарбу 1948 р. та деяких інших, знайдених у дореволюційні часи (рис. 6, 2). Крім деталей, притаманних попереднім підвіскам, у останніх між двома великими півкульками була вставлена шестикутна

платівка. На її виступаючі кути зверху і знизу було припаяно грана із 4 кульок-зернин. Гроноподібні відростки були цільнолитими і складалися з 4 або 8 зернин.

Для виробництва півкульок з ідеально сферичною поверхнею мали застосовуватися формочки та шаблони для тиснення. Кістяна платівка з 4 круглими луночками різного діаметру була знайдена на Пастирському городищі в 1948 р. (рис. 2, 4). М. Ю. Брайчевський інтерпретував цю знахідку як «основу вогневого лука або, імовірніше, ручку від свердла з лучковим приводом»⁸. Однак на нашу думку, ці луночки на кістяній, виготовлені з рогу оленя платівці були саме тією матрицею, в якій витискувалися бляшані напівкульки. Кістяні формочки з луночками-півкульками були й серед скарбу, знайденого біля с. Костешт поблизу м. Яс в Румунії⁹.

На Пастирському городищі поки що не знайдено штампів для виготовлення таких напівкульок. Але уявлення про них дають знахідки з поховання ювеліра Пересопницького могильника Х ст. на Волині¹⁰. В невеликому ящику з металевим окуттям лежав залізний молоточок, невелике залізне ковадло, 18 маленьких залізних та бронзових виробів, які Є. Н. Мельник інтерпретувала як гирі до терезів, що були в цьому ж похованні¹¹. Однак Г. Ф. Корзухіна, ознайомившись з цими речами, дійшла висновку, що дрібні овальні, дугоподібні та іншої форми предмети, що мали один опуклий та протилежний плоский боки, були штампами для виготовлення половинок порожнистих сережок¹². Мабуть за допомогою подібних, але інших за формуєю штампів та кістяних матриць виготовлялися деталі порожнистих підвісок, зокрема й складнішої, ніж напівсфера, конфігурації (рис. 6, 5, 7).

Виготовлялися порожнисті деталі підвісок приблизно так. Між кістяною матрицею з луночками і металевим штампом клалася тонка металева платівка. Молоточком майстер обережно вдаряв по штампу, поступово деформуючи бляху, що приймала певну форму. Кістяна, порівняно м'яка матриця запобігала руйнації тонкої платівки, що могло б статися, якби матриця теж була металевою. Напівсфери могли витискуватися й кістяними, з заокругленими кінцями-ширями, подібними до знайдених у скарбі з Костешт.

Виготовлені за такою технологією половинки потрібно було попарно з'єднати між собою. Цього досягали шляхом спаювання їх олов'яним припоею з внутрішнього боку. Техніка такого паяння досить складна. На внутрішньому боці роз'єднаних напівкульок видно, що олов'яний припой нанесено по краях напівсфер досить рівними смужками. Тобто порошкоподібну олов'яну суміш кріпили за допомогою клейкої речовини (живиці). Далі майстер в одній руці тримав пінцетом міцно стулені напівкульки, а в другій — тлючу головешку або жарину. Для нагрівання припою до температури плавлення він через трубочку роздмухував жарину. Поступовим обертанням за швом досягалося повне спаювання між собою напівкульок. Завдяки застосуванню такої технології припой знаходився всередині виробу, не псуючи його зовнішнього вигляду. Приблизно таким же чином, лише шляхом зовнішнього спаювання, з'єднувалися інші деталі підвісок.

Серед матеріалів Пастирського городища обмаль речей, виготовлених із застосуванням дроту. Дротяну окантовку мали за зовнішнім овалом напівсфери деяких ліхтарикоподібних підвісок (рис. 1, 3; 6, 2). Ця деталь вказує, що дріт на Пастирському все ж в обмеженій кількості вироблявся. Невеликі в діаметрі та за довжиною дротини могли заготовлятися шляхом кування та ліття. Залізне «волочило» навряд чи застосовувалося пастирськими майстрами. Це підтверджує відсутність таких знахідок та незначні потреби в дроті. При куванні неможливо отримати дротину одного діаметру з ідеально гладкою поверхнею, без слідів молотка. Такі сліди добре простежуються на поверхні кованих суцільних наручних браслетів з потовщеннями кінцями (рис. 3, 4). Дротяні окантовки, які були елементами скані, на пастирських сережках ідеально круглі, без слідів кування. Тому нам видається найбільш імовірним виготовлення невеликих за довжиною дротин шляхом ліття. На користь цього свідчить й те, що поперечні «насічки», якими оздоблено дротину, було нанесено ще на його воскову модель.

Таким чином, вже в другій половині I тис. н. е. пастирськими майстрами

використовувалася техніка тиснення, чеканки, скані та покриття виробів тонким шаром металу, що на східнослов'янських територіях набули поширення лише в період Київської Русі. У попередні часи ці прийоми були добре відомі ремісникам Подунав'я. На Балканах ранньовізантійські майстри сприйняли всі види техніки і форми античності, які зазнали певних змін під впливом «варварського» стилю і смаків прийшлого населення¹³. Прийшли народи не лише сприймали надбання провінційно-візантійської культури, але й активно впливали на її розвиток. Зокрема відомо, що цільноліті дунайсько-візантійські фібули виготовлялися згідно смаків слов'янської людності¹⁴.

Слід наголосити, що майстри Пастирського городища при виготовленні прикрас не лише застосовували складні візантійські технології, але й виготовляли речі за дунайськими зразками. Найімовірніше, що як зразки для наслідування були завезені на Пастирське візантійські пряжки з ліроподібними щитками (рис. 3, 2), золоті кульки-підвіски (рис. 6, 10), невеликі п'яти- та семипроменеві фібули гепідського стилю (рис. 7, 1—3, 5, 6) тощо. В Подунав'ї є прототипи пастирським штампованим підвіскам у вигляді витягнутого боба¹⁵ (рис. 6, 7). З Пастирського походить уламок золотої сережки, від якої збереглася порожниста кулька з двох половинок, до якої було припаяно три кульки зерні¹⁶ (рис. 6, 10). Це не типова річ для місцевих ювелірів, але подібні вироби широко побутували в VII ст. н. е. в Придунайських провінціях Візантії¹⁷. Золоті паяні зіркоподібні підвіски вперше з'являються в VI ст. н. е. в Сицилії, звідки вони потрапили до Подунав'я. Десь в VII ст. н. е. там починають виготовляти схожі, літі за восковою моделлю вироби¹⁸.

Найбільш ранні ліхтарикоподібні підвіски зустрічаються в комплексах I—II ст. з Північного Причорномор'я та Криму¹⁹. В ранньосередньовічні часи окрім Пастирського городища їх деталі знайдено серед речей скарбу кінця VII ст. н. е. із Землянського Врбовка в Словаччині, закопаного ювеліром, який переселився з Нижнього Подунав'я²⁰. Матриці для виготовлення таких напівкульок входили до складу скарбу кістяних шаблонів із Костешт в Румунії.

Серед набору Заліського скарбу з Середнього Подністров'я, який, на думку фахівців, належав ювелірові, що рухався з Подунав'я в північно-східному напрямку, була половинка антропоморфної двошиткової фібули з гладкою поверхнею. На її зворотному боці є штифт, що виконував роль голкоприймача²¹. Прó те, що Заліський скарб не був закопаний вихідцем з Пастирського, свідчить переважна більшість речей, відсутніх на городищі, але поширеніших у Подунав'ї. В скарбі з Костешт були форми для штампування центральної опуклини двошиткових антропоморфних фібул. Разом з тим там переважають матриці для тиснення чотирикутних пуансонів, специфічно оздоблених платівок, «іконок» та ін., що зовсім відсутні на Пастирському городищі. Майстер, якому належали ці кістяні формочки, працював на замовлення мешканців варварської периферії Візантії. Наведені факти роблять дуже ймовірним припущення про зародження двошиткових антропоморфних фібул в Подунав'ї.

Пастирські ювеліри не лише копіювали придунайські прикраси, але творчо розвивали і урізноманітнювали їх стиль. Зокрема, використавши гето-гепідські мотиви пташиних голівок, які оздоблювали металеві прикраси з Іспанії, Італії, Подунав'я, пастирські майстри сконструювали зовсім новий тип підвісок з орлінним дзьобом (рис. 6, 6, 9). На основі дунайських пальчастих фібул з ромбічною ніжкою були розроблені фібули дніпровського типу (рис. 7, 7, 8; 8, 1—3; 9, 1—8). Серед них унікальними є зоо-, антропоморфні ажурні літі застібки найрізноманітніших конфігурацій (рис. 8, 2, 3; 9, 1—4). Провінційно-візантійські коріння мають зіркоподібні ажурні підвіски, декоративні пряжки з ліроподібною основою та пряжки з рамкою зооморфного стилю (рис. 3, 2; 5, 1, 2; 6, 4, 8)²². Серед опублікованих О. О. Бобринським речей з Пастирського є пряжка візантійського походження, щиток якої оздоблено червоною емаллю²³. Загалом північна периферія Візантії в ранньосередньовічний час була важливим центром ремесла, що впливав на ювелірне мистецтво далеко за межами регіону²⁴.

З викладеного вище випливає, що пастирське прикладне ювелірне мистецтво базувалося на провінційно-візантійській основі. З одного боку, від-

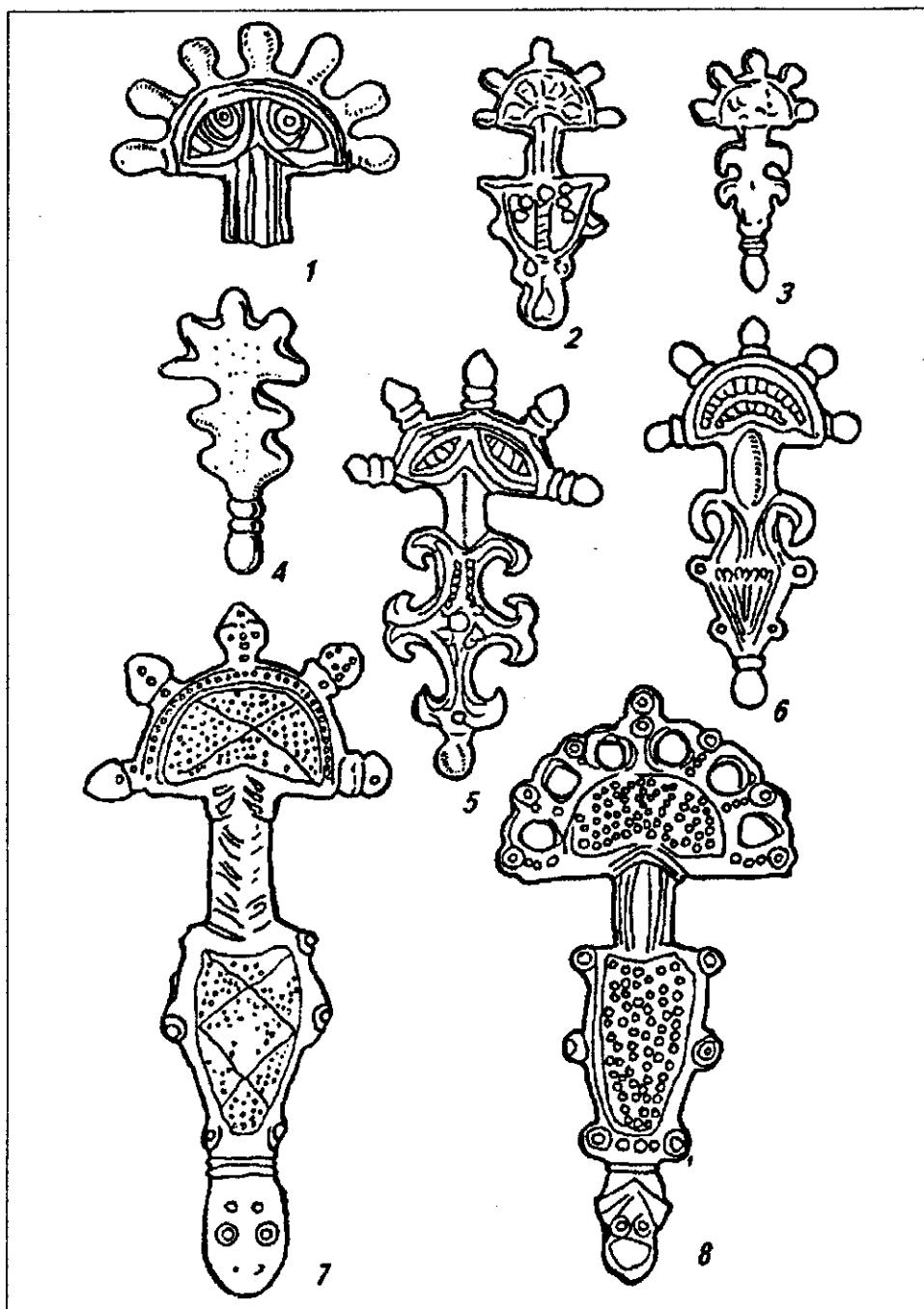

Рис. 7. Пальчасті фібули.

бувалося спрощення технології виготовлення прикрас. Так, на зміну візантійським паяним зіркоподібним підвіскам прийшли літи. Натомість різноманітнішими стають фібули. На основі дунайських прототипів варіюють конфігурація та орнаментація пальчастих, зоо- і антропоморфних фібул.

Дуже показово, що на Пастирському городищі, незважаючи на його близькість до Степу, відсутні типові салтівські металеві прикраси. В декоративно-прикладному мистецтві Пастирського майже відсутні риси, притаманні населенню північноєвропейського регіону. Навіть дві шийні гривні з кругло-го дроту, які походять з Прибалтики²⁵, на Пастирському використовувалися

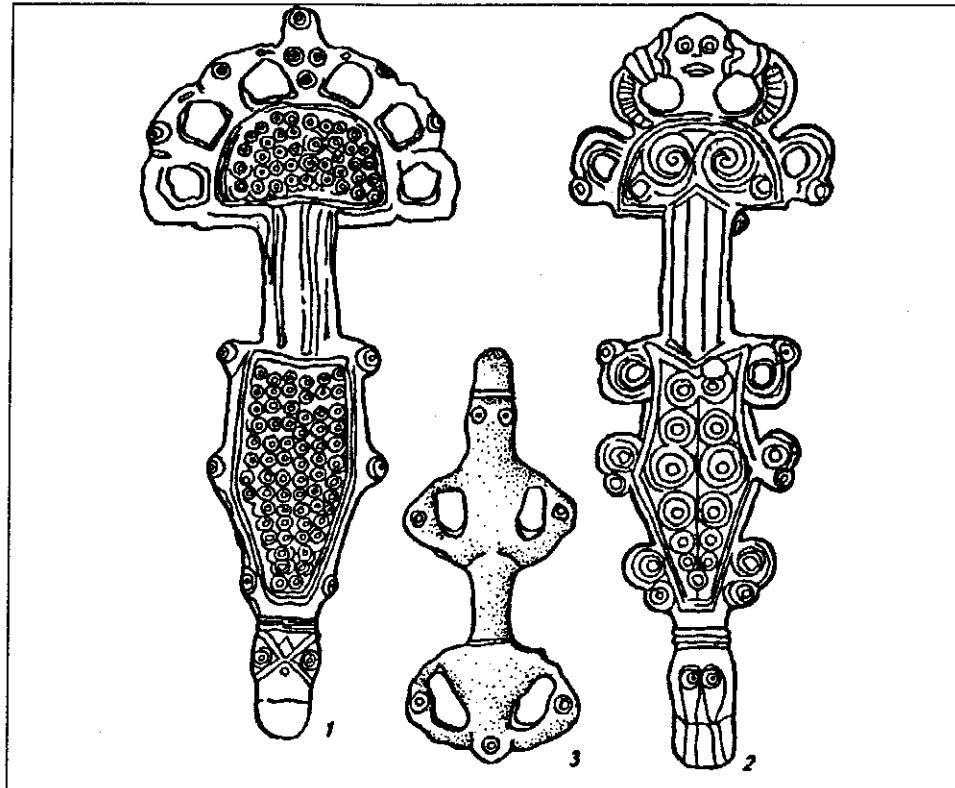

Рис. 8. Пальчасті та зооморфні фібули.

не за своїм прямим призначенням, а були скручені так, що з них вийшла пара наручних браслетів (рис. 3, 1).

Оскільки на території Східної Європи поклади руд срібла, олова та міді відсутні, то найімовірніше слід припустити, що Подунав'я було тією територією, звідки місцеві майстри отримували сировину для ювелірного виробництва. Лише з появою ремісників на Пастирському накреслилося різке збільшення ювелірних виробів з кольорових металів на території Середньої Наддніпрянщини та на прилеглих до неї територіях. В попередні часи там іноді виготовлялися трапецієподібні та спіральні підвіски, дротяні шийні гравни та інші вироби, які з'явилися під впливом Прибалтійського ювелірного виробництва, та деякі категорії фібул черняхівських зразків.

З появою Пастирського осередку на пеньківських пам'ятках відзначена більша концентрація літих пальчастих та зоо-, антропоморфних фібул. Частина з цих виробів потрапила з Пастирського городища, частина ж могла виготовлятися й сільськими майстрами, про що свідчать сліди бронзоливарної справи, простежені на пеньківських поселеннях Самчинці, Гута-Михайлівська та Хітци²⁶. Якщо сільські ювеліри порівняно легко могли освоїти ліття прикрас за восковою моделлю, то виробництво порівняно складних кованих та штампованих порожнистих виробів вимагало високих ремісничих навичок, спеціальних інструментів та пристрій, що не було доступне сільським майстрам.

Загалом простіші ливарні технології були притаманні масовим, недорогим виробам, розрахованим на рядових общинників. Дорогі ж вироби з благородних металів, найімовірніше, виготовлялися професійними майстрами на замовлення представників соціальної верхівки²⁷. Тому не дивно, що вони іноді трапляються як поодинокі знахідки за межами Пастирського городища і переважно входять до складу скарбів. Вони складали набори скарбів 1898, 1948, 1992 pp. з Пастирського городища, Києва (вул. Велика Житомирська), Сам-

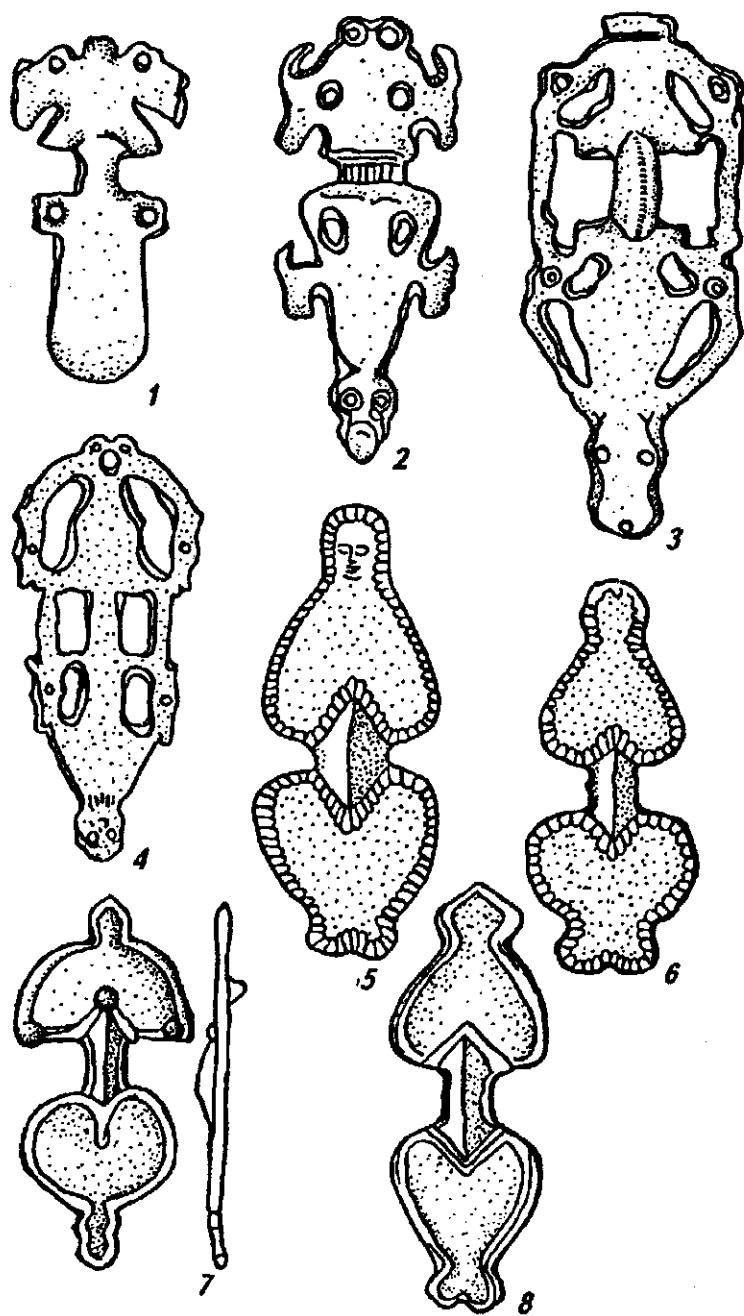

Рис. 9. Зоо- та антропоморфні фібули.

городка, Харівки та Зайцева²⁸, де становили комплекти одностильових жіночих прикрас.

З іншого боку, до складу Харівського скарбу, який закопав ремісник, входили три пари антропоморфних фібул, браслети з порожнистими та цільними кінцями, шийні гравні тощо. Тобто комплект прикрас, які не можна було одягати одночасно. Великий асортимент дорогих високохудожніх металевих виробів включали скарби ремісників із Землянського Брборка і Залісся. Тому не виключено, що й дорогі прикраси інколи виготовлялися для вільного продажу.

Великі обсяги виробництва ювелірних прикрас на Пастирському сприяли «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1994 р.

тому, що частина з них досягла Південного узбережжя Криму. В першу чергу це стосується пальчастих, зоо морфних та зоо-антропоморфних фібул дніпровського типу. На користь того, що такі вироби потрапили до Криму з Півднів'я, а не навпаки, свідчить той факт, що на півострові відсутній повний набір ювелірних виробів дніпровського стилю. Там немає кованих та литих антропоморфних фібул, браслетів з порожністими кінцями, литих зіркоподібних підвісок та іншого. Мабуть туди доходили лише ті середньодніпровські прикраси, які були до смаку місцевій людності. Кримське населення з задоволенням сприймало й дунайські (гепідські) речі. Це деякі типи фібул, орлиноголові пряжки тощо.

Не можна виключати, що в Криму працювали ювеліри — вихідці з Подунав'я та Подніпров'я. Адже для ранньосередньовічної доби характерними були мандруючі ювеліри, які легко знімалися з місця і подорожували в пошуках замовлень на виготовлення прикрас. Це сприяло поширенню вироблених художніх стилів²⁹.

Дуже показово, що більш-менш значні ремісничі осередки доби раннього середньовіччя на території України переважно мають у виробництві прикрас риси, притаманні ремісничій продукції Пастирського чи Подунав'я. Так, серед знахідок ювелірної майстерні з о. Митківського на Південному Бузі була бронзова фігурка лева, оздоблена червоною емаллю³⁰. Ажурна сережка пастирського типу знайдена навіть при розкопках металургійного центру поблизу м. Гайворона в тому ж регіоні³¹. Дунайські риси мали деякі речі майстерні з Малих Будків на Сумщині та зображення на кам'яних ливарних формочках з Бернашівки на Середньому Дністрі. В першому випадку то був уламок фібули з ромбічною ніжкою³², а в другому — форма для відливання пальчастих фібул з ромбічною ніжкою, круглих підвісок з хрещатим орнаментом³³, аналогічним тому, що с на випуклинах зірчастих підвісок пастирсько-візантійського типу. На Зимнівському городищі на Західній Волині, де було сконцентроване ремесло ювелірної обробки кольоворових металів, відливалися деталі поясів. Там знайдено кістяні шаблони, по яких виготовлялися воскові моделі пряжок та поясних наконечників з антропоморфними рисами³⁴. Як відомо, такі оздоби португей виникли в Подунав'ї під впливом провінційно-візантійського ремесла³⁵.

Тобто більшість ремісничих осередків VII—VIII ст. з території Східної Європи виробляли металеві прикраси провінційно-візантійських зразків. Іх, найімовірніше, виготовляли придунайські майстри, які легко знімалися з насиджених місць у пошуках більших можливостей у реалізації своєї продукції. Для вирішення питання, що то за реміснича людність і які були причини до її переселення з Подунав'я в східнослов'янські землі, слід звернутися до тогчасних писемних джерел.

З творів Йордана, Прокопія, Феофілакта Сімокатти, Феофана та інших тогчасних авторів відомо, що в Подунав'ї і на Балканах слов'яни з'явилися в третій четверті I тис. н. е. Спочатку вони здійснювали лише набіги на придунайські провінції імперії. Прокопій підкреслює, що, пограбувавши придунайські землі, слов'яни завжди поверталися додому³⁶. Поступово дій слов'ян стають більш рішучими. Вже у 550—551 рр. вони наважилися на зимівлю на Правобережжі Дунаю³⁷. Найбільш інтенсивно слов'яни проникали на Балкани між 580—650 рр., внаслідок чого ними була заселена північно-східна частина Балканського півострова. Там відомі численні слов'янські пам'ятки VI—VII ст.³⁸. Переселенці принесли з собою більш архаїчну культуру, представлена поселеннями з чотирикутними напівземлянками і кам'яними печами (пос. Джеджові Лозя, Калето, Хасарлакс, Селіщето, Преслав, Пліска та інші) і могильники з похованнями, виконаними за обрядом кремації (мог. Гарван, Бабино, Юпер та ін.). Серед інвентаря, що зустрічався в заповненнях об'єктів, переважали ліпні горщики округлобоких форм і сковорідки. Є також керамічні прясла, залізні ножі, шила, кам'яні бруски тощо. Разом з тим трапляються також гончарні з кулястим тулем горщики з лощеною поверхнею, схожі на гончарний посуд Пастирського городища. Слов'яни тісно контактували з місцевою людністю, запозичуючи в неї передові форми господарювання та ремісничі навички. Громадянська злагода, встановлена між місцевим

та прийшлим населенням, була порушена болгарами, які на чолі з ханом Аспарухом у 680 р. вдерлися на Балкани. Болгари, за свідченням Феофана, «переслідуючи ромеїв до Дунаю і переправившись через нього, дійшли до так званої Варни, поблизу від Одісса і тутешнього материка. Вони побачили місцевість, добре укріплену: ззаду — рікою Дунаєм, попереду і по боках — ущелинами і Понтійським морем. Підкоривши із проживаючих там племен славінів так званих сім родів северів, болгари розселилися від початку ущелини Берегава до східних областей, а на півдні і на заході до Аварії — останні сім родів, які платили їм данину. Поширившись в цих (місцях), вони загордували, почали нападати на фортеці і поселення, що перебували під владою римської держави, і захоплювати їх»³⁹.

Прихід болгар спричинив відлив частини місцевої людності з Подунав'я. Цей процес фіксується на матеріалах Пастирського ремісничого осередку та деяких інших слов'янських пам'ятках. На городищі Бжецлав Поганско в Словаччині, де було знайдено металеву матрицю для відливання зіркоподібних підвісок, в останній четверті VII ст. н. е. з'являється кераміка дунайського типу⁴⁰. Тобто під тиском болгар відбувалося відселення слов'ян з нових, освоєних ними територій. Оскільки слов'яни мешкали в Подунав'ї не дуже три-валий час, вони, природно, поверталися на ті території, вихідцями з яких вони були. Це Волинь, Середня Наддніпрянщина, Південне Побужжя, Середня Наддніпрянщина і т. д.

На території Правобережної України й Молдови, прилеглої до Степу, наприкінці третьої четверті I тис. н. е. відбулися значні етнокультурні зрушення, що привели до зміни пеньківської культури на сахнівську. Перш за все відбулася заміна культурозначального біконічного посуду з ребристим тулубом на округлобокий. Вважається, що це сталося під впливом празької культури та культури Луки Райковецької. Однак сахнівський посуд дуже близький і до ліпної слов'янської кераміки з Подунав'я, тому можна гадати, що така трансформація відбулася й під впливом придунайських слов'ян. Разом з тим це дає підстави вбачати більшу масштабність слов'янських переселень з Подунав'я в означений час. Це підтверджують й лінгвістичні дані. У мові слов'ян виділяються протоіталійські елементи, якими вона могла збагатитися, лише перебуваючи на Балканах⁴¹.

Зазначимо, що ні до, ні після VI—VII ст. ранньосередньовічні автори не вказують на таку масову колонізацію Придунав'я слов'янами. Це дає підстави пов'язувати літописну звістку про прихід туди слов'ян саме з цим часом. Згідно «Повісті временних літ», яка починається з переказу біблійної легенди про всесвітній потоп та вавілонське створювання, після того, як була зруйнована башта та розділені народи «по довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська»⁴². Тобто там вони були прийшлим населенням. «Од тих слов'ян,— пише Нестор,— розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми,— (од того), де сіли, на котрому місці»⁴³. Це добре узгоджується з ранньосередньовічними писемними і археологічними джерелами. Однак Нестор, бажаючи піднести слов'янство, факту перебування слов'ян в Подунав'ї надав ключового значення. Бажання надати слов'яnam більшого історизму проявилося у літописця й в тому, що він, наперкір біблійному тексту, виводить слов'ян з племені Яфетового і 72 біблійних народів.

Примітки

¹ Брайчевская А. Т. Кузница на Пастирском городище // КСИАУ.— 1960.— Вып. 9.— С. 99—103.

² Древности Приднепровья.— К., 1901.— Вып. IV; Древности Приднепровья.— К., 1907.— Вып. VI.— 44 с.

³ Хвойка В. В. Городища Среднего Поднепровья // Тр. XII АС.— М., 1905.— С. 103.

⁴ Приходнюк О. М. Роботи Пастирської експедиції // АДУ.— Луцьк, 1991.— С. 166.— Рис. 25, 1, 2, 6, 7.

⁵ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1946.— С. 77—85; Рыбаков Б. А. Новый Суджанский клад античного времени // КСИИМК.— 1949.— Вып. 27.— С. 75—77.

- ⁶ Приходнюк О. М. Вказ. праця.— С. 101.
- ⁷ Teodor D. Romanitatea Carpaṭo-Dunaeană și bizantină în valeurile V—XI e.n.— Iasi.— 1981.— Fig. 11.
- ⁸ Брайчевський М. Ю. Нові розкопки на Пастирському городищі // АП.— 1955.— Т. V.— С. 72.
- ⁹ Teodor D. Op. cit.— Fig. 11.
- ¹⁰ Мельник Е. Н. Раскопки в земле лучан // Тр. XI АС.— М., 1901.— Т. I.— Табл. VIII.
- ¹¹ Там же.— С. 1.
- ¹² Корзухина Г. Ф. О технике тиснения и перегородчатой эмали в Древней Руси X—XII вв. // КСИИМК. 1946.— Вып. 13.— С. 45—49; Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв.— М.— Л., 1954.— С. 73.
- ¹³ Очаров Д., Ваклинова М. Ранновизантийски паметници от България IV—VII век.— София, 1978.— С. 67.
- ¹⁴ Янкович Д. Позднеантичные фибулы VI—VII веков и славяне // Rapports du III Congrès International d'Archeologie Slave.— Bratislava, 1980.— Т. 2.— С. 171—181.
- ¹⁵ Айбабин А. И. К вопросу о происхождении сережек пастьрского типа // СА.— 1973.— № 3.— С. 66.
- ¹⁶ Брайчевский М. Ю. Новые находки VII—VIII вв. н. е. на Пастирском городище // КСИАУ.— 1960.— Вып. 10.— С. 107.— Рис. 1, 4.
- ¹⁷ Hampel J. Altertümler des frühen Mittelalters in Ungarn.— Braunschweig, 1905.— Taf. 263, I, 4; Kiss A. Awar Cemeteries in County Baranya.— Budapest, 1977.— Vol. 2.— Pl. LIII, I, 2.
- ¹⁸ Айбабин А. И. Указ. соч.— С. 68.
- ¹⁹ Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы.— СПб., 1887.— Т. III.— Табл. XXI, 7, 8; Шкорпил В. В. Раскопки гробниц в Керчи // ИАК, 1903.— 7.— С. 83.— Рис. 4; Вязьмина А. М. Золота Балка.— К., 1962.— С. 3.— Рис. 82.
- ²⁰ Svoboda B. Poklad Buzantskeho kovotepce v Zemianskem Vrbovku // PA.— 1953.— XLIV.— 1.— С. 39.— Obr. 4, 10, 15—20.
- ²¹ Fettich N. Archäologische studien zur Geschichte der späthunnischen metalkunst // АН.— 1951.— XXXI.— Taf. VI, 2; VII, 3.
- ²² Очаров Д., Ваклинова М. Указ. соч.— Рис. 110; Fettich N. Op. cit.— Taf. XXI, 10; XLW, 4; XLVII, 7.
- ²³ Бобринский А. А. Указ. соч.— Табл. V, 9.
- ²⁴ Амбров А. К. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI—VII вв.) // КСИА.— 1968.— Вып. 113.— С. 20.
- ²⁵ Йовайша Э. Л. Центральная Литва в I—IV вв. (по материалам погребальных памятников).— Автореф. дис... канд. ист. наук.— К., 1987.— С. 12—15.
- ²⁶ Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга // МИА.— 1963.— № 108.— С. 346; Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. Ти. е.— К., 1980.— С. 131; Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья.— Л., 1981.— С. 66.
- ²⁷ Werner I. Die Fibeln der Samlung Diegardt.— Berlin, 1961.— S. 8.
- ²⁸ Щеглова О. А. О двух группах «древностей антиков» в Среднем Поднепровье // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья.— Курск, 1990.— Рис. 8—13.
- ²⁹ Werner I. Op. cit.— S. 8, 9.
- ³⁰ Хавлюк П. И. Указ. соч.— С. 321.— Рис. 2.
- ³¹ Бідзіль В. І. Залізоплавильні горни середини I тис. н. е. на Південному Бузі // Археологія.— 1963.— Т. 15.— С. 123.— Рис. 1.
- ³² Горюнова В. М. Новый клад античного времени из Среднего Поднепровья // АВ.— СПб., 1992.— С. 138.— Рис. 1, 1.
- ³³ Винокур І. С., Мегєй В. П. Ювелірна майстерня ранньосередньовічних слов'ян // Археологія, 1992.— № 3.— С. 88.— Рис. 7, 1, 5.
- ³⁴ Акуліх В. В. Зимнівське городище.— К., 1972.— С. 85.— Рис. 7, 1, 2.
- ³⁵ Амбров А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // СА.— 1971.— № 2.— С. 118.
- ³⁶ Прокопий Кесарийский. Готская война // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 239.
- ³⁷ Там же.— С. 241, 242.
- ³⁸ Въжарова Ж. Славянски и славяно-болгарски селища в Българските земи VI—XI век.— София, 1965.— 225 с.; Въжарова Ж. Славяни и пра-българи (по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България.— София, 1976.— 441 с.

- ³⁹ Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения.— М., 1980.— С. 62.
- ⁴⁰ Dostal B. Breclav Pohansko. Casne Slovanske osidleni.— Brno, 1985.— S. 350.
- ⁴¹ Трубачев О. Н. Этногенез и культура древних славян.— М., 1991.— С. 37.
- ⁴² Літопис руський.— К., 1989.— С. 2.
- ⁴³ Там же.

O. M. Приходнюк

ТЕХНОЛОГИЯ ПРОИЗВОДСТВА И ИСТОКИ ЮВЕЛИРНОГО СТИЛЯ МЕТАЛЛИЧЕСКИХ УКРАШЕНИЙ ПАСТЫРСКОГО ГОРОДИЩА

Статья посвящена вопросам производства и истоков художественного стиля металлических украшений Пастирского городища (конец VII — середина VIII в. н. е.). Новые находки ремесленных инструментов позволили впервые воссоздать процесс производства браслетов с полыми концами и штампованных подвесок. Художественный стиль большинства металлических изделий Пастирского городища имеет придунайские истоки. Местные мастера не только копировали дунайские прототипы, но и творчески развивали их. В результате этого появились пальчатые, зоо- и антропоморфные фибулы днепровского типа и др.

Пастирские мастера были переселенцами с Подунавья. Именно они принесли в Среднее Поднепровье передовые провинциально-византийские технологии. Кроме Пастирского городища следы таких переселений в Украине прослежены на материалах производственных комплексов с о. Мытковского, Бернашевки и Зимновского городища, на материалах кладов из Залесья, Харьковки и т. д. Переселенцы были потомками той части славян, которая на протяжении VI—VII вв. н. е. активно колонизировала Балканский полуостров. Толчком к их отселению послужил внешний фактор — приход на Балканы в 680 г. болгар Аспаруха, которые агрессивно отнеслись к местным народам. С этими событиями можно связывать приход и отселение славян из Подунавья, зафиксированный Нестором-летописцем на первых страницах «Повести временных лет».

O. M. Prikhodnyuk

PRODUCTION TECHNIQUE AND SOURCES OF THE JEWELLERY STYLE OF METAL ADORNMENTS FROM THE PASTYR SETTLEMENT

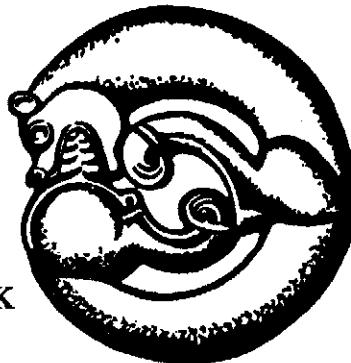
Production technique and sources of the art style of metal adornments from the Pastyr settlement (late 7th and mid 8th cent. A.D.) are discussed in the paper. New findings of handicraft tools have permitted recreating for the first time the process of manufacturing of bracelets with hollow ends and pressed pendants. The art style of most of metal articles from the Pastyr settlement is of the Danube origin. Local craftsmen not only imitated Danube prototypes but developed them inventively making digitated, zoo- and anthropomorphic fibules of the Dnieper type.

Pastyr craftsmen were migrants from the Danube territories. It were they who brought advanced province-Byzantine technique to the Mid Dnieper territories. Besides the Pastyr settlement, traces of such migrations in Ukraine were confirmed by findings of production sets from Mytkovsky island, settlements Bernashevka and Zimnovskoe as well as by excavated hidden treasures from Zelesie, Kharievka and so on. Migrants were descendants of that part of Slavs who actively colonized the Balkan Peninsula during the 6th and 7th cent. A.D. They were stimulated to migration by an external factor, namely, invasion of Asparuchi's Bulgarians to the Balkan Peninsula in 680. They treated local people with enmity. These events induce migration of Slavs from the Danube territories, which was described by Nestorus-chronicler in the first pages of «Chronicle of Past Times».

Одержано 14.05.94.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

КЕРАМІЧНА ТАРА З ПІЗНЬОСКІФСЬКИХ ПАМ'ЯТОК НИЖНЬОГО ДНІПРА

М. І. Абікулова

У публікації проаналізовано керамічну тару, знайдену на 15 пізньоскіфських пам'ятках, що дозволяє накреслити два хронологічні періоди надходження продукції з античних центрів.

Багаторічні дослідження пізньоскіфських пам'яток Нижнього Дніпра дають можливість продовжити вивчення економічних зв'язків місцевого населення з античними центрами. Одним з основних показників рівня цих відносин є керамічна тара. Вперше кераміку з пізньоскіфських пам'яток цієї території досліджувала Н. Г. Єлагіна¹, а потім вивчалися лише матеріали окремих городищ.

Для розробки типології керамічної тари, що побутувала на рубежі та в перших століттях нашої ери у пізньоскіфського населення Нижнього Дніпра, нами використані опубліковані та неопубліковані матеріали 15 городищ і поселень та дослідження І. Б. Зест, І. С. Каменецького, Д. Б. Шелова, А. В. Буракова, М. І. Вязьмітіної, Т. Л. Самойлової².

Тип I. Амфори з двоствольними ручками відповідають типу I за А. В. Бураковим³. Цілі посудини цього типу на Нижньому Дніпрі поодинокі, виявлені на Любимівському городищі та Золотобалківському поселенні⁴. За матеріалами останньої пам'ятки М. І. Вязьмітіною виділені три різновиди амфор цього типу⁵. Вивчення матеріалів з інших пам'яток дає можливість виділити додаткові варіанти профілювання посудин. Вінця у розрізі мають вигляд напіввалика з підрізом або без нього (рис. 1, 1—5), або сплощені у верхній частині валика (рис. 1, 6). Ручки з гострим перегином плічок, іноді різко виділеним та округлим. Різноманітне профілювання ніжок, серед яких переважають ніжки конічної форми, масивні або порожнисті (рис. 1, 7—10), деякі підтесані. На львівському поселенні знайдено ніжку амфори конічної форми із заглибленням в основі (рис. 1, 11), виготовлену із дрібнозернистої глини з піском та частками товченій гальки. Ніжки жолудеподібної форми знайдені на Золотобалківському поселенні, на інших пам'ятках вони поодинокі (рис. 1, 15). А. В. Бураковим були виділені ніжки амфор з «невисоким напівокруглим виступом». Серед матеріалів нижньодніпровських городищ виділено два варіанти таких ніжок: зі слабким або ледве позначенім виступом (рис. 1, 12) і з чітко виділеним виступом різного профілювання (рис. 1, 13, 14). До останніх, на нашу думку, можна віднести один з варіантів жолудеподібних ніжок Золотобалківського поселення⁷.

Колір глини амфор типу I варіює від кремового з рожевуватим, зеленуватим або сірим відтінками до світло-коричневого та коричневого. У складі глини — частки піроксену, іноді включення товченого кварцу та піску.

Амфори з двоствольними ручками датуються дослідниками I ст. до н. е.—I ст. н. е.⁸ І. С. Каменецький відзначає їх численність у Танаїсі у шарі I ст. н. е.⁹

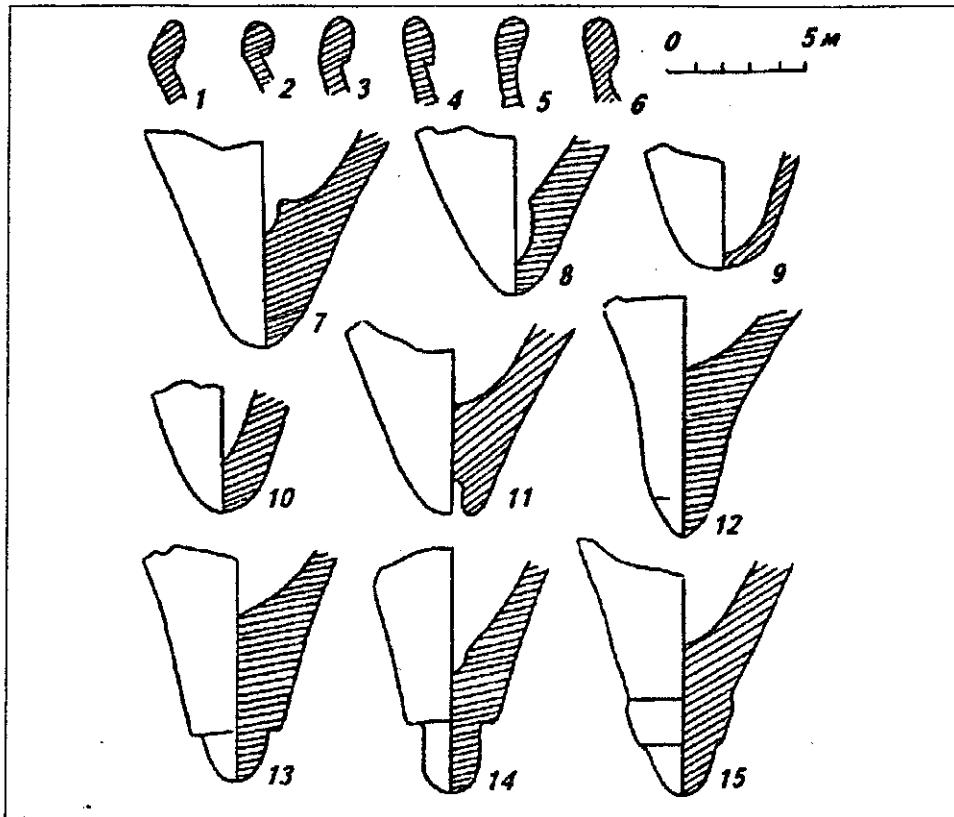

Рис. 1. Керамічна тара.

Тип II. Вузькогорлі амфори з ребристими ручками на кільцевих піддонах. Виділено три варіанти амфор цього типу.

Варіант I відповідає хронологічному варіанту А, виділеному І. С. Каменецьким для амфор Нижньо-Гнилівського городища¹⁰ і типу А за Д. Б. Шеловим¹¹. Ціла амфора трапилась на Любимівському городищі¹², тулуб амфори на Аннівському городищі (рис. 2, 1). Серед фрагментів — ребристі ручки (рис. 2, 2—4) та піддноні різної ширини (рис. 2, 5—7). Амфори варіанту 1 датуються I ст. н. е.¹³, але виникає така форма, мабуть, ще у I ст. до н. е.¹⁴ Деякі дослідники припускають тривалише їх існування¹⁵. Підтвердженням цієї думки є знахідка горла амфори (рис. 2, 8) на Любимівському городищі, яка є перехідною формою від типу А до типу В за Д. Б. Шеловим¹⁶.

Варіант 2 представлений фрагментами ребристих ручок і ніжками на вузьких кільцевих піддонах (рис. 2, 9—11). Відповідає хронологічному варіанту В за І. С. Каменецьким. Датуються амфори цього варіанту другою третиною I ст.— серединою II ст.

Варіант 3 відповідає хронологічному варіанту С за І. С. Каменецьким. Фрагменти вінець з виступаючим гребенем (рис. 2, 12), розширені у нижній частині горла (рис. 2, 13). Численні фрагменти ребристих ручок різного профілювання (рис. 2, 14—19). Датуються І. С. Каменецьким II—III ст., Д. Б. Шеловим першою половиною III ст., А. В. Бураковим переважно III ст.

Глина амфор II типу — дрібнозерниста, з піском, зрідка — з включеннями шамоту, піроксену або вапна. Колір від світлого з кремовим або зеленуватим відтінками до червоно-коричневого.

Центри виробництва амфор I і II типів ще остаточно не встановлені. На думку ряду дослідників вони південнопричорноморського походження¹⁷.

До типу III належать амфори з овальними у розрізі ручками. Виділені М. І. Вязьмітіною серед матеріалів Золотобалківського поселення¹⁸. Знайдені «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1994 р.

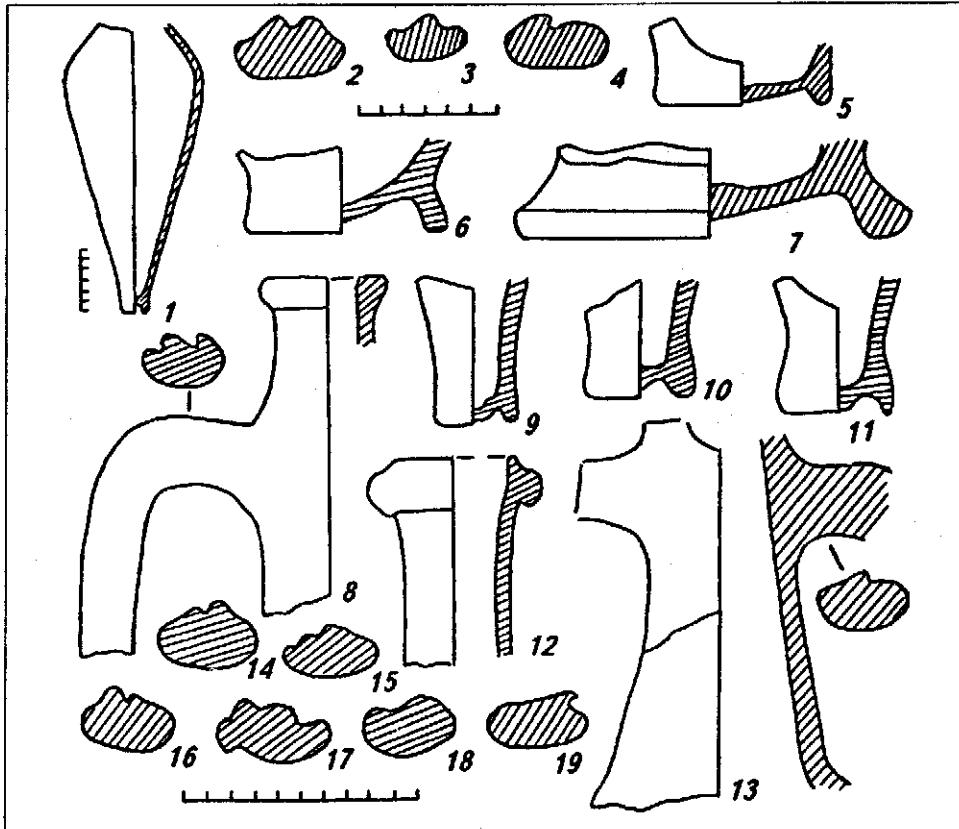

Рис. 2. Керамічна тара.

також на Гаврилівському городищі. Датуються М. І. Вязьмітіною рубежем або I ст. н. е., а А. В. Бураковим I ст. до н. е.—I ст. н. е.¹⁹

Мабуть, до цього ж типу належить і амфора із Золотої Балки з овальними у розрізі ручками, на піддоні²⁰.

Тип IV (за М. І. Вязьмітіною) представляють амфори з ребристими ручками, яйцеподібним тулубом і конічними ніжками. Виявлені на Золотобалківському поселенні²¹ та Гаврилівському городищі — датуються I ст. н. е.²² Аналогічні амфорам Козирського городища (тип 2). А. В. Бураковим до цього типу віднесені фрагменти амфор з Любимівки²³, які значно розрізняються за формою.

Тип V. Амфори з шипоподібними круглими в розрізі ручками. Фрагменти ручок знайдені на Золотобалківському поселенні та Гаврилівському городищі. Глина сірувато-коричневого кольору, з чорними вкрапленнями²⁴. Три фрагменти таких ручок знайдені на Любимівському городищі. Два (рис. 3, 1, 2) — належать амфорам, виготовленим з дрібнозернистої глини світло-коричневого кольору з домішками піску, шамоту та вална.

Центрами виробництва амфор з шипоподібними ручками вважається Кос, можливо, вони виготовлялися і в інших середземноморських центрах²⁵. М. Б. Щукін припускає їх західне походження²⁶. Амфори цього типу датуються I ст. н. е.

Зараз вже окреслено часовий відрізок існування амфор з шипоподібними ручками. І. Б. Зеест датує їх I ст. до н. е.—I ст. н. е. У Кітей вони знайдені в комплексах II ст. до н. е.—I ст. н. е.²⁷, за матеріалами Афінської Агори датуються I ст. до н. е.—початком II ст. н. е.²⁸

Типологія червоноглинняних амфор II—IV ст., знайдених на пізньо-скіфських городищах Нижнього Дніпра, була зроблена В. М. Зубарем²⁹. Він виділив серед знахідок Любимівського городища три типи амфор: із загорну-

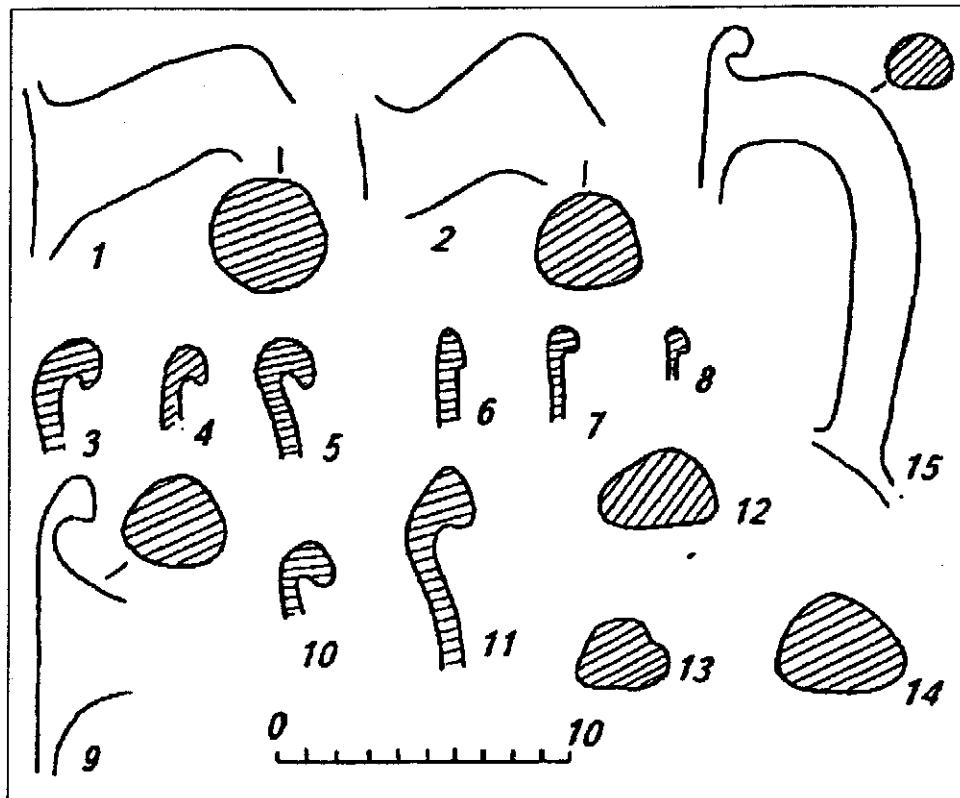

Рис. 3. Керамічна тара .

тим краєм; з дзьобоподібними вінцями; з широкими горлами. Зараз можна виділити такі типи червоноглиняних амфор.

Тип VI. Амфори із загорнутим краєм вінець. Ціла форма посудини поки не відновлюється. Фрагменти вінець (рис. 3, 3—5) нечисленні. Глина дрібнозерниста, коричневого кольору, з домішкою слюди, іноді вапна або шамоту. Деякі фрагменти близькі за форму до знайдених в Тірі³⁰, а також до «строкатоглиняних» з Боспору³¹. Датуються II—III ст.

Тип VII. Амфори з дзьобоподібними вінцями (рис. 3, 6—8). Глина червоно-коричнева, з домішкою вапна та шамоту. Амфори з вінцями представлені формами, знайденими в Ольвії³². Датуються цей тип посудин II—III ст.³³.

Тип VIII. Амфори з трикутними в розрізі ручками (рис. 3, 9, 12—14). За формою дещо розрізняються з амфорами, описаними І. Б. Зеестом³⁴. Вінця подібні до амфор типу VI, але край їх більш витягнутий, у верхній частині з виступом (рис. 3, 10, 11). Глина коричневого кольору, з жовтим, рожевим, або червоним відтінками; дрібнозерниста, злегка шарувата. У складі — пісок, шамот, слюда, в окремих випадках — пісок і шамот або пісок і вапно. До цього типу, імовірніше, належить і фрагмент амфори з Любимівського городища (рис. 3, 5), віднесений В. М. Зубарем до амфор з широкими горлами. Датуються амфори цього типу II—III ст.

Тип IX. Два фрагменти пухлогорлих амфор. У одного з Львівського поселення (рис. 4, 1), край вінець відтягнутий, у верхній частині плакий. Ручки, напевне, масивні, овальної форми. Глина коричневого кольору, дрібнозерниста, з піском та дуже дрібними часточками слюди. У другого фрагмента з Любимівського городища (рис. 4, 2) поверхня — з темним тьмяним покриттям, глина сірого кольору, з піском і шамотом. Близькі за форму амфори датуються А. В. Бураковим II—III ст.³⁵.

Тип X. Амфори зі складнопрофілованими ручками представлени невеликою кількістю фрагментів вінець та ручок (рис. 4, 3—5). Дослідниками³⁶

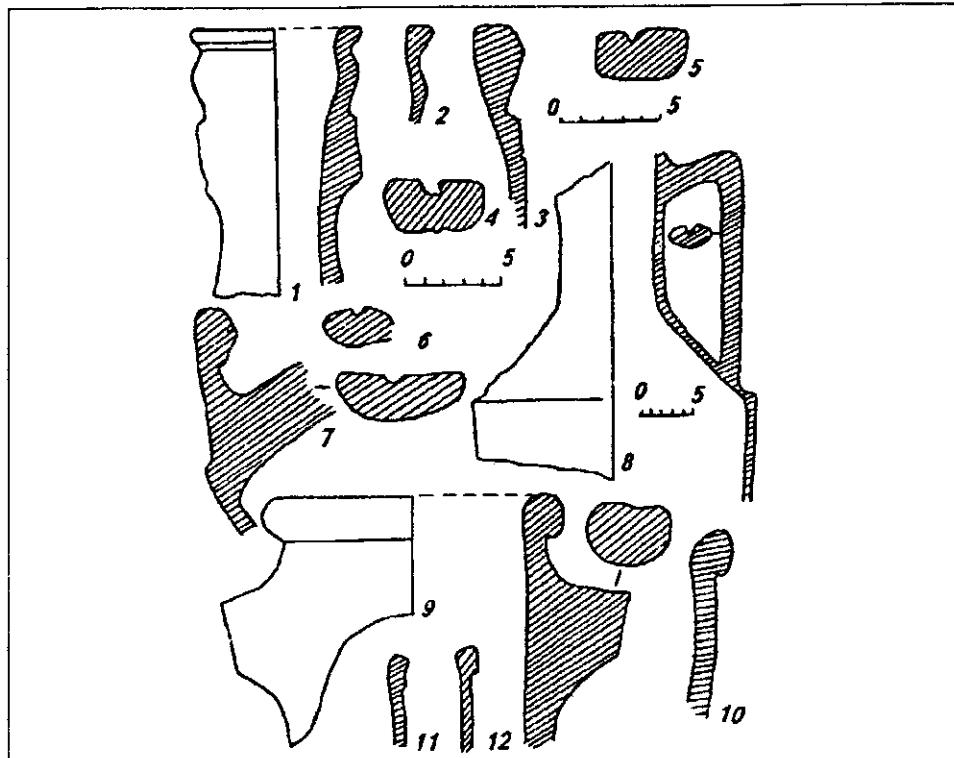

Рис. 4. Керамічна тара.

виділені дві форми ручок амфор цього типу: з валиками, розміщеними на зовнішньому боці та з «гладенькими ручками з одним жолобком». Останні (рис. 4, б) переважають на нижньодніпровських городищах. Привертає увагу фрагмент амфори, знайдений на Красномаяцькому городищі (рис. 3, 7). Вінця близькі за формою до вінець амфор зі складнопрофільованими ручками, виділеними І. Б. Зесст, ручка роз'єднана віймою не на внутрішньому, а на зовнішньому боці. Верхня частина амфори цього типу (рис. 4, 8) знайдається на Гаврилівському городищі. Глина таких амфор — дрібнозерниста, коричневого кольору з відтінками від сірого до червоного, з піском, домішкою шамоту, іноді — вапна. Можливо, амфори цього типу виготовлялися в Ольвії. Датуються переважно II—III ст. Н. О. Лейпунська датує горло подібної амфори III ст. н. е.

Тип XI. Фрагменти широкогорлих амфор (рис. 4, 9—10). Глина коричневого кольору, з піском і шамотом або з частинками слюди. Близькі до типу 2 (II) за Т. Л. Самойловою, яка зближує їх з амфорами типу Ягнятин. Фрагмент аналогічної форми знайдений у затопленій частині Ольвії³⁸.

Тип XII. Фрагменти амфор (рис. 4, 12, 13), очевидно, можна віднести до амфор типу Делакеу³⁹. Представлені поодинокими знахідками на Любимівському, Горностаївському, Зміївському городищах. Глина червоно-коричневого кольору з піском. Амфори XI і XII типів датуються III—IV ст. н. е.

Виділення основних типів керамічної тари римського часу, виявлені на пізньоскіфських пам'ятках Нижнього Дніпра, дає можливість накреслити два хронологічні періоди (таблиця) надходження продукції в амфорах на цю територію. Протягом першого періоду (І ст. до н. е. — II ст. н. е.) тут побутували амфори, виготовлені в майстернях Південного Причорномор'я і, можливо, Середземномор'я. У другому періоді (з II ст. н. е.) більшість типів амфор, що існували раніше, зникають, з'являються нові типи керамічної тари, частина яких могла бути виготовлена в майстернях Ольвії. Чітка дата кінцевого періоду надходження античної керамічної тари на пізньоскіфські пам'ятки Нижнього Дніпра потребує подальшого вивчення.

Хронологічна таблиця типів амфор римського часу пізньоскифських пам'яток Нижнього Дніпра

Дата	Типи	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
		1	2	3									
I ст. до н. е.		*	*		*	*							
I ст. н. е.		*	*	*	*	*	*						
II ст. н. е.		*	*	*			*	*	*	*	*	*	
III ст. н. е.				*			*	*	*	*	*	*	
III—IV ст. н. е.										*	*		

Примітки

¹ Елагіна Н. Г. Населеніє Нижнього Поднестров'я во II в. до н. э.—IV ст. н. є.: Автограф. дис. ... канд. ист. наук.—М., 1953.—19 с.

² Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.—1960.—№ 83.—179 с.; Каменецкий И. С. Светлоглиняные амфоры с Нижне-Гниловского городища // КСИА АН ССР.—1963.—Вып. 94.—С. 29—37; Шелов Д. Б. Узкогорльые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология // КСИА АН ССР.—1978.—Вып. 156.—С. 27—34; Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры.—К., 1976.—158 с.; Вязьмітіна М. І. Золота Балка.—К., 1962.—237 с.; Самойлова Т. Л. Основные типы амфор I—IV вв. н. э. из Тиры // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья.—К., 1978.—С. 21—25.

³ Бураков А. В. Козырское городище...—С. 65.

⁴ Дмитров Л. Д., Зуц В. А., Копилов Ф. Б. Любимівське городище рубежу нашої ери // АП УРСР.—1961.—Т. Х.—С. 94; Зубар В. М., Литвинова Л. В. Роботи експедиції «Славутич» у 1978 р. // Археологія.—Вип. 38.—1982.—С. 110.—Рис. 1, 1—2; Вязьмітіна М. І. Золота Балка.—С. 43.—Рис. 19, 2—3.—С. 149.—Рис. 70, 1—3.

⁵ Вязьмітіна М. І. Золота Балка.—С. 158—161.

⁶ Там же.—С. 160.

⁷ Там же.—С. 156.—Рис. 71, 31.

⁸ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.—С. 109; Вязьмітіна М. І. Золота Балка...—С. 158; Бураков А. В. Козырское городище...—С. 67.

⁹ Каменецкий И. С. Светлоглиняные амфоры...—С. 33.

¹⁰ Там же.—С. 30.

¹¹ Шелов Д. Б. Узкогорльые светлоглиняные...—С. 17, 18.

¹² Дмитров Л. Д. та ін. Любимівське городище...—С. 94.—Табл. II, 5.

¹³ Каменецкий И. С. Светлоглиняные амфоры...—С. 30.

¹⁴ Шелов Д. Б. Узкогорльые светлоглиняные...—С. 18.

¹⁵ Бураков А. В. Козырское городище...—С. 68; Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре (городища Знаменское и Гавриловское) // МИА.—1956.—№ 64.—С. 218; Ganie G. Donam mici genozite de Amfore Romane gescoperite in Moldova // SCIV.—1968.—T. 19.—S. 21.—Fig. 1.

¹⁶ Шелов Д. Б. Узкогорльые светлоглиняные...—С. 18.

¹⁷ Каменецкий И. С. Светлоглиняные узкогорльые...—С. 36; Шелов Д. Б. Узкогорльые светлоглиняные...—С. 20; Михлин Б. Ю. Амфоры «коричневой» глины из Северо-Западного Крыма // СА.—1974.—№ 2.—С. 66; Кадеев В. И. Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I—IV вв. н. э.—Харьков, 1970.—С. 131, 132.

¹⁸ Вязьмітіна М. І. Золота Балка.—С. 164, 165.

¹⁹ Бураков А. В. Козырское городище...—С. 68.

²⁰ Вязьмітіна М. І. Золота Балка.—С. 156.—Рис. 71, 33.

²¹ Там же.—С. 167.

²² Погребова Н. Н. Позднескифские городища...—С. 337.—Рис. 46, 2.

- ²³ Дмитров Л. Д. та ін. Любомівське городище... — С. 93.— Табл. II, 6.
- ²⁴ Вязьмітіна М. І. Золота Балка.— С. 163.— Рис. 70, 7, 9.
- ²⁵ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора...— С. 111.
- ²⁶ Щукин М. Б. К истории Нижнего Поднепровья в первые века нашей эры // АС.— 1970.— № 12.— С. 57.
- ²⁷ Молосє Е. А. Боспорське місто Кітей IV—III ст. до н. е. // Археологія.— 1986.— Вип. 54.— Табл. 1.
- ²⁸ Robinson H. L. The Athenian Agora. Pottery of the Roman Period.— Princeton, New Jersey, 1959.— Vol. V.— Pl. 3.— Fig. 94.— Pl. 8, g. 198.— Pl. 19, m. 54.
- ²⁹ Зубарь В. М., Баран Я. В., Абикулова М. И. и др. Отчет об археологических разведках и охранных раскопках в зоне размыва берегов Каховского водохранилища в пределах Херсонской области в 1978 г. // НА ИА НАН Украины.— Ф. 1978/6.— С. 54.
- ³⁰ Самойлова Т. Л. Основные типы амфор...— С. 258—260.— Рис. 2, I.
- ³¹ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— С. 113.— Табл. XXXII, 77.
- ³² Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— Киев, 1985.— С. 97.
- ³³ Самойлова Т. Л. Основные типы амфор...— С. 260; Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— С. 111, 112.
- ³⁴ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— С. 113.— Табл. XXXII.
- ³⁵ Бураков А. В. Козырское городище...— С. 74.— Табл. II, 6.
- ³⁶ Бураков А. В. Указ. соч.— С. 71; Лейпунская Н. А. Керамика из затопленной части Ольвии. // Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 74, 75.
- ³⁷ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— С. 112.— Табл. XXXI.
- ³⁸ Лейпунская Н. А. Керамика из затопленной части Ольвии.— С. 76.— Рис. 3, 4.
- ³⁹ Кропоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе // САИ.— 1970.— Вип. Д1—27.— С 71.— Рис. 34, 35; Самойлова Т. Л. Основные типы амфор...— С. 263.— Рис. 4, I—3.

M. I. Абикулова

КЕРАМИЧЕСКАЯ ТАРА ПОЗДНЕСКИФСКИХ ПАМЯТНИКОВ НИЖНЕГО ДНЕПРА

Типологический анализ керамической тары, найденной на 15 позднескифских памятниках Нижнего Днепра, позволяет наметить два хронологических периода поступления продукции из античных центров: I в. до н. э.— II в. н. э. датируются амфоры, изготовленные в мастерских Южного Причерноморья и, возможно, Средиземноморья, а со II в. н. э. появляются новые типы амфор, часть которых могла быть изготовлена в Ольвии.

M. I. Abikulova

CERAMIC PACKAGE OF LATE SCYTHIAN RELICS OF THE LOWER DNIETER

The topological analysis of ceramic package found in 15 late Scythian relics of the Lower Dnieper permits outlining two chronological periods of delivery of products from antique centers: amphoras produced in workshops of the South Black Sea areas and, probably, in those of the mediterranean Sea areas are dated from the 1st cent. B.C. and 2nd cent. A.D.; from the 2nd cent. A.D. new types of amphoras appear, some of them being made, probably, in Olbia.

Одержано 26.12.86.

ДО АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ НАСЕЛЕННЯ ОЛЬВІЇ ТА БЕРЕЗАНІ

Т. О. Назарова

У статті дається антропологічна характеристика населення двох основних античних центрів Нижньобузького регіону — Ольвії та Березанського поселення, що тривалій час входили до єдиної політичної системи. Краніологічні матеріали з Ольвії та Березані розглядаються у порівнянні з іншими грецькими серіями та серіями, що характеризують навколо них «варварське» населення.

Двісті років тому на місці урочища Сто могил у Нижньому Побужжі була локалізована стародавня Ольвія, про яку освічене суспільство Росії вже знато із творів античних авторів. Невдовзі почалось її археологічне дослідження і, зокрема, некрополю. Ці роботи дали можливість скласти уявлення про багато сторінок життя міста, у тому числі й етнічний склад його мешканців. Проте антропологічна наука ще і досі недостатньо просунулася у комплексному підході до вивчення цього складного питання.

На жаль, краніологічні матеріали з Ольвії тривалий час не привертали уваги дослідників, і більшість з них вже втрачено. Антропологічний матеріал, що характеризує населення еллінських колоній Українського Півдня, нечисленний та належить до різних історичних епох. Певною мірою це стосується і Ольвії.

У цій праці ми розглянемо краніологічні серії, що походять з двох основних центрів Ольвійського полісу — власне Ольвії та поселення на о-ві Березані, і спробуємо дати узагальнюючу характеристику антропологічного складу населення полісу.

Опубліковані антропологічні матеріали з розкопок некрополю Ольвії належать до «догетьського» та «римського» часів¹.

Т. С. Кондукторова у додатку до монографії В. М. Корпусової «Некрополь Золотое» (1983) наводить розміри черепів, здобутих під час розкопок Ю. І. Козуб 1974 р. Черепа походять з т. з. ями № 18, де було знайдено понад 50 вбитих людей. Автор розкопок пов'язує цю подію з нападом на місто військ Зопіріона². На жаль, Т. С. Кондукторова не дає оцінки цієї серії та не друкує індивідуальних розмірів черепів. Вони наведені у неї виключно як порівняльний матеріал.

Складена з 20 черепів краніологічна серія перших століть нашої ери була оброблена та у тезисній формі опублікована П. М. Покасом³. Цей матеріал походить з розкопок некрополю Ольвії 60—70-х рр. Крім того, він залишає для дослідження групу синхронних черепів з некрополю поселення поблизу с. Козирка, що входило до складу Ольвійської хори.

У нашому розпорядженні опинилися антропологічні матеріали з розкопок Ольвійського некрополю різних років, що теж датуються першими століттями нашої ери. Крім того, один череп знайдено під час дослідження на ділянці АГД, де містився теменос Аполлона Лікаря (розкопки А. С. Русєвої), і один — у кам'яній скрині у «терасній частині» міста (розкопки В. І. Назарчука)⁴.

Щодо архаїчного періоду, краніологічними матеріалами саме з Ольвії його не представлено. Проте ми маємо невелику серію з некрополю Березанського поселення, дослідженого 1982—1984 рр. експедицією Ермітажу⁵. З урахуванням політичної єдності Березані та Ольвії, та їх походження від спільноти метрополії⁶, не буде помилкою стверджувати, що на підставі аналізу березансь-

* Висловлюємо подяку П.М.Покасу за надану можливість ознайомитися з рукописом невиданої статті, на яку ми в подальшому будемо посилатися.

кої серії можна давати антропологічну характеристику населення Ольвійського полісу архаїчного часу.

У цілому березанська серія мезокранна. Візуальний огляд фрагментів черепів фіксує також присутність доліхокранії. Головні діаметри мозкової коробки — середні. Обличчя вузьке, середньовисоке, добре профільоване. Ніс вузький, різко виступаючий. Орбіти невеликих розмірів, за покажчиком мезоконхні (табл. 1) Перенісся високе. Глибина іклової ямки середня. Нижній край грушоподібного отвору в деяких випадках має антропінну форму⁷.

На довгих кістках від трьох жіночих кістяків, за формулою К. Пірсона та А. Лі, вирахувано зріст похованіх. Він дорівнює 148,7 см (пох. 105), 154,1 (пох. 113) та 149,5 см (пох. 117). Поряд з цим слід відзначити добре виражений м'язовий рельєф на довгих кістках, що свідчить про певні фізичні натанчення.

Найхарактернішими захворюваннями для населення архаїчної Березані були ураження зубо-щелепної системи: каріес, пародонтоз, свищеві ходи. В одному випадку відзначено деструктивні зміни на внутрішній поверхні нижньої щелепи, що пов'язано, мабуть, з метастазами раку⁸.

Середній вік людей, похованіх у Березанському некрополі, становить для чоловіків 38,2, для жінок — 28,9 років. Але наведені цифри є досить умовними внаслідок поганого збереження черепів і їх нечисленності.

Спроба проведення детального порівняльного аналізу через нечисленність серії видається важкою. Проте на підставі наявних даних з урахуванням описової характеристики черепів, що не підлягають вимірюванню через їх фрагментарність, можна стверджувати, що березанська група характеризується рисами, властивими середземноморському антропологічному типу.

Ольвійська серія IV ст. до н. е., що складається із 6 чоловічих черепів⁹, характеризується доліхокранією, середньою висотою черепної коробки, середньовисоким, нешироким обличчям, вузьким носом і середньоширокими невисокими орбітами. У горизонтальній площині обличчя профільовано добре. Жіночі черепи (ix 9) мезокранні. За іншими ознаками вони повторюють характеристику чоловічих (табл. 1).

Крім цієї серії, у нашому розпорядженні є ще 2 черепні кришки, знайдені під час розкопок В. І. Пругло центрального кварталу міста. Ці черепи належали двом молодим (до 30 років) жінкам. Вони дуже грацільні. Один з них, що краще зберігся, характеризується мезокранією. Ці кісткові рештки належать до періоду гетського розгрому Ольвії¹⁰.

Серія перших століть нашої ери складається з двох груп черепів. Одна з них, як ми вже писали, була вивчена П. М. Покасом, друга — автором цієї праці. Для того щоб дати узагальнючу характеристику антропологічного складу населення Ольвії «кримського» часу, ми поєднали обидві групи в одну. Загалом серія (вона складається з 29 черепів: 14 чоловічих та 15 жіночих) характеризується мезо-доліхокранією, середньовисоким черепом і середньонахиленим лобом. Обличчя вузьке, середньовисоке, ортогнатне у чоловіків та мезогнатне у жінок, з середніми розмірами носа та орбіт. Виступання перенісся значне. Назомалярний і зігомаксилярний кути також свідчать про безумовну європеоїдність досліджених черепів (табл. 1). Явно монголоїдних черепів в серії немає. Лише в одному випадку відзначено у верхній частині обличчя трохи підвищений розмір назомалярного кута: 142 (чоловічий череп із мог. 22).

На підставі вимірювань довгих трубчастих кісток підраховано зріст чоловіків, що становить в середньому 161,5 см¹¹.

Середній вік померлих підраховано за даними 57 черепів дорослих осіб. Він становив 39,7 років для чоловіків та 33,9 років для жінок.

Питання про однорідність чи змішаність населення можна ставити лише щодо серії перших століть нашої ери, тому що тільки для неї присутні індивідуальні дані. Сумарно ця серія характеризується неоднорідністю. Про це свідчать підвищені величини квадратичного відхилення (сигма) по деяких важливих діагностуючих ознаках. Так, дані по довжині черепа у чоловіків, по його ширині у жінок; по висоті черепа, ширині обличчя та ін. у тих та інших виходять за межі, характерні для однорідних серій.

Таблиця I

Середні розміри черепів нижньобузьких серій

Місцезнаходження	Bере- зань, VI ст. до н. е. Некро- поль	Ольвія, IV ст. до н. е. Яма № 18	Ольвія, перші ст. н. е., Некро- поль	Bере- зань, VI ст. до н. е. Некро- поль	Ольвія, IV ст. до н. е. Яма № 18	Ольвія, перші ст. н. е. Некро- поль
	Чоловіки			Жінки		
Ознаки						
1.	Поздовжній діаметр	185.5(2)	186.7(6)	185.9(16)	172.0(2)	175.4(9)
8.	Поперечний діаметр	140.0(1)	138.2(4) [*]	139.5(16)	133.0(3)	136.7(9)
8:1.	Черепний покажчик	75.7(1)	74.0(4)	75.1(16)	77.2(2)	77.9(9)
17.	Висотний діаметр від базіону	138.5(2)	132.0(3)	133.4(11)	126.0(1)	130.3(6)
45.	Ширина вилиці	133.5(2)	132.5(2)	128.3(13)	121.0(1)	121.9(7)
48.	Верхня висота обличчя	67.0(1)	72.8(4)	68.5(11)	67.0(1)	66.2(7)
54:55.	Носовий покажчик	50.8(1)	46.2(4)	45.8(11)	44.0(1)	47.8(7)
52:51.	Орбітний покажчик	74.7(2)	77.2(3)	81.8(10)	-	81.3(8)
77.	Назомаллярний кут	139.6(1)	135.0(3)	136.4(10)	-	138.6(7)
zm [*]	Зигомаксиллярний кут	127.8(1)	129.6(3)	125.5(8)	-	124.1(7)
						126.8(7)

* У таблиці Т. С. Кондукторової (Антрапологическая характеристика... С. 172) наведені по-милкові дані щодо поперечного діаметра та висоти черепа від базіону; тут ми подаємо уточнені цифри.

Коефіцієнти статевого дімorfізму, які характеризують схожість чи відмінність чоловіків та жінок у групі, у більшості випадків теж виходять за межі, встановлені Г. Ф. Дебецом¹². Проте ці відхилення від стандарту не перевищують 0,02—0,03 одиниць. Статеві відмінні, щодо мозкової коробки, є добре вираженими; навпаки, розміри орбіт та ширини обличчя відходять від стандартів. Цей факт свідчить, ймовірно, про механічне змішання у цій групі.

Констатація змішаності серії передбачає виділення антропологічних типів. У нашому випадку це неможливо, оскільки вся серія загалом уміщується в межі середземноморської раси. Винятком є два чоловічих черепа, які характеризуються масивністю, великими розмірами черепної коробки та обличчя¹³. Крім того, у досліджуваній групі присутні три брахікранні черепи. Один з них, жіночий (мог. 8/1979) має невелику висоту черепа та ширину обличчя. Ознаки двох інших характеризуються мозаїчністю і можуть розглядатися в мезо-доліхокранній серії, певно, як випадкові індивідуальні відхилення (скл. 2, пох. 4/1983; пох. 10/1979).

Спроба диференціювання за антропологічними ознаками похованіх відповідно до типів поховальних споруд, зроблена П. М. Покасом, дала такі результати. Чоловічі черепи зі склепів характеризуються мезокранією, а з ґрунтових могил — доліхокранією (в жіночій серії цієї відмінні не виявлено)¹⁴. Щодо об'єднаної серії, така картина не простежується. Так, в склепах присутні чотири мезокранні і один брахікранний чоловічі черепи, у ґрунтових могилах — п'ять доліхокранніх та один мезокранний. Таким чином, аналіз більш репрезентативної виробки не підтверджує попередні висновки.

Порівнювальний аналіз нижньобузьких серій свідчить про значну їх схожість. Різниця полягає у висоті черепа: в березанській групі у чоловіків вона вища ніж в обох ольвійських, у жінок — нижча. За висотою обличчя серія IV ст. до н. е. відрізняється більшими розмірами порівняно з черепами перших століть нашої ери та з березанськими. Черепи «римського» часу, на відміну від інших, характеризуються дуже вузьким обличчям.

Порівняння середніх величин основних ознак ольвійських матеріалів з херсонеською серією перших століть нашої ери¹⁵ та зі збірною серією, що походить із міст європейського Боспору¹⁶, свідчить про їх значну типологічну

схожість. Відмінні спостерігаються лише у більшій широкоголовості та широколицьості боспорських чоловічих черепів (табл. 2) та у більшій висоті обличчя у жіночих.

Слід відзначити також морфологічну схожість ольвіополітів перших століть нашої ери з населенням материкової Греції VII—II ст. до н. е.¹⁷ На жаль, ми не маємо матеріалів, що характеризують іонійців метрополії Ольвії, однак загалом можемо передбачати наявність генетичної спадкоємності в діахронних еллінських групах, що походять з різних територій (рис. 1). Наочне уявлення про особливості порівнюваних груп дають т. з. комбінаційні полігони¹⁸.

Таким чином, основний комплекс ознак, характерних для середземноморського варіанту європеїдної раси, чітко простежується у рисах населення

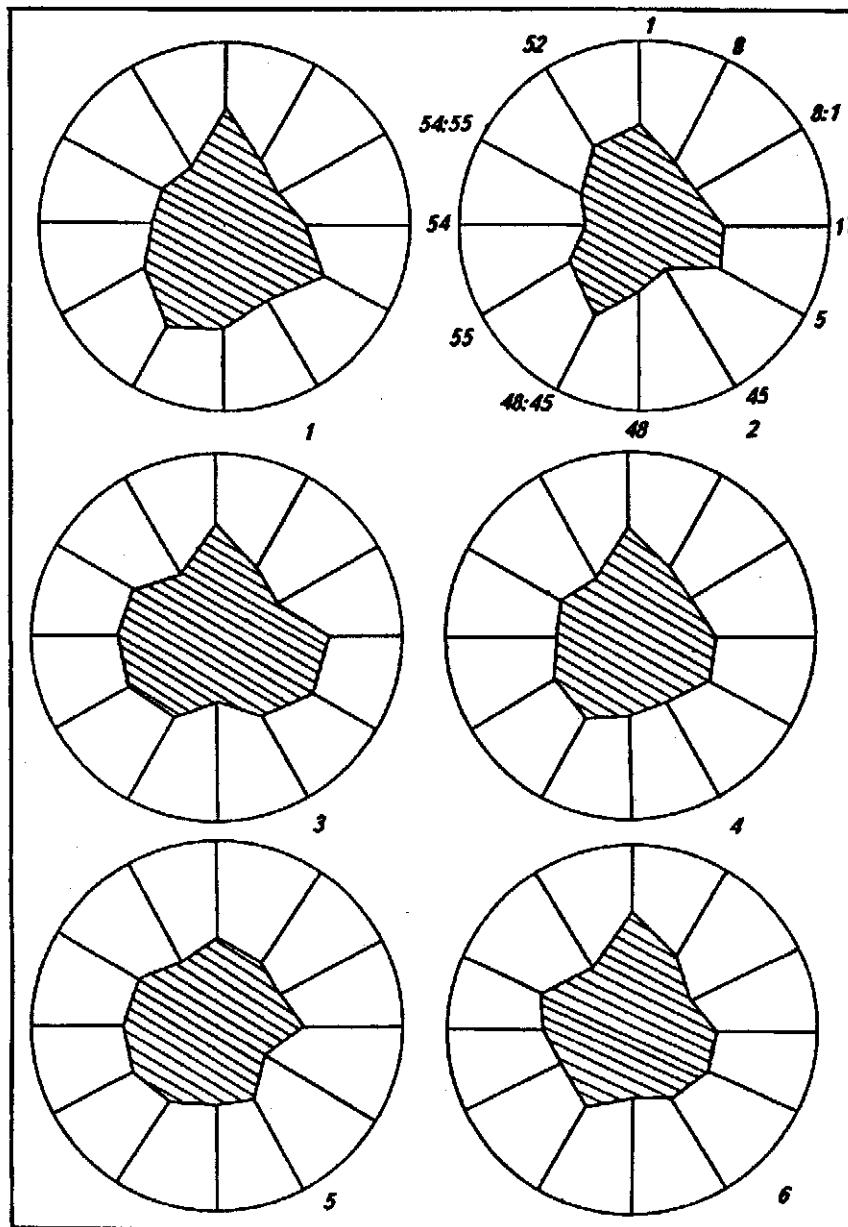

Рис. 1. Комбінаційні полігони античних серій: 1 — Ольвія, IV ст. до н. е.; 2 — Ольвія, перші ст. н. е.; 3 — Березань, VI ст. до н. е.; 4 — Херсонес, перші ст. н. е.; 5 — Боспор (сборна серія за Герасимовою, 1987); 6 — греки, VII—II ст. до н. е.

античних центрів Північного Причорномор'я. Незважаючи на деякі локальні відмінні між ними, досить очевидно, що населення цих міст має спільну основу та походить у своїх генетичних витоках до тієї частини греків, для яких був характерний мезо- доліхокранний грацільний вузькоолікий краніологічний варіант, відомий нам як середземноморський. Якоюсь мірою типологічну схожість серій з античних міст Північного Причорномор'я можна пояснювати також досить тісними зв'язками між ними. Як приклад наведемо факт постійного проживання в Ольвії синів херсонесита Аполлонія, що були, за виразом Ю. Г. Виноградова, «натурализованими ольвіополітами»¹⁹.

Таблиця 2
Зіставлення ольвійських черепів з іншими античними серіями (чоловіки)

Місце знаходження Автори, рік	Ольвія, яма № 18, IV ст. до н. е. Кондуктова, 1983	Ольвія, некрополь, перша ст. н. е. Покас, 1981, На- зарова	Бере- зань, не- крополь, VI ст. до н. е. Назарова	Херсо- нес, не- крополь, перша ст. н. е. Назаро- ва, 1990	Боспор, збірна серія, ан- тичність Гераси- мова, 1987	Стародав- ня Греція VII— V ст. до н. е. Енклел, 1944	
Ознаки							
1.	Поздовжній діаметр	186.7(6)	183.6(11)	185.5(2)	185.3(20)	180.2(9)	186.6(57)
8.	Поперечний діаметр	138.2(4)	138.1(11)	140.0(1)	140.2(19)	140.0(9)	140.7(56)
8.1.	Черепний покажчик	74.4(4)	75.5(11)	75.7(1)	75.9(19)	77.8(9)	75.5(56)
17.	Висотний діаметр від віз	132.0(3)	134.0(8)	138.5(2)	133.8(13)	131.2(8)	133.0(49)
5.	Довжина основи черепа	104.0(3)	102.1(7)	105.1(0)	102.0(16)	95.7(7)	101.1(44)
9.	Найменша ширина лоба	97.2(4)	97.0(11)	-	97.1(16)	93.8(10)	96.6(51)
45.	Діаметр вілиць	132.5(2)	125.8(9)	133.5(2)	130.2(10)	132.0(9)	131.5(29)
48.	Верхня висота обличчя	72.8(4)	67.6(7)	67.0(1)	69.3(13)	69.3(8)	68.6(36)
54: 55.	Носовий покажчик	46.2(4)	45.4(7)	50.0(1)	46.8(11)	49.3(9)	49.0(35)
52:51.	Орбітний покажчик I	77.2(3)	83.2(6)	74.7(2)	78.4(12)	78.0(9)	-
52:51a.	Орбітний покажчик II	79.3(3)	88.7(3)	77.5(1)	83.7(9)	-	83.1(36)
77.	Назомаллярний кут	135.5(8)	136.5(8)	139.6(1)	140.5(8)	139.6(7)	-
Zm	Зигомаксиллярний кут	129.6(3)	126.1(7)	127.8(1)	130.5(6)	127.7(9)	-

Розглядаючи антропологічний склад населення ольвійського полісу, ми так чи інакше повинні торкнутися проблеми його етнічної атрибуції, яка в археології однозначно не вирішується. Мається на увазі конкретне питання про наявність або відсутність тут варварського компоненту. Питання це має обширну історіографію; з сучасних дослідників тезу про наявність варварів у складі населення Ольвії, Березані та поселень хори найпослідовніше розвиває К. К. Марченко. На його думку, у VII—III ст. до н. е. сюди надходили представники різних варварських етнічних груп: фракійці, скіфи («орачі» та степові), пізніше — кельти, германці, сармати та ін.²⁰

Щодо перших століть нашої ери теж існують гіпотези про присутність в Ольвії варварів — сарматів та боспорців²¹, чи еллінізованих пізніх скіфів²².

Окреслене коло проблем вказує напрямок проведення порівняльного аналізу ольвійських краніологічних матеріалів з метою виявлення можливого впливу різних «варварських» груп на формування морфологічного вигляду населення полісу.

Відомо, що скіфи не були єдиним етносом. Антропологічні дослідження скіфських серій вказують на значну різноманітність морфологічних варіантів²³. Тому ми будемо користуватися для порівняльного аналізу тими скіфськими групами, що близькі до ольвійської за часом чи територією. Так, синхронна до ольвійської серії IV ст. до н. е. група черепів походить з курганного могильника поблизу с. Широке Херсонської обл.²⁴

Рядове населення, яке залишило цей могильник, характеризується доліхокранією, середньовисоким черепом, широким чолом, високим обличчям²⁵. Різниця між чоловічими серіями з Ольвії та могильника біля с. Широке полягає в тому, що у останніх череп був довший та вищий. Жіночі черепи з Широкого відзначаються також ширшим та довшим обличчям і ширшими орбітами. Інші ознаки значної різниці не мали.

До фракійців належать краніологічні серії, отримані з розкопок некрополя VI ст. до н. е. поблизу Істрії у Добруджі, та деяких інших могильників на території Румунії VII—V ст. до н. е.²⁶ На жаль, ці групи було досліджено по дуже скороченій програмі, і наші уявлення про морфологічний тип фракійців недостатньо повні. До того ж тут відсутні дані по жіночих черепах. Для фракійських серій є характерною різноманітність черепного покажчика — від доліхокранії в істрійській серії до суббрахікранії в об'єднаній групі з Румунії. Проте усі вони грацільні та вузьколиці²⁷.

Зіставлення ольвійської серії класичного часу з фракійськими вказує на її більшу схожість з істрійської. Різниця полягає лише в розмірах орбіт: в серії із Істрії вони вищі.

Таблиця 3
Зіставлення ольвійських черепів з іншими античними серіями (жінки)

Місце знаходження Час, автори, рік	Ольвія, яма № 18, IV ст. до н. е. Кондукторова, 1983	Ольвія, некрополь, перші в. с. Покас, 1981, Назарова	Березань, некрополь, VI ст. до н. е. Назарова	Херсонес, некрополь, перші в. с. Назарова, 1990	Oзнаки
1.	Поздовжній діаметр	175.4(9)	176.7(15)	172.0(2)	177.0(11)
8.	Поперечний діаметр	136.7(9)	136.6(14)	133.0(3)	134.3(9)
8:1.	Черепний покажчик	77.9(9)	77.5(14)	77.2(2)	76.6(8)
17.	Висотний діаметр від ви	130.3(6)	128.3(11)	126.0(1)	134.0(7)
5.	Довжина основи черепа	97.0(5)	95.1(10)	97.0(1)	96.8(2)
9.	Найменша ширина лоба	94.8(10)	92.9(14)	95.0(2)	91.8(12)
45.	Діаметр вилиць	121.9(7)	125.1(8)	121.0(1)	122.8(4)
48.	Верхня висота обличчя	66.2(7)	65.1(9)	67.0(1)	65.2(9)
54:55.	Носовий покажчик	47.8(7)	47.8(8)	44.0(1)	47.0(10)
52:51.	Орбітний покажчик I	81.3(8)	82.2(10)	-	87.9(7)
77.	Назомаярний кут	138.6(7)	136.7(11)	-	140.2(8)
zm'	Зигомаксиллярний кут	124.1(7)	126.8(7)	-	127.9(9)

Морфологічний вигляд т. з. пізніх скіфів відомий нам за матеріалами з могильників, розташованих на Нижньому Дніпрі (Миколаївка-Козацьке та Золота Балка) та з Неаполю Скіфського (Східний могильник, Кам'яні скелі та Мавзолей). Т. С. Кондукторова підкреслює значну схожість між цими серіями²⁸. В порівнянні з ними ольвійська серія перших століть нашої ери також не виявляє суттєвих відмін. Деяка різниця присутня лише у менших розмірах висоти обличчя у жінок та чоловіків та у значно менших розмірах ширини обличчя в останніх (табл. 4, 5).

У зв'язку з результатами порівняльного аналізу дуже цікавим є припущення Т. С. Кондукторової щодо грецької домішки в серії з неапольських «Склепів» та «Мавзолею». Ці поховання вона пов'язує зі скіфською знаттю. Щодо рядового населення Неаполя, похованого в т. з. Східному могильнику, дослідник цього не припускає. При цьому вона відзначає, що черепи з Золотобалківського могильника мають ще менші порівняно з неапольськими розміри, що характерно для середземноморського типу, а можливість силь-

нішого впливу греків на пізньоскіфське населення в районі Золотої Балки порівняно з Кримом вона заперечує як не узгоджене з даними археології²⁹.

Таблиця 4
Зіставлення ольвійських черепів перших століть н. е. з пізньоскіфськими та сарматськими серіями (чоловіки)

Місцезнаходження	Автори	Ольвія Покас, Назерова	Mико- лайка- Козацьке	Золота Балка	Неаполь Скіфський	Сармати (Усть- Кам.)	Сармати (мако- чанська серія)
			Кондукторове				
Ознаки							
1.	Поздовжній діаметр	183.6(11)	185.7(66)	184.8(23)	185.4(65)	182.4(11)	186.0(7)
8.	Поперечний діаметр	138.1(11)	139.8(66)	139.2(24)	139.5(62)	146.0(11)	146.8(7)
8:1.	Черепний покажчик	75.5(11)	75.4(66)	75.2(23)	75.4(62)	80.2(11)	79.0(7)
17.	Висотний діаметр від ві	134.0(8)	133.9(62)	134.6(17)	135.7(41)	133.4(8)	137.0(2)
9.	Найменша ширина лоба	97.0(11)	96.6(69)	95.0(23)	96.2(60)	97.1(11)	97.2(8)
45.	Діаметр вінниць	125.8(9)	133.1(65)	132.9(23)	133.1(50)	136.2(11)	138.8(5)
48.	Верхня висота обличчя	67.6(7)	71.6(68)	69.7(21)	71.3(53)	70.0(11)	72.6(5)
48:45.	Верхньолицький покажчик	53.7(7)	53.7(64)	52.1(20)	53.6(44)	51.5(11)	52.4(5)
32.	Кут лоба (дав.-мет.)	82.7(6)	83.6(63)	81.7(20)	83.8(42)	83.7(11)	83.0(5)
72.	Загальний кут обличчя	87.6(5)	85.6(61)	85.5(18)	84.6(34)	85.4(11)	83.2(5)
77.	Назомаллярний кут	136.5(8)	137.2(64)	136.7(20)	137.6(51)	138.2(11)	143.3(6)
Zm	Зигомаксиллярний кут	126.1(7)	125.1(7)	124.0(18)	124.6(33)	130.4(11)	130.6(5)

Таблиця 5
Зіставлення ольвійських черепів перших ст. н. е. з пізньоскіфськими та сарматської серіями (жінки)

Місцезнаходження	Автори	Ольвія Покас, Назерова	Mико- лайка-Ко- зашкє	Золота Балка	Неаполь Скіфський	Сармати України
			Кондукторова			
Ознаки						
1.	Поздовжній діаметр	176.7(15)	176.3(57)	176.8(37)	177.4(24)	177.5(11)
8.	Поперечний діаметр	136.6(14)	136.1(57)	136.2(38)	135.2(24)	144.4(11)
8:1.	Черепний покажчик	77.5(14)	77.2(57)	77.0(39)	76.3(24)	81.4(11)
17.	Висотний діаметр від ві	128.3(11)	127.8(56)	128.4(34)	130.9(22)	125.0(11)
5.	Довжина основи черепа	95.1(10)	94.6(54)	95.9(31)	95.5(19)	96.1(6)
9.	Найменша ширина лоба	92.9(14)	93.8(60)	93.5(37)	94.5(25)	96.8(13)
45.	Діаметр вінниць	125.1(8)	124.8(56)	124.3(35)	125.7(23)	129.6(9)
48.	Верхня висота обличчя	65.1(9)	67.7(57)	66.4(32)	67.1(14)	67.5(12)
54:55.	Носовий покажчик	47.8(8)	49.5(53)	49.3(27)	47.8(14)	48.2(12)
77.	Назомаллярний кут	136.7(11)	138.0(50)	137.4(30)	138.9(21)	137.8(12)
Zm	Зигомаксиллярний кут	126.8(7)	126.8(48)	124.6(21)	125.3(18)	131.6(10)
32.	Кут лоба (дав.-мет.)	84.6(6)	85.4(49)	85.2(29)	87.4(16)	84.2(12)
72.	Загальний кут обличчя	85.3(6)	85.5(46)	84.7(25)	85.6(17)	85.1(11)

Останній тезис не є безперечним, оскільки існує гіпотеза про наявність у складі населення нижньодніпровських городищ значної кількості вихідців з Ольвії³⁰. Схожість за антропологічним типом нижньодніпровського населення з ольвіополітами теж свідчить на користь цієї гіпотези, а також дозволяє

шукати коріння грацільності мешканців Неаполя Скіфського в Ольвії. До речі, у ході нових археологічних досліджень на неапольському городищі здобути матеріали, що свідчать про існування там в період з рубежу III—II ст. до н. е. (розгром Неаполя Діофантом) грецького господарсько-житлового комплексу, облік матеріальної культури якого виявляє ольвійський вплив³¹.

Слід відзначити, що на даному етапі антропологічних досліджень ми зустрічаємо певні труднощі. Вони полягають у складності розподілу антропологічних типів у межах європеїдної раси. Краніологічні відмінні в рамках середземноморського типу ще більше знівелювані, оскільки не мають достатньо характерних діагностуючих ознак, на які можна було б орієнтуватися. Саме до цього типу належать скіфські та фракійські серії, які ми використовували при проведенні порівняльного аналізу. Ми можемо припустити генетичну спорідненість грецького населення Ольвії (і греків взагалі) з фракійцями й «пізніми скіфами». Щодо скіфів VI ст. до н. е., то ми маємо більш суттєві відмінні (рис. 2, 3). Те ж саме стосується і сарматів. Комплекс краніологічних ознак, характерний для цього народу³², значно відрізняється від ольвійського (табл. 4, 5). Якщо припустити присутність сарматського еле-

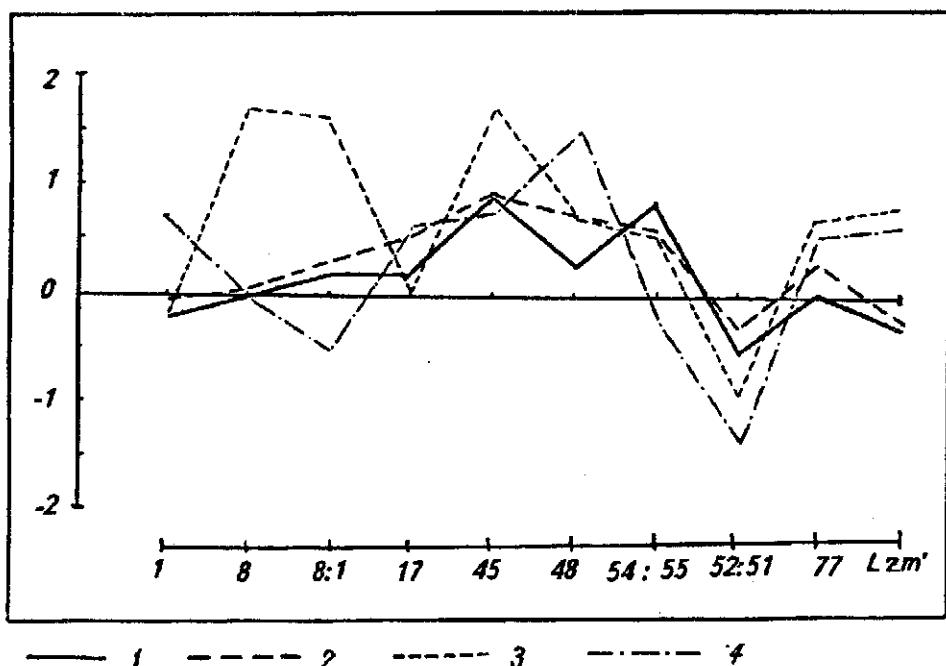

Рис. 2. Зіставлення чоловічої краніологічної серії з Ольвії перших століть н. е. з групами черепів синхронного часу: 1 — Золота Балка; 2 — Неаполь Скіфський; 3 — Сармати України; 4 — могильник поблизу с. Широке.

менту у складі населення Ольвії, то перш за все ця домішка повинна була відбитися на збільшенні розмірів ширини голови та обличчя, та його сплющеності. Відзначені два брахікраніні черепа в ольвійській серії мають вузьке обличчя і, таким чином, теж не можуть розглядатися як сарматські. Третій же брахікраній жіночий череп з досить широким обличчям має невелику кількість ознак для його діагностики.

Таким чином, наявні краніологічні матеріали не дають підстави говорити про значну сарматизацію Ольвії в перші століття нашої ери. Проте слід відзначити, що висновок про відсутність сарматського впливу на її населення не можна розглядати як остаточний. Серед ольвійських черепів є три дитячих зі слідами штучної деформації. У серії черепів з Козирки³³ фіксується певна сплющеність. Але ольвійська серія в порівнянні з козирською відрізняється помітною «чистотою» стосовно європеїдності.

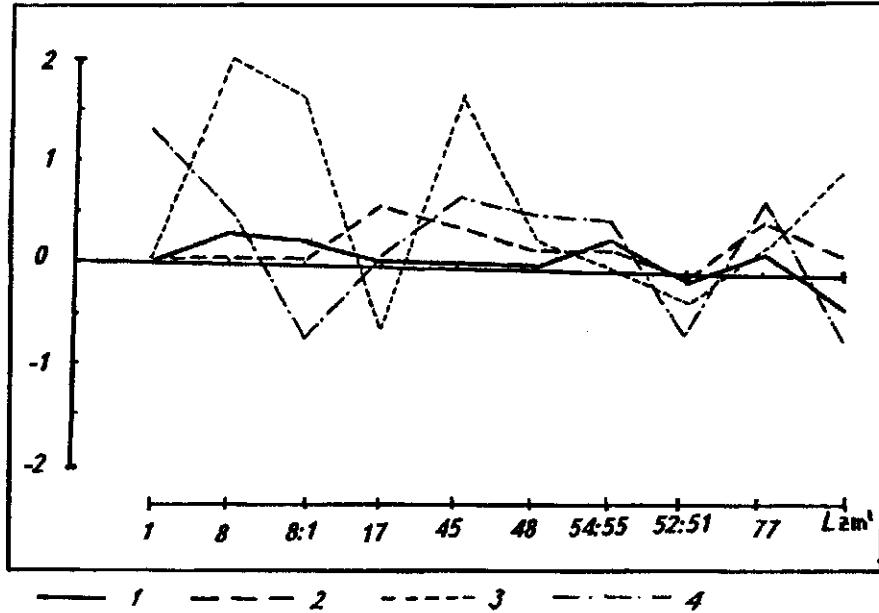

Рис. 3. Зіставлення жіночої краніологічної серії з Ольвії перших ст. н. е. з групами черепів синхронного часу: 1 — Золота Балка; 2 — Неаполь Скіфський; 3 — Карпати України; 4 — могильник поблизу с. Широке.

Примітки

¹ Кондукторова Т. С. Антропологическая характеристика погребенных из Боспорского могильника у с. Золотое // Корпусова В. Н. Некрополь Золотое.— К., 1983.— С. 171, 172, 174; Покас П. М. К антропологии населения Ольвии в первых веках н. э. // Тез. докл. конф. молодых ученых.— К., 1981.— С. 87.

² Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — К., 1974.— С. 295, 296; Козуб Ю. І. Историческая топография некрополя Ольвии.— К., 1984.— С. 162, 163.

³ Покас П. М. К антропологии населения...

⁴ Датування черепа, знайдено на ділянці Т-3, не є однозначним.

⁵ Назарова Т. А. Антропологические материалы из раскопок археологического некрополя на о. Березань // Проблемы исследования Ольвии. Тез. докл. и сообщ. семинара.— Парутино, 1985.— С. 54, 55.

⁶ Виноградов Ю. Г. О политическом единстве Березани и Ольвии.— М., 1976.— С. 82.

⁷ Назарова Т. А. Антропологические исследования некрополя Березани // Материальная культура Борисфена.— К., 1994.— НА ИА НАН Украины.

⁸ Рожин Д. Г. Болезни древних людей.— М., 1965.— С. 151.

⁹ Кондукторова Т. С. Указ. соч.— С. 171, 172, 174.

¹⁰ Денисова В. И. Раскопки в Ольвии // АО 1984 г.— М., 1986.— С. 233.

¹¹ Досліджені довгі трубчасті кістки від чотирьох поховань. За формулами Г. Ф. Дебеца довжина тіла становить в середньому 161,6 см; В. В. Бунака — 159,3 см; М. Троттер і Г. Глезер — 165,6 см; П. Пірсона і А. Лі — 160,0 см (дані П. М. Покаса).

¹² Дебец Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований.— М., 1964.— 128 с.

¹³ Один з них походить з ґрунтової могили № 3, пох. 3 (розкопки 1983 р.); другий — з кам'яної скрині, знайденої в терасній частині міста (ділянка Т-3, розкопки 1989 р.).

¹⁴ Покас П. М. К антропологии населения Ольвии первых веков нашей эры (рук.).— С. 4.

¹⁵ Назарова Т. А., Потехина И. Д. Антропологические материалы из могильников Юго-Западного Крыма.— Препринт.— К., 1990 г.— С. 1—25.

¹⁶ Герасимова М. М., Рудь Н. М., Яблонский Л. Т. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы.— М., 1987.— С. 18, 19.

¹⁷ Angel J. L. A racial analysis of the ancient Greeks // AJPA.— Vol. 2, № 4, 1944.

- ¹⁸ До речі, комбінаційні полігони демонструють більшу схожість між такими парами, як Ольвія IV ст. до н. е. та Херсонес перших століть н.е.; Березань VI ст. до н. е. та Греція VII—II ст. до н. е.
- ¹⁹ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. (историко-эпиграфическое исследование).— М., 1989.— С. 210.
- ²⁰ Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I в. до н. э.— Л., 1988.— С. 131—133.
- ²¹ Руслева А. С. До історії взаємовідносин Ольвії з сарматами // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР.— К., 1989.— С. 192.
- ²² Крапивина В. В. К проблеме этнического состава населения Ольвии в первые века нашей эры // Украина—Греция: історія та сучасність. Тези міжнар. наук. конф.— К., 1993.— С. 71—73.
- ²³ Круц С. И. Скифы по данным антропологии // Поисковая тема «Антропологическая характеристика древнего населения Украины (I тыс. до н. э.— 1 пол. I тыс. н. э.)».— К., 1989.— НА ИА НАН Украины.— С. 50.
- ²⁴ Черненко Е. В., Бессонова С. С., Болтрик Ю. В. и др. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья.— К., 1986.— С. 40.
- ²⁵ Круц С. И. Указ. соч.— С. 33.
- ²⁶ Alexandrescu P., Eftimie V. Tombes thraces d'époque archaïque dans la nécropole tumulaire d' Histria.— Dacia, п. с., т. 3. Bucuresti, 1959; Nicolaeșcu-Plopșor D. Données anthropologiques préliminaires sur les squelettes humains des tombes thraces d'Histria.— Dacia, п. с., т. 3. Bucuresti, 1959.
- ²⁷ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья.— М., 1975.— С. 60.
- ²⁸ Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения Украины.— М., 1972.— С. 51, 52; Кондукторова Т. С. Физический тип людей Нижнего Приднепровья.— М., 1979.— С. 53.
- ²⁹ Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения...— С. 52.
- ³⁰ Гаврилюк Н. А., Абикулова М. И. Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья. (Новые материалы).— К., 1990.— Препринт.— С. 30.
- ³¹ Зайцев Ю. П. До питання про грецьке населення Неаполя Скіфського // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 83—94.
- ³² Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения...— С. 29, 30; Кондукторова Т. С. Физический тип людей...— С. 58, 59.
- ³³ Покас П. М. К антропологии...— С. 5.

T. A. Назарова

К АНТРОПОЛОГИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ НАСЕЛЕНИЯ ОЛЬВИИ И БЕРЕЗАНИ

Предлагаемая статья посвящена анализу палеоантропологического материала, характеризующего население одного из основных античных центров Северного Причерноморья — Ольвийского полиса.

Источниковая база работы представлена тремя краниологическими сериями. Одна из них происходит из березанского некрополя (VI—V вв. до н. э.), две другие — из Ольвии (IV в. до н. э. и первые века н. э.). Таким образом, в антропологическом материале представлены основные хронологические этапы существования полиса.

Сравнительный анализ нижнебужских серий свидетельствует о сходстве их между собой по основным показателям. Весьма близкими к ольвийским по комплексу признаков являются черепа из Херсонеса, боспорских городов и серия из материалов Греции. Сравнение с «варварскими» сериями обнаруживает некоторые отличия от скифов IV в. до н. э. и существенные — от сарматов. В свою очередь, наблюдается сходство по многим показателям с «поздними скифами» и фракийцами, которые, наряду с греками, входили в ареал распространения т. н. средиземноморского типа. В рамках этого антропологического типа не всегда возможно четко отграничить локальные варианты, поэтому говорить о проникновении в состав населения Ольвии иноэтнических компонентов следует весьма осторожно. Хорошие результаты может дать параллельное привлечение антропологических и археологических данных. В частности, морфологическое сходство серий черепов из Ольвии и нижнеднепровских памятников в сочетании с эллинизированным обликом материальной культуры позволяют с достаточной степенью уверенности говорить об определенном участии ольвиополитов в сложении позднескифского этноса. Соответственно, отсутствие в

ольвийской серии черт, характерных для сарматов, ставит под сомнение выдвинутый на основании данных археологии тезис о значительной сарматизации населения Ольвии.

T. A. Nazarova

ANTHROPOLOGICAL DESCRIPTION OF POPULATION FROM OLbia AND BEREZAN

This paper is devoted to the analysis of paleoanthropological data describing population of the Olbian polis, one of the main antique centers of North Black Sea Area.

The source basis of the analysis is represented by three craniological series. One of them originates from the Berezan necropolis (the 6th-5th cent. B.C.), the other two from Olbia (the 4th cent. B.C. and first centuries A.D.). So, the anthropological data embrace main chronological stages of the polis existence.

A comparative analysis of the Lower Bug series has confirmed their similarity as to main characters. Skulls from the Chersonese, Bosporus town and a series of skulls from inland Greece resemble Olbian skulls by a set of characters. Comparison with «Barbarian» series reveals certain distinctions from Scythians of the 4th cent. B.C. and significant differences from Sarmatians. At the same time there exists resemblance of many characters to «late Scythians» and Frackians who parallel with Greeks constitute the area of distribution of the so-called mediterranean type. It is not always possible to identify distinctly local variants within this anthropological type, so we need to reckon very carefully about penetration of other ethnic components into populational composition of Olbia. Simultaneous analysis of anthropological and archaeological data may produce reliable results. In particular, morphological similarity of series of skulls from Olbia and from Lower Dnieper excavations in combination with Hellinized aspects of material culture Permit stating rather confidently about definite Participation of Olbiopolites in composition of the Late Scythian ethnos. At the same time, a lack of attributes typical of Sarmatians in the Olbian series throws doubt upon a thesis of significant Sarmatization of Olbian population advanced on the basis of archaeological facts.

Одержано 12.10.93.

ЖЕРТОВНІ ТВАРИНИ В ПОХОВАЛЬНОМУ ОБРЯДІ ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Л. О. Циндрівська

Стаття присвячена маловивченому питанню жертвопринесення тварин під час похованального обряду в ранньослов'янський час на Середньому Подніпров'ї.

Жертвопринесення тварин у похованальному обряді має глибоке коріння. У різni епохи і в різних народів цей ритуал має певне призначення. У ряді випадків забиті (принесені в жертву) тварини використовувалися для тризни або ж залишалися для «задобрення» богів. Але особлива роль у процесі поховання відводилася так званій напутній їжі, тобто шматкам м'яса, які супроводжували власне небіжчика. Проте при аналізі матеріалів із могильників поки що рідко акцентується увага на наявності в могильних ямах залишків кісток тварин, не кажучи вже про їх видове та поособінне визначення. Значний інтерес становить питання про те, які види домашніх тварин використовувалися як похованальна їжа в ранньослов'янський, зокрема зарубинецький, час,

© Л. О. ЦИНДРОВСЬКА, 1994

бо це, вірогідно, безпосередньо пов'язано з язичницькими уявленнями цих племен.

На жаль, під час розкопок власне зарубинецьких могильників мало уваги приділялося фіксації і визначеню кісток тварин з поховань. Так, на Середньому Подністров'ї відомо понад десяток могильників зарубинецької культури. При цьому палеозоологічне визначення кісток маємо лише для п'яти: Корчуватівський, Пирогівський, Дівич Гора, Дідів Шпиль, Вишеньки (матеріали останнього не опубліковані). Для решти пам'яток взагалі не відзначена наявність чи відсутність кісток. Це призводить до втрати значного інформаційного матеріалу, необхідного для вивчення обряду жертвопринесення в цей час. Крім того, відсутні і окремі наукові праці, присвячені висвітленню цього, на погляд автора публікацій, досить цікавого і важливого питання.

При дослідженні зарубинецьких поховань, як трупоспалень, так і трупопокладень, у могилах виявлені кістки тварин, які не мають слідів вогню. Це свідчить про те, що шматки м'яса клали в могилу безпосередньо в момент поховання, а не під час спалення тіла небіжчика. Хоч під час розкопок зарубинецького могильника поблизу с. Вишеньки Бориспільського району Київської області (лівий берег Дніпра) у кількох похованнях були знайдені перепалені кістки тварин¹.

Нами переглянуті і проаналізовані матеріали із трьох могильників зарубинецької культури, які датуються, загалом, II ст. до н. е.— серединою II ст. н. е. і розташовані на території Середнього Подніпров'я в межах Київської області. Ці пам'ятки повністю (або майже повністю) досліджені, матеріали ретельно зафіксовані, що є важливим фактором для їх характеристики. Ряд поховань на могильниках супроводжувався кістками тварин — залишками жертвової їжі. Добутий остеологічний матеріал був визначений спеціалістами-палеозоологами.

Більшість поховань супроводжувалися кістками одного виду домашніх тварин. Але в окремих випадках були виявлені кістки кількох видів. У з'язку з цим виникла необхідність при характеристиці матеріалів у межах одного могильника користуватися виразом «періодичність знахідок» кісток одного і того ж виду тварин.

Корчуватівський могильник розташований на краю високого правого корінного берега Дніпра поблизу селища Корчувате на сучасній території м. Києва. Тут відкрито 103 поховання зарубинецької культури, які датуються II—І ст. до н. е.² Але не виключено, що ряд поховань цього могильника можна датувати і I ст. н. е., за посудом, форма якого близька до пізньозарубинецького. Кістки тварин виявлені у 45 похованнях, що становить 44% від загальної кількості, в тому числі в 38 трупоспаленнях (20 ямних, 18 урнових), 3 похованнях черепа та 4 кенотафах. Виходячи з того, що у похованні № 6 виявлені кістки бика, вівці (кози) та коня (зуби), № 42 — кістки бика і свині, а № 69 та № 71 — кістки вівці чи кози і свині, на даному могильнику ми маємо 50 випадків виявлення кісток домашніх тварин, з яких у 8 — кістки не визначені. Кількість випадків за окремими видами та їх процентне співвідношення зведено в таблицю. Вважаю доцільним при підрахунку відсотків не визначені кістки не враховувати. Число особин на даному могильнику не визначено, хоча вказано, що загалом кістки належали 46 домашнім тваринам³ (визначення В. І. Бібікової).

Пирогівський могильник розташований на високому мисі правого корінного берега р. Дніпро поблизу с. Пирогів Києво-Святошинського району (нині — південна околиця Києва). На могильнику 93 поховання належать до зарубинецької культури і датуються II ст. до н. е. — I ст. н. е.⁴ (у 1988 р. дослідження могильника поновлено, але результати їх ми не враховували). Кістки тварин було виявлено у 43 ямних трупоспаленнях, що становить 46% від загальної кількості поховань. Всього кістки виявлені у 47 випадках, в тому числі в похованні № 34 — кістки вівці чи кози і бика, № 87, 88, 91 — кістки вівці чи кози і свині. Всього у похованнях Пирогівського могильника знайдено: бик домашній — 9 кісток від 7 особин, вівця чи коза — 35 кісток від

20 особин, свиня домашня — 29 кісток від 21 особини, кінь — 1 кістка від 1 особини (таблиця) (визначення В. І. Бібікової та Н. Г. Белан).

Могильник Дівич Гора розташований на одноіменному пагорбі на правому березі р. Дніпро поблизу с. Трипілля Обухівського району Київської області. За археологічним матеріалом він датується серединою II ст. до н. е.—серединою II ст. н. е.⁵ На могильнику відкрито 27 зарубинецьких поховань, у 14 з яких знайдено кістки тварин, тобто 52% від загальної кількості. У похованні № 22 виявлено кістки вівці чи кози і свині, у № 26 — вівці чи кози і бика, кістки із поховань № 7, 13, 23 не визначені. Всього ми маємо 16 випадків зустрічаемості кісток (таблиця). Загалом у похованнях знайдено 1 кістку бика від 1 особини, 13 кісток дрібної рогатої худоби від 8 особин, 8 кісток свині від 6 особин (визначення Н. Г. Белан).

Видовий і поосібний аналіз остеологічних залишків жертвової їжі дозволяє зробити висновок про те, якому з видів тварин віддавалася перевага у жертвопринесеннях і яке місце посідали ці тварини в домашньому стаді ранніх слов'ян. Крім того, у ряді випадків ми маємо дані про віковий ценз тварин, принесених у жертву.

Періодичність знахідок кісток тварин на могильниках

Види тварин	Корчуватівський		Пирогівський		Дівич Гора		Всього	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Бик домашній	7	16,6	7	14,9	1	7,7	15	14,7
Вівця (коза)	20	47,6	20	42,6	7	53,8	47	46,1
Свиня	12	28,6	19	40,4	5	38,5	36	35,3
Кінь	2	4,8	1	2,1	-	-	3	2,9
Собака	1	2,4	-	-	-	-	1	1

Так, у похованнях вказаних могильників, незалежно від їх загальної кількості, кістки тварин зустрічаються приблизно в половині могил. Здебільшого у жертву приносились молоді й напівдорослі особини віком до 2—3-х років. Кісток старих тварин взагалі немає. Як ритуальна їжа поряд з небіжчиком клалися країці шматки туши — найчастіше плечова і філейна частини. Винятком є поховання № 6 на Корчуватівському могильнику, де були знайдені зуби вівці чи кози, бика і коня. Супроводжуючий інвентар цього поховання представлений фрагментом верхньої частини ліпного горщика, прикрашеного «перлинним» орнаментом, не характерним для зарубинецької культури. Проте автор розкопок включив дане поховання до числа зарубинецьких, хоч і вказав на «скіфський» тип кераміки⁶. На цьому ж могильнику в похованні № 1 в урні з перепаленими людськими кістками було знайдено кістку собаки. Хоч на поселеннях зарубинецької культури даного регіону в невеликій кількості зустрічаються кістки цих тварин⁷, у похованнях могильника ця західка є винятковою.

Для порівняння цікаві результати дають матеріали з могильника зарубинецької культури Дідів Шпиль, розташованого на правому березі Дніпра поблизу с. Бучаки Канівського району Черкаської області. На ньому досліджено 52 поховання, 44 з яких належать до зарубинецького часу⁸. За поховальним обрядом могильник є біритуальним. Так, з числа зарубинецьких, 20 поховань здійснені за обрядом трупоспалення і 24 — трупопокладення. Кістки тварин тут виявлені лише у 6 трупоспаленнях, що становить 14% від загальної кількості поховань зарубинецького часу. У трьох похованнях виявлено кістки бика (8 ребер від трьох особин віком близько 3 років). В одному похованні було 2 кістки домашньої свині (ребро та плечова) від двох особин. У двох похованнях кістки тварин не визначено. У жодному з трупопокладень залишків жертвової їжі не знайдено. Важко пояснити таку відмінність цього

могильника від описаних вище. Можливо, на це впливали зв'язки зарубинецького населення, яке мешкало на городищі Бабина Гора, розташованому поряд із вказаним могильником, з пізньоскіфськими племенами з нижньодніпровських городищ. Тим більше, що такий вплив простежується і в біритуальності поховального обряду, і в предметах матеріальної культури (кераміці, тощо). Хоч, на пізньоскіфських пам'ятках обряд жертвопрinesення тварин був досить поширеній. Так, на могильнику поблизу с. Золота Балка відкрито спеціальні жертвовні ями із залишками тризни, а кістки від жертвової іжі виявлено майже у 20% могил⁹.

Порівняння числа знахідок кісток тварин, що слугували жертвовою іжю, у похованнях трьох проаналізованих могильників, показало, що перше місце тут посідає дрібна рогата худоба (вівця чи коза) — в середньому 42%, друге — домашня свіння — 32%, третє — велика рогата худоба (бик домашній) — 13,5% і лише в рідкісних випадках — кінь — 2,5%. Аналіз остеологічних залишків на поселеннях, який дає уявлення про склад домашнього стада у населення зарубинецької культури, показує іншу картину. Основу стада у ранніх слов'ян становила велика рогата худоба, розведенню якої сприяв цілий ряд обставин: наявність просторих пасовищ навколо поселень, порівняно простий спосіб утримання, а також значна кількість м'ясо-молочної продукції. Чисельність цих тварин майже вдвічі переважає інші види. Друге місце в стаді належало свіні, а третє — дрібній рогатій худобі. Кінь же за числом особин значно поступається перед іншими видами сільськогосподарських тварин¹⁰.

Наведені спостереження викликають інтерес і тому, що для ранньослов'янського періоду (рубіж нашої ери) ми майже не маємо свідчень про відправлення будь-яких інших культів язичницьких вірувань, пов'язаних з жертвопрinesенням тварин. А факт переважання (хоч і незначного) дрібної рогатої худоби, як поховальної іжі, важливий ще й тим, що дослідження, зокрема етнографічні, показують, що у землеробських племен головною жертвовою твариною, а тим більше пов'язаною з ритуальною іжю, є свиня¹¹. Однак відкритим залишається питання, чому не в усіх похованнях наявні залишки жертвопрinesення, чи пов'язано це з соціальним станом похованого. Спроба диференціації поховань, які містять кістки тварин, за археологічним матеріалом, поки що результатів не дала.

У той же час, дослідження могильників ішеворської культури, яка існувала на території сучасної Польщі, Прикарпаття та Західної Волині, і синхронна зарубинецькій культурі, показали, що тут у похованнях як залишки жертвової іжі найчастіше траплялися кістки птахів і, як виняток — риб¹².

Отже, вивчення і аналіз остеологічного матеріалу, пов'язаного з ритуальними відправленнями, поряд з іншими даними становлять значний інтерес для реконструкції ідеологічних уявлень у слов'янських племен, які дотримувалися язичницьких вірувань.

Примітки

¹ Пачкова С. П. Отчет о раскопках зарубинецкого могильника у с. Вишеники в 1980—1982 гг. // НА ІА НАН України.

² Самойловский И. М. Корчеватовский могильник // МИА.— 1959. — № 70.— С. 61—93.

³ Самойловский И. М. Указ. соч.— С. 73.

⁴ Кубышев А. И., Максимов Е. В. Пироговский могильник // МИА.— 1969.— № 160.— С. 25—38; Кубышев А. И. Деякі підсумки дослідження Пирогівського могильника (розкопки 1966—1967 рр.) // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К., 1976.— С. 23—41.

⁵ Циндрівська Л. О. Могильник в урочищі Дівич Гора // Археологія. — 1984.— Вип. 47.— С. 79—89.

⁶ Самойловский И. М. Указ. соч.— С. 70, 75.

⁷ Бєлан Н. Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тис. до н. е. // Археологія.— 1977.— Вип. 24.— С. 35.

⁸ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 104.

⁹ Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник. — К., 1972.— С. 165.

¹⁰ Бєлан Н. Г. Вказ. праця.— С. 32—35.

¹¹ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 331.

¹² Никитина Г. Ф. Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тысячелетии до н. э.— первой половине I тысячелетия н. э. // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н. э.— I тысячелетии н. э.— М., 1974.— С. 85, 87.

Л. А. Цындроуская

ЖЕРТВЕННЫЕ ЖИВОТНЫЕ В ПОГРЕБАЛЬНОМ ОБРЯДЕ ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

В результате исследований ряда могильников зарубинецкой культуры на Северном Поднепровье было обнаружено значительное количество погребений, которые сопровождались костями животных, являющимися остатками погребальной пищи. В среднем число таких погребений составляло 40—50% общего числа захоронений. Анализ костей показал, что первое место среди жертвенных животных принадлежало мелкому рогатому скоту (овце или козе), второе — домашней свинье, третье — крупному рогатому скоту. Вопрос о жертвоприношениях пока мало изучен, но интересен для реконструкции идеологических представлений древнего населения Украины.

L. A. Tsyndrovskaya

SACRIFICIAL ANIMALS IN BURIAL RITE OF THE ZARUBINETS CULTURE

A considerable amount of burials with bones of animals which were remains of the burial-rite food was found as a result of excavations of some barrows belonging to Zarubinets culture in the mid Dnieper area. The number of such burials amounted on the average to 40—50% of the total number of burial places. An analysis of bones has shown that small cattle (sheep or goat) ranks first among sacrificial animals, the second place is occupied by a pig, and the third by large cattle. The problem on sacrifices is still scantily studied, though it is of great interest for reconstruction of ideological conceptions of ancient Ukrainian population.

Одержано 24.11.87.

ПРО КУЛЬТУРНИЙ ТИП ТА КОНСТРУКТИВНО-РИТУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КАМЕРНИХ ПОХОВАНЬ ПІВДЕННОЇ РУСІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КІЄВА ТА ЧЕРНІГОВА)

Ф. О. Андрощук, Р. М. Осадчий

У статті розглядається група поховань комплексів IX—X ст. Київського та Чернігівського могильників. Аналізується їх типологія та конструктивно-ритуальні особливості. Виходячи із специфіки існуючих інформаційних можливостей, пропонується відмовитися від пошуку етичної належності цих пам'яток та прямого соціологічного дефініціювання, а визначити їх, як особливий ментальний тип у контексті специфічної похованальної культури, що дійсно міг відповісти конкретним історичним реаліям.

«Дружинна культура» Східної Європи — визначення досить умовне, теоретично необґрунтоване і тлумачиться дослідниками виключно інтуїтивно як похованальні пам'ятки зі зброяю в районах інтенсивних етнокультурних

© Ф. О. АНДРОЩУК, Р. М. ОСАДЧИЙ, 1994

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1994 р.

7*

взаємозв'язків¹. Проте така дефініція вимагає цілого ряду суттєвих поправок, зокрема стосовно курганів Південного Приладожжя, де зброю знайдено в кожному другому кургані². Приладозька кургана культура, на наш погляд, може сприяти розробці нового підходу до вивчення «дружинної культури», не як наслідку соціально-економічних процесів у давньоруському суспільстві, а як факту становлення якісно нової суспільної групи. Арабські та візантійські джерела зберегли різноманітні свідчення про цю групу, називаючи її «русами». У літературі неодноразово зверталась увага на відображення «етнографічних» свідчень про русів у дружинних поховальних пам'ятках. У цілому, в археологічному відногенні, «культура русів» характеризується наявністю таких ритуальних ознак, як залізні терези, скриньки, відра, скандинавські фібули, бронзові гудзики, кістяні вістря, кінське спорядження, стріли, списи, мечі, скрамасакси та щити. Сукупність наявних ознак зафіксована у двох типах поховань: трупоспаленнях та поховальних камерах. Зазначимо, що саме останній тип поховання араби пов'язували не з слов'янами, а з русами, які ховали своїх померлих у «будинках»³.

Камерні або зрубні поховання IX—Х ст. вже досить довгий час привертають увагу дослідників. З часу першої публікації П. І. Смоличева, а дещо пізніше праці Т. Арне⁴ і до цього часу вчених цікавить проблема етнічної належності цих пам'яток. У руслі дискусій між «норманістами» та «антинорманістами» Д. І. Бліфельдом була запропонована перша класифікація цих пам'яток⁵.

Найповніше розміщення зрубних поховань на території Південної Русі відображено в праці О. П. Моці, де розглянуті й основні точки зору з приводу їх етнічної належності⁶. Дослідником були зафіксовані всі поховання Південної Русі з залишками дерев'яних стін та перекриттів, що репрезентують, на думку автора, універсальну іndoєвропейську ідею поховального «житла»⁸ (рис. 1). Очевидно, всі ці поховальні комплекси мають і суттєві відмінності, обумовлені специфікою різних етнокультурних ситуацій, тому в даній роботі ми свідомо обмежуємося аналізом камерних поховань лише із зазначеними вище ритуальними ознаками, типовими для «дружинної культури».

З метою створення «еталонних» пам'яток для Придніпровської маргінальної зони ми використали лише серійний матеріал, невиразні комплекси з інших пунктів не враховувались свідомо.

У роботі були використані критерії дефініцій камерних поховань, запропоновані А. С. Гресьлунд: 1) ширина ями; 2) співвідношення ширини і довжини; 3) сукупність ритуальних ознак (зброя, скрині, відра та ін.)⁹.

За класифікацією Д. І. Бліфельда камерні поховання розподіляються на 4 групи: одиночні поховання воїна — А₁; поховання воїна з конем — А₂; поховання воїна з жінкою — А₃; поховання воїна з жінкою та конем — А₄. Для зручності виділення видової поховальної типології, ми дозволили собі застосувати до даної класифікації літерну індексацію. Нагадаємо, що у вибірці використані лише найповніше досліджені комплекси, загальна кількість яких становить 27 камер: Шестовиці-9, Чернігів-2, Київ-15, Гущин-1.

Загалом, виділяється два основних види камер: земляні та дерев'яні, чіткий поділ між якими не завжди можна простежити через погане збереження дерева. Чітко дерев'яні конструкції зафіксовані в 14 випадках: Київ № 105, 110, 112, 113, 114, 123¹⁰; два поховання на вул. Велика Житомирська № 2¹¹; Чернігів — Болдіни гори, курган XI¹², камера Гущинської групи¹³, курган № 17 Старого кладовища в Берізках¹⁴, Шестовиці¹⁵ — 61 (Б—52), 120 (Б—85), 78 (Б—56). Вони поділяються на два типи: I — камери з чотирма кутовими стовпами (Київ № 114, Шестовиці 61 (Б—52); 120 (Б—85); 145 (ХІІ) і II — збиті з дерев'яних колод або брусів: Шестовиці 78 (Б—56), курган № 17 Старого кладовища в Берізках, Болдіни гори курган № 1, камера Гущинської групи, Київ № 105, 110, 112, 113, 123, два поховання з Великої Житомирської № 2.

Привертають увагу конструктивні особливості двох шестовицьких камер I курганної групи № 21 (Б—22) і № 61 (Б—52). В обох випадках сліди

* Перша цифра — порядковий номер кургану за Д. І. Бліфельдом.

дерева простежені неподалік від стінок могильного котловану (№ 21 (Б—52) — 0,35 м), правда, якщо в кургані 61 (Б—52) кутові стовпи були розміщені у камері, тобто з'єднані горизонтальними планками із зовнішньої сторони, з боку стінки могильної ями, то в кургані 21 (Б—22), кутові стовпи були розміщені за межами дерев'яного каркасу — по його кутах. Гадаємо, що спосіб кріплення горизонтальних планок до кутових стовпів у кургані 61 (Б—52), був аналогічний конструкції камерного поховання № 958 у Бірці, дослідженої Х. Столльпе, де горизонтальні планки, вирізані «язиками» з'єднувалися у пазах, врізаних у кутові стовпі.

У двох випадках (Шестовиці № 61 (Б—52), Київ, Десятинна-2¹⁷, зафіковані на підлозі камер сліди від лежнів. У київському похованні № 105 підлога поховальної камери була вистелена дошками, у № 107 — підстилка теж із дошок.

Серед київських камер відомо два способи кріплення вінець: «в обло» — поховання № 113 і «в лапу» — № 123 (рис. 1). Сліди перекриття у вигляді

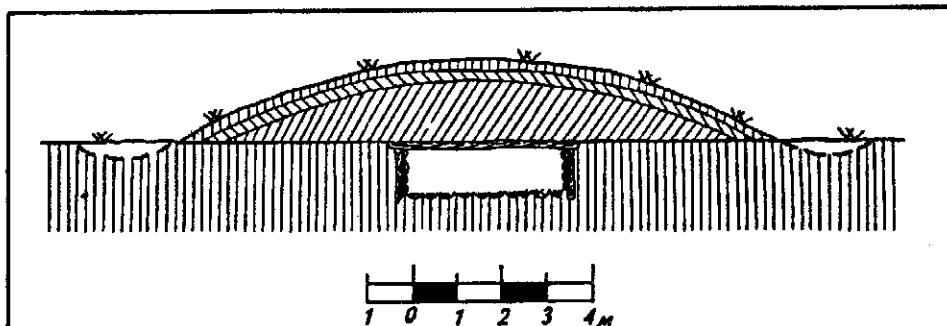

Рис. 1. Курган з камерним похованням (за реконструкцією П. Смоличева).

накату простежені в 9 випадках: у 5 київських поховань: № 115, 110, 112, 113, 123 і 3 шестовицьких: 1 61 (Б—52), 21 (Б—22), 78 (Б—56) і кургані № 17 Чернігівського некрополя (рис. 2). У київському похованні № 113 спостережена конструкція накату, складеного з тонких колод, покладених у два яруси, перпендикулярно один до одного. Сім київських та п'ять шестовицьких камер умовно віднесені нами до III типу — «земляних камер».

Більшість похованих лежали у витягнутому положенні. Сидячі положення зафіковані в 5 курганах Шестовиць: № 61 (Б—52), 42 (См—Х), 110 (См—XXV), 78 (Б—56), 98 (Ст—6). Судячи за розміщенням кістяків, досліджених Я. В. Станкевич у парнопохованні 98 (Ст—6)

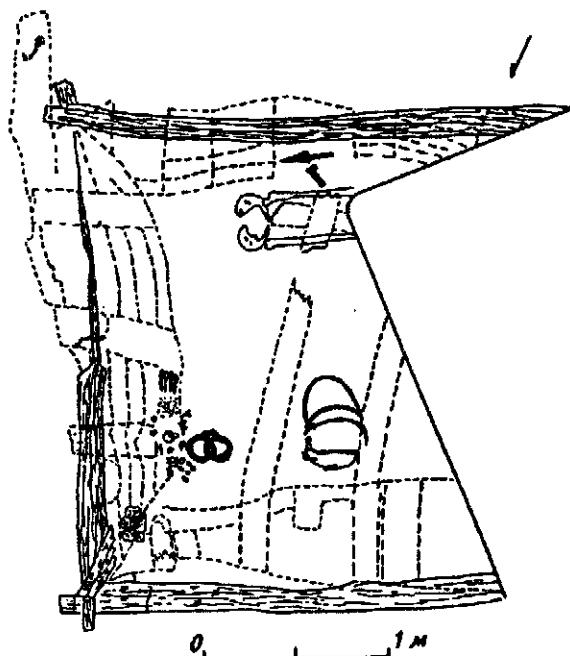

Рис. 2. Сліди дерев'яного перекриття та конструкції стін поховання № 113 Київського могильника.

(положення тулубів при близькому розміщенні черепів, під гострим кутом, розіпсані верхні частини кістяків), його також слід віднести до «сидячих».

За класифікацією Д. І. Бліфельда в нашій вибірці до групи А₁ належить 10 поховань: Київ № 105, 110, 117, 123, пл. Михайлівська, одне поховання з Великої Житомирської, 2; Шестовиці № 145 (XII); Гущин № 1; Чернігів — Болдин гори, курган XI; «Старе кладовище» в Берізках курган № 17. Групу А₃ складають 3 поховання з Києва № 107, 111, 114. До останньої групи А₄ належать шестовицькі поховання № 36 (11), 98 (Ст-6.), 42 (Х), 110 (См—XXV) і київська камера № 112.

При дослідженні М. Ф. Біляшівським київського кургану № 118, було виявлено пограбоване групове поховання,¹⁷ у якому, на думку автора розкопок, враховувались кістки 3 осіб (усі кістяки, крім одного були в порушенному стані). Фрагментарність комплексу не дає можливості виділити це поховання в особливу групу.

Кістяки коней у парних похованнях групи А₄, як правило, лежали в ногах похованіх. Материкова платформа зафікована у двох випадках: Шестовиці № 98 (Ст—6), 36 (См—11). У чернігівському кургані № 17 була похована пара коней, покладених в один ряд, головами в протилежних напрямках. Кістяки коней розміщувалися за межами зрубу.

Поховальний інвентар камер — типовий для аналогічних комплексів відомих у Гньоздові¹⁸, і могильниках Ярославського Поволжя¹⁹. Чоловічий костюм репрезентований елементами поясного набору, зброяю, кресалами, фібулами, залишками сорочки з бронзовими гудзиками. У київському похованні № 111 знайдено кольчугу.

Жіночий костюм реконструюється знахідками намиста, скроневими кільцями, фібулами, сережками та ножицями. Загальною рисою для чоловічих та жіночих поховань є наявність відер та ножів. Серед унікальних знахідок — кресало із зображенням Одіна та воронів, знайденого в київському похованні № 118²⁰, а також набір мініатюрних ковалських інструментів з кургану № 36 (См—11) в Шестовицях. У трьох випадках відомі знахідки сільськогосподарського реманенту: у гущинському кургані серпа і київському (поховання по вулиці Великій Житомирській, 2) — серпа і лопати. Зауважимо, що знахідки серпів відомі й у великих чернігівських курганах: «Чорна могила» — 3 та «Безіменному» — 1. Крім того, в «Гульбищі» зафіковано і зерна, що можливо вказує на існування комплексу обрядового ритуалу, пов’язаного з «очищенням» сакральної території. Знахідки цих речей репрезентують існування уявлень про можливу «порчу» предметів, пов’язаних з обрядом поховання²¹. У дослідженії Є. М. Носовим ладозькій сопці в ур. Плакун, в поховальному насипі з цією метою були навмисно залишені лопати і носилки, що використовувались при його спорудженні²².

Нині частина дослідників визнає скандинавське походження цих пам’яток²³, деякі — відстоюють їх слов’янську належність²⁴. Незважаючи на розбіжності в поглядах, майже ні в кого не виникає сумнівів стосовно їх високого соціального статусу, який пояснюється, головним чином, «феодалізацією» князівської дружини. Можливо, найбільшим компромісом буде взагалі відмова від вирішення етнічної проблеми на археологічному матеріалі, а замість неї виділення поховальних комплексів в окремі «культурні типи» єдиної археологічної культури. Деякі дослідники склонні бачити в носіях археологічних культур не етноси, а етноди, оскільки останнє поняття «відрізняється від етноса тим, що в ньому ще могло не існувати спільнотою етнічної свідомості і в нього могли входити групи, особливості яких не фіксуються археологічними знахідками»²⁵. Впроваджуючи термін «культура русів», зазначимо, що під русами ми також розуміємо не конкретні етноси, а етноди.

Очевидно, що пошук етнічних індикаторів у поховальних пам’ятках є похідною необ’ективного дослідницького методу, коли археологічні матеріали правлять за «ілюстрацієй» до тієї чи іншої заздалегідь визначеній історичної концепції. Такий метод у вітчизняній археології знайшов теоретичне обґрунтування, як соціологічний напрямок або «соціоархеологія»²⁶. Дані концепція базується на вченні про сталі суспільно-економічні формациї, штучність і невідповідність яких історичним реаліям є очевидною²⁷. Писемні

джерела, з яких черпають інформацію про події на Русі цього часу, не можуть бути об'єктивними, оскільки належать до «десакралізованої історичної традиції»²⁸. Таким чином, виділення «дружинних» пам'яток в окрему археологічну культуру, обумовлено самим станом джерел.

У пропонованій роботі ми виходимо з положення, що камерні поховання є одним з різноманітних «культурних типів» археологічної культури. Зазначимо, що під «культурним типом» ми розуміємо, перш за все, ментальний тип, що відповідає історичним реаліям: «Мета археологічного типу» — за-пропонувати організуючий інструмент, який дозволить досліднику згрупувати об'єкти в сукупність, що має дійсно історичний глубокий щодо структур людської діяльності»²⁹.

У зв'язку з цим, гадаємо, що проблема виникнення камерних гробниць може бути вирішена не стільки соціальними дефініціями, скільки міфологічними уявленнями, пов'язаними з потойбічним світом.

Гадаємо, що виникнення обряду поховання в камерах, репрезентує існування вірувань в «живих мерців», що мали глибоке коріння в первісній культурі (рис. 3, а, б). Як стверджує М. Еберт, первісні люди не було притаманне відчуття моменту смерті, тому небіжчика продовжували вважати живим і піклувалися про нього³⁰. Разом з тим інгумація тіла небіжчика сполучалася з ізолюванням його від суспільства — похованням у землі, що пояснювалось протилемними почуттями — бажанням звільнитися від померлого і в той же час зберегти його. На нашу думку, досить добре це ілюструє ритуальна особливість шестовицького кургану 78 (Б—56). Після того як камера була перекрита накатом, на ньому розпалили вогонь, а коли він розгорівся, але ще не встиг спалити всю домовину, засипали землею, після чого насипали курган.

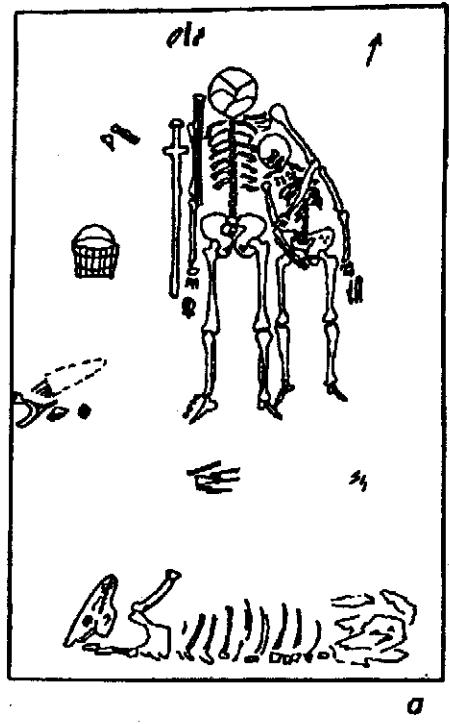
У Скандинавії, де інгумації в камерах, зрубах, критих дерев'яних конструкціях відомі з часів раннього неоліту, «живим мерцям» іноді надавали сидячого положення³¹.

«Живі мерці» наділялися усім необхідним: їжею, питвом, транспортними засобами та ін. Крім перерахованих заходів, досить поширеними були уявлення про сексуальний голод мерців, чим, очевидно, і пояснюється наявність парних поховань у камерах. З імітацією статевих зносин можна пов'язати київське поховання № 111, очевидно, з цією ж метою в Бірці жінка була покладена на коліна воїну³².

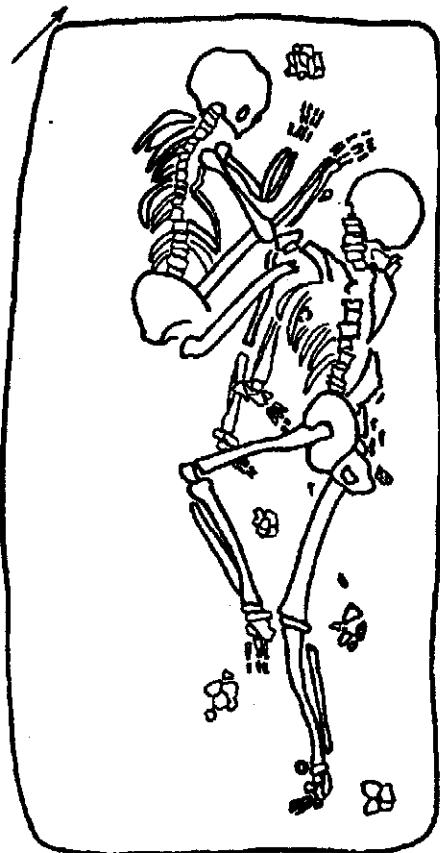
Зазначимо, що соціоархеологічним методом користуються і деякі іноземні вчені. Так, Г. Янкун вважає, що камерні поховання Хедебю, належали соціальній верхівці поселення, відомій з «Життя Ансара», як «grimoires»³³. На відміну від Бірки, камери Хедебю утворюють компактну локальну групу (kastengräber Feld). Даний факт є особливістю тільки цього поселення і обумовлений, вірогідно, характером його функціонування. Є підстави вважати Хедебю не лише торговою факторією, а й важливим сакральним центром. Нагадаємо, що Хедебю в перекладі — «місто язичників», а за свідченням арабського мандрівника Ат-Таруши, який відвідав місто в середині X ст., його населення, за винятком небагатьох християн — язичники і чинять під час свят жертвоприношення. Отже, це свідчення підтверджує і наше тлумачення цих пам'яток.

На відміну від Хедебю, компактного розміщення камерних поховань у Бірці, Гньоздові, Шестовицях та Києві не простежено, що обумовлено, напевно, частию зміною контингентів північних пришельців на цих поселеннях.

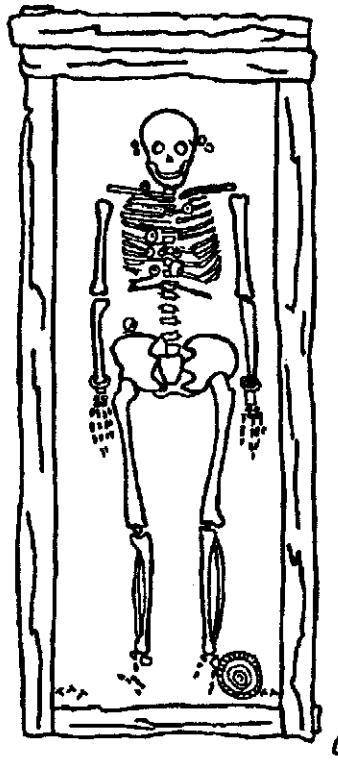
Таким чином, очевидно, що вивчення проблеми генезису «дружинної» культури, вимагає копіткового аналізу різноманітних типів поховальної культури, які відбивають ідеологічну строкатість уявлень про потойбічний світ серед різних етнокультурних груп.

a

b

c

d

Рис. 3. *a, b* — «Живі мерці» Київського та Шестовицького могильників; *c* — конструкція камери № 123 Київського могильника.

Примітки

- ¹ Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Археологические памятники Древней Руси IX—XI вв.— Л., 1978.— С. 142.
- ² Назаренко В. А. Классификация погребальных памятников Южного Приладожья // Статистико-комбинаторные методы в археологии.— М., 1970.
- ³ Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с первой половины VII до конца X века по Р. Х.).— СПб., 1870.— С. 267.
- ⁴ Смоличев П. Подвійні поховання X ст. коло Шестовиц на Чернігівщині // Записки чернігівського наукового товариства.— Т. I. Праці історичної секції.— Чернігів.— 1931.
- ⁵ Arne T. I. Skandinawische Holzkammen gräber aus der Wikingerzeit in der Ukraine // Acta Archaeologica.— Т. II, вип. 3.— Kobenhavn, 1931.— S. 285—302.
- ⁶ Бліфельд Д. И. К исторической оценке дружинных погребений в срубленых гробницах Среднего Поднепровья IX—X вв. // СА.— 1957.— Т. XX.— С. 148—184.
- ⁷ Моця А. П. Срубные гробницы Южной Руси // Проблемы археологии Южной Руси.— К., 1990.— С. 99—107.
- ⁸ Там же.— С. 99—100.
- ⁹ Gräslund A. S. Birka IV. The Burial customs. A study of the graves on Björkö.— Stockholm, 1980.— P. 8—12.
- ¹⁰ Каргер М. К. Древний Киев.— М.— Л., 1950.— С. 167, 174—187, 206—208.
- ¹¹ Борзовский Я. С., Калюк А. П. Языческие погребения Верхнего Киева по материалам раскопок 1984—1989 гг. // Тез. историко-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»— Чернигов, 1990.— С. 77—80.
- ¹² Самоквасов Д. Я. Раскопки северянских курганов во время XIV археологического съезда.— М., 1916.
- ¹³ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // МИА.— 1949.— № 11.
- ¹⁴ Бліфельд Д. І. Давньоруський могильник в Чернігові // Археологія.— Т. XVIII.— 127.
- ¹⁵ Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиц.— К., 1977.
- ¹⁶ Gräslund A. S. Birka IV.— P. 31.— Fig. 25.
- ¹⁷ Кильевич С. Р. Детинець Києва IX — першої половини XIII століття.— К., 1982.— С. 151, 152.
- ¹⁸ Жарнов Ю. Э. Женские скандинавские погребения в Гнездове // Смоленск и Гнездово.— М., 1991.— С. 200—222.
- ¹⁹ Ярославское Поволжье в X—XI вв.— М., 1963.
- ²⁰ Корзухина Г. Ф. Об Одине и красалах из Прикамья // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки.— М., 1977.
- ²¹ Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.— М., 1991.— С. 346.
- ²² Носов Е. Н. Сопковидная насыпь близ урочища Плакун в Старой Ладоге // Средневековая Ладога.— Л., 1985.— С. 150, 151.
- ²³ Кольчатов В. А. Камеры Шестовицкого могильника // Тез. докл. V Всесоюзной конф. по изучению скандинавских стран и Финляндии.— М., 1971.— С. 18—20; Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 14.
- ²⁴ Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь в зарубежной историографии.— К., 1990.— С. 117, 118; Моця А. П. Срубные гробницы...— С. 105, 106.
- ²⁵ Грачева Г. Н., Хлобыстин П. П. Вопросы методики использования данных этнографии в археологических исследованиях // Методологические аспекты археологических и этнографических исследований в Западной Сибири.— Томск, 1981.— С. 134—138.
- ²⁶ Генинг В. Ф. Структура археологического познания. Проблемы социально-исторического исследования.— К., 1989.— С. 19.
- ²⁷ Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории.— М., 1991.— № 2/3.— С. 21—36.
- ²⁸ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, идеология, собственность.— К., 1992.— С. 14.
- ²⁹ Krieger A. D. The topological concept. American Antiquity.— 1944.— 9(3).— P. 271—288.
- ³⁰ Токарев С. А. Ранние формы религии.— М., 1990.— С. 155, 162.
- ³¹ Петрухин В. Я. Погребальный культ языческой Скандинавии: Автoreф. дис... канд. ист. наук.— М., 1976.— С. 7—9.
- ³² Armban H. Birka I. Die Gräber.— Stockholm, 1943.— Gv 644.
- ³³ H. Jankuhn. Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit.— Neumünster, 1963.— S. 137—140.

Ф. А. Андрощук, Р. Н. Осадчий

О КУЛЬТУРНОМ ТИПЕ И КОНСТРУКТИВНО-РИТУАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ КАМЕРНЫХ ПОГРЕБЕНИЙ ЮЖНОЙ РУСИ (НА МАТЕРИАЛАХ КИЕВА И ЧЕРНИГОВА)

Традиционно камерные погребения Южной Руси рассматриваются в контексте варяжской проблемы. Исследователей занимает, главным образом, вопрос об этнической принадлежности этих памятников и их социальная значимость. В результате конструктивно-ритуальные особенности этих памятников так и остаются не выясненными. Типологически выделяются камеры двух видов: земляные и деревянные. Деревянные конструктивно подразделяются на два типа: камеры с угловыми столбами и камеры сбитые из деревянных брусьев. В отдельных случаях зафиксированы остатки пола и перекрытий. Рассмотрено количественное соотношение погребенных согласно классификации Д. И. Блифельда и варианты размещения жертвенных коней. Авторы статьи исходят из посылок, что поиск этнических и «социологических» соответствий в археологическом материале не объективны и предлагают выделить эту группу погребений в особый культурный (ментальный) тип специфичной погребальной культуры. Анализируются ритуальные особенности камерных погребений, дополняющие материальное воплощение идеи создания погребального дома «живых мертвцов».

F. A. Androshchuk, R. N. Osadchy

ON THE CULTURAL TYPE AND DESIGN-RITUAL PECULIARITIES OF CHAMBER BURIALS OF SOUTH RUS (FINDINGS FROM KIEV AND CHERNIGOV)

Conventionally chamber burials of South Rus are treated in the aspect of the Varangian problem. The researchers are occupied, mainly, in the problem on ethnic attribution of these monuments and their social significance. So, design-ritual peculiarities of the burials remain unstudied. Two topological kinds of chambers are identified: chambers with angular columns and chambers made of wooden bars. In some cases remains of a floor and ceiling mere found. The quantitative ratio of the buried (according to D. I. Blifeld's classification) and variants of positions of sacrificial horses are considered. The authors proceed from the premises that search of ethnic and «sociologica» correspondences for archaeological findings is not objective. They propose to identify the above group of burials as a particular cultural type of specific burial culture. Ritual peculiarities of chamber burials contributing to material embodiment of an idea on creation of a burial house for «living corpses» are analyzed.

Одержано 19.10.92.

ДАВНЬОРУСЬКА ЖЕЛЯНЬ (З ІСТОРІЇ КІЙВСЬКИХ ОКОЛИЦЬ)

І. І. Мовчан, Ю. Г. Писаренко

За матеріалами писемних і археологічних джерел розкривається роль місцевості Желянь в історії давнього Києва.

Желянь кілька разів згадується у писемних джерелах, коли йдеться про оборону давнього Києва. Вперше цю назву зустрічаємо у «Повісті временних літ» під 1093 р. Половці, розбивши руських князів під Треполем, кинулись спустошувати область між Києвом і Вишгородом. Тоді на захист столиці виступив київський князь Святополк Ізяславич: «Святополк же вийде на Жела-

© І. МОВЧАН, Ю. Г. ПИСАРЕНКО, 1994

ню, и поидаша противу собъ обoi, и съступишася, и укръпися брань; и побъглаша наши предь иноплеменники, и падаху язвени предь врагы нашими, и мнози погыблаша и быша мертвi, паче неже у Тръполя. (...) бысть плач великий в градѣ...»¹.

Наступною в хронологічному порядку звісткою про Желянь може вважатися графіто на стіні Софійського собору в Києві: «Месяця декембря въ 4-е сътвориша миръ на Желяни Святополькъ, Володимиръ и Ольга»². Дослідник напису С. О. Висоцький констатував, що тут йдеться про невідомий за літописом мир між Святополком Ізяславичем, Володимиром Всеволодовичем Мономахом і Олегом Святославичем, укладений у період 1093—1113 рр., тобто за князювання у Києві Святополка³.

Желянь також згадується під час походу чернігівських князів на Київ (кінець 1135 р.), стіл якого в цей час посадив син Мономаха Ярополк: «Паки же Олговичи с Половци переїдоша Днѣпръ, декабря въ 29, и почаша воевати оть Тръполя, около красна и Васильева и до Бѣлагорода, олиже до Киева и по Желанѣ, и до Вышьгорода, и до Деревъ, и чресь Лыбѣдь стрѣляхуся»⁴.

1146 р. Всеволод Ольгович перед смертю передає київський стіл своєму брату Ігорю. Але його князювання перервалося на самому початку. Зрадивши хрестоцілуванню, київські бояри запросили до себе онука Мономаха, переславського князя Ізяслава Мстиславича. За Лаврентіївським літописом, 13 серпня він перейшов Дніпро і «ста на Желяні. Ігорь же поиде противу ему с братомъ своимъ Святославомъ, и бывшимъ имъ у Олговы могилы, и не доѣхавше Игорь с братомъ Изяслава побъгоста, и бѣжачихъ изъимаша, а другихъ избиша, а ини истопша в водахъ, а другыъ изъимаша в городъ»⁵.

Як свідчить Іпатіївський літопис, під час вирішальної битви за Київ між князями Ростиславом Мстиславичем та Ізяславом Давидовичем (6 березня 1161 р.), торецькі кіннотники Рюрика Ростиславича, переслідуючи війська Ізяслава, що відступали від Білгорода, «постигоша возы ихъ на Желяни, полки же ихъ постигла оть Буличъ (Біличів.— Авт.), и ту начаша съчи я...»⁶

1167 р., після смерті Ростислава, київське боярство віддало велиокнязівський стіл його небожу Мстиславу Ізяславичу, князю волинському. Але його утвердження в столиці відбувалося за обставин змови проти нього, очолюваної його дядьком, трепольським князем Володимиром Мстиславичем. Мстислав, якого попередили про заколот, вирушив до Києва на чолі великих сил. В авангард він відрядив свого брата Ярополка з берендеями. Дізнавшися про це, Володимир разом з родиною втікає із Треполя у Вишгород та дорогою все ж стикається з переслідувачами: «Ярополькъ же с Берендичи настигоща Володимира на Желяни у Доброго Дуба»⁷, і не даша Берендичи стрѣлятися с ними, бяку бо Берендичи листяче; и тако ъхаша Берендечи по нихъ до Все-воложа манастиря⁸, и ту воротися Ярополькъ в городъ»⁹.

З приводу місця розташування Желяні вчені висловлювали різні точки зору¹⁰. Так, М. В. Закревський, на підставі вищезгадуваної статті (1146 р.) Лаврентіївського літопису, писав, що Ігор Ольгович із братом Святославом, перебуваючи біля Олегової могили, могли бачити військо Ізяслава Мстиславича, що стояло на Желяні, лише в тому випадку, якщо остання містилась на Оболоні, поблизу Кирилівського монастиря. Адже саму могилу Олега вчений локалізував на Щекавиці (Скавиці)¹¹, тобто над Оболонню.

Висновок про зв'язок Желяні з Оболонню може бути відхиленій за допомогою дослідження П. Г. Лебединцева, в якому переконливо доводиться, що всупереч відомій легенді Олегова могила знаходилася в районі між Жидівськими і Золотими воротами, приблизно там, де тепер стоїть університетська обсерваторія¹².

Порівнюючи дані Лаврентіївського літопису з докладнішим описом цієї ж битви в Іпатіївському літописі¹³, бачимо, що Ізяславове військо зосереджуvalось поблизу верхів'я Либіді, адже саме з району Сухої Либіді ним був здійснений один з маневрів, які загалом призвели до оточення сил Ігоря і втечі самого князя аж до боліт на Дорогожичі (урочище в районі Кирилівського монастиря)¹⁴.

Отже, Желянь і лежала, напевно, поблизу верхів'я Либіді. У зв'язку з цим зазначимо поступове утвердження в літературі точки зору, згідно з якою

місцезнаходження Желяні пов'язується з сучасним селом Жуляни, на південний захід від Києва¹⁵. Як вважав Л. Похилевич, Желянню називалась також річка, що пізніше отримала назву Борщагівка і брала початок вище с. Жуляни¹⁶. За даними сучасного енциклопедичного довідника, вона є правою притокою Ірпеня й починається в районі житлового масиву Теремки¹⁷.

Неодноразові згадки місцевості Желянь під час війн за Київ свідчать про її певну стратегічну роль. В свій час Л. Добровольський, вивчаючи Змієві вали поблизу Києва, відніс Києво-Жулянське плато до числа районів, важливість яких пояснюється оборонним значенням самих Змієвих валів¹⁸. Їхня ділянка простежується на південь від Жулян вздовж річок Віти, Бобриці та притоки останньої Будайки¹⁹. Вірогідно, саме урочище Желянь було невеличким розривом у ланцюгу водних перешкод, що оточували Київ — між верхів'ями Либіді та р. Желяні (Борщагівки).

Ще М. М. Карамзин, пов'язуючи назву «Желянь» з с. Жуляни (Жиляни), як головні координати останнього зазначав його близькість до Києва і Білгородки — колишнього Білгорода²⁰. У давньоруський час оволодіння Білгородом певною мірою вирішувало і долю самого Києва. Як випливає з літопису, Білгородський шлях проходив саме по Желяні. Звідси, напевно, починалася і дорога у напрямі Василіва й Треполя. Дорога, що йшла з Желяні у Київ, згідно з планом М. В. Закревського, мала два розгалуження, одне з яких вело на Поділ, а друге — до воріт старого міста, що носили назву Жидівських, згодом — Львівських²¹.

Топографічно близьке до Києва розташування робило Желянь передостаннім рубежем в обороні столиці і призвело до того, що в історії цієї околиці давнього Києва сфокусувались події часів, коли «сьяшеться і растяшеть усобицами, погибашеть житнь Даждьбожа внука; въ княжихъ крамолахъ въци человѣкомъ скратишасть»²². Щасливим винятком, коли зустріч князів на Желяні скінчилася миром, була вищезгадана угода за участю Олега Святославича і Володимира Мономаха, більше відомих своєю ворожнечею.

Про те, що Желянь була головним чином місцем збройних сутичок, свідчать і дані археології. Так, 1840 р. у с. Жуляни на городі селянина був знайдений скарб з двадцяти срібних гривен київського типу²³, очевидно закопаний під загрозою небезпеки.

Як наслідок желянських подій, напевно, можуть розглядатись і кургани, в різні часи зафіковані тут вченими. Так, на наявність в с. Жуляни кількох давніх могил вказував Л. Похилевич. На його думку, вони вміщували кістки тих, хто бився тут за Київ²⁴. В. Б. Антонович налічував тут три кургани²⁵. У своїй доповіді засіданню Імператорської Археологічної комісії 5 листопада 1913 р. член Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва О. Д. Ертель підкреслив особливий інтерес, що становить собою великий курган у с. Жуляни²⁶. Пізніше, 1915 р., поблизу залізничної станції «Жуляни» О. Д. Ертель здійснив розкопки «найбільшого» (напевно, зазначеного) кургану, в якому припинялась наявність воїнських поховань. Розкопки велись поквапом, тому залишили дуже скупі відомості. Зокрема, тут було відкрито 21 поховання, які лежали в три шари. Ці впускні поховання хоч і були безінвентарними, але, на думку дослідника, належали слов'янам язичницького періоду. Крім того, на глибині 1,5 м була знайдена «стріла скіфського часу», а ще на 0,5 м глибше були виявлені обриси могильної ями з довжиною сторін до 5 м. У ній містилося «повне тілоспалення», розбита глинняна посудина «найдавнішого скіфського типу», бронзова голка та розкішна грецька розписна посудина з теракоти²⁷.

1971 р. Києво-околинний загін Інституту археології АН України під керівництвом І. І. Мовчана у межах сучасного аеропорту «Жуляни» дослідив досить великий курган, насип якого вже був частково зруйнований (курган 1). У підкурганий ямі був виявлений кістяк людини, орієнтований головою на захід (поховання 1). Руки були випростані вздовж тулуба, ноги зігнуті колінами на північ. Праворуч від голови небіжчика лежали уламки кінського черепа. На грудях людини знаходилися передні кінцівки ксня, задні кінцівки тварини лежали приблизно у 20 см на схід від ніг небіжчика.

Із речей, які належали похованому, зберігся кістяний наконечник стріли,

бронзова застібка від одягу у вигляді бубонця, що лежала біля попереку праворуч (розкрилася внаслідок корозії). У похованні були знайдені також деталі кінської упряжі: вудила, стремено та залізний костиль з кільцем, що, можливо, вбивався в дерев'яну луку сідла (рис. 1).

Поховання, в яких поряд із кістяком людини наявні череп і кінцівки коня, відомі як кочівницькі. За писемними джерелами, у звичай степових народів було ховати разом із померлим кінське чучело, основа якого складалася з голови, ніг, шкіри та хвоста тварини²⁸. Певно, у даному випадку чучело коня було покладене на дерев'яне перекриття поховальної ями, яке завалилося, через що кістки коня опинилися прямо на кістяку людини.

Обряд поховання з чучелом коня був загальним, тому у кожному окремому випадку дуже важко визначити, кому саме належало конкретне поховання — печенігам, торкам або половцям. Це визначення ускладнюється та-кож однорідністю речового матеріалу цих племен²⁹. Важко з'ясувати і належність розглядуваного поховання в с. Жуляни. Так, наприклад, наявне в ньому стремено не знаходить прямих аналогій ні серед кочівницьких, ні серед руських матеріалів³⁰. Водночас звертає на себе увагу асиметрія внутрішнього контуру стремена, що повторює обрис людської стопи. Поряд із заокругленою і досить широкою підніжкою (2,5 см) це вказує на м'яке, без підошов взуття кочівника. За спостереженням А. М. Кирпичникова, осілим і напівосілим народам здавалися зручнішими опори з рівною підніжкою³¹.

Певний інтерес становлять вудила. Виготовлені з одного залізного прута, прямокутного в перетині (можливо, це лише заготовка), вони належать до розряду вудил без перегину. Такі вудила призначались для чіткішого керування конем, необхідного в умовах лісової й нерівної місцевості³². Хоч подібні вудила були відомі на Русі й навіть у Західній Європі, та за археологічними даними споконвіk вони належали якомусь напівлісовому народові,

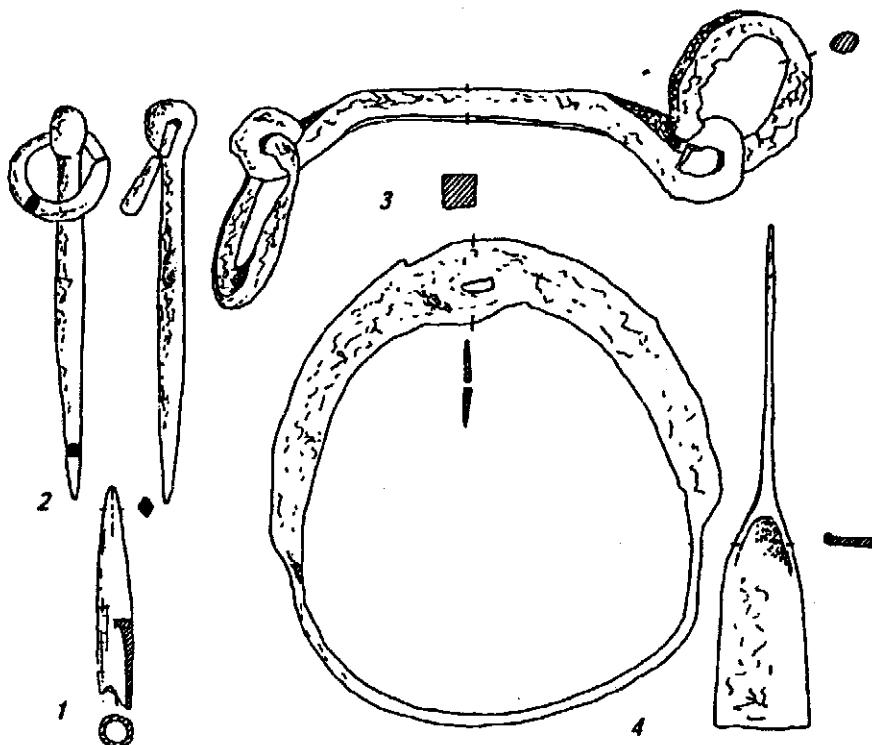

Рис. 1. Жуляни, 1971 р.

Курган 1. Речі з поховання 1: 1 — наконечник стріли; 2 — залізний костиль; 3 — вудила; 4 — стремено.

що мешкав на території від Уралу до Дніпра й подекуди до Дунаю в IX—XII ст. С. О. Плетньова вважає, що це були печеніги³⁴.

Цікаві результати дало палеоантропологічне дослідження черепа людини, похованої у с. Жуляни. Він виявився характерним незначною монголоїдною домішкою, властивою кочовикам Подніпров'я³⁵ (як і Південної Русі взагалі). Згідно з висновками С. О. Плетньової, поховання X—XI ст. з вудилами без перегину і небіжчиками європеїдного та метисованого типів, поширені від Волги до Прута і Дунаю, були залишені печенігами³⁶. Можливо, таке саме походження мало описане поховання в с. Жуляни.

За визначенням антропологів, це поховання належало жінці 35—40 років. Наявність у ньому залишків верхового коня та наконечника стріли відповідає свідченням давніх авторів про те, що степнячки добре їздили верхи і брали участь у боях разом з чоловіками³⁷. Можливо, посередно саме про це свідчить виявлений на черепі небіжчиці слід тяжкої травми — множинна втрата верхніх зубів.

Не виключено, що желянське поховання належить до часу одного з походів печенігів на Київ — 968, 1017 або 1036 р. Зокрема під час першого з них, за свідченням «Повісті временних літ», «не бяше лъзъ коня напоiti: на Лыбеди печенѣзи»³⁸.

Знахідка давньоруського скарбу 1840 р., розкопки 1915 р., що виявили матеріали навіть «скіфського», принаймні додавньоруського часу, та роботи 1971 р., які розкрили поховання наймовірніше печенізької належності, доповнюють картину желянських подій, відому за літописом. Можна припустити, що причиною чи не повного зникнення в Жулянах курганних пам'яток стало інтенсивне розорювання цього району, про яке писали дослідники³⁹.

У зв'язку з історією Жулян (Желяні) пригадуються рядки «Слова о полку Ігоревім», які сміцько передають сум за полеглими руськими воїнами. Автор говорить, що за ними «клину Карна и Жля посочи по Руской земли, смагу людемъ мычючи въ пламянѣ розъ⁴⁰. Серед різноманітних трактовок двох загадкових персонажів, Карни і Жлі (Желі)⁴¹, гадаємо, найвдалішу запропонував Б. О. Рибаков, який назвав їх руськими валькіріями⁴² (у германській міфології — діви, які виряджають загиблих на той світ). Саме слово «жля (жела), жела» позначало «жаль, скорботу, плач за померлим»⁴³. Але, очевидно, тут йдеться не про абстрактне горе і навіть не про художнє уособлення терміну «плач за померлим», як, наприклад, вважає В. Л. Виноградова⁴⁴. Те, що Карна «клину», а Жля «посоччи», свідчить вже про певний розподіл функцій між двома міфологічними персонажами, які мають відношення до похованального обряду. Можна зробити висновок, що Желя уявлялась на коні, в руках у неї був ріг, наповнений смагою — палаючою смолою, якою запалювалися давні похованальні баґаття⁴⁵. Ця функція язычницької Желі, про яку пам'ятали у християнський час, рідкість її образ з історією Желяні (Желані). Остання через своє близькé до стін Києва розташування потрапила до сумних сторінок історії Русі. Тому є всі підстави вважати, що назва «Желянь», яка дійшла до нас у дещо зміненому вигляді, сходить саме до імені «богині-плачальниці» Желі⁴⁶.

Примітки

¹ Летопись по Лаврентьевскому списку.— СПб., 1897.— С. 214 (далі — Лавр. лет.).

² Высоцкий С. А. Киевские граффити и «Слово о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и его время.— М., 1985.— С. 204.

³ Там же.— С. 204, 205.

⁴ Летопись по Ипатскому списку.— СПб., 1871.— С. 215 (далі — Ипат. лет.).

⁵ Лавр. лет.— С. 297.

⁶ Ипат. лет.— С. 354.

⁷ Огляд думок з приводу топоніму «Добрий Дуб» див.: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К., 1985.— С. 51.

⁸ М. В. Закревський вважав, що це Видубицький монастир Всеволода Ярославича (Закревський Н. Описanie Києва.— М., 1868.— Т. 1— С. 311). Але з контексту наведених літописних

статей видно, що шлях з Треполя у Вишгород у давньоруський час проходив повз інший «Всеволож» монастир — Кирилівський, як гадають, заснований Всеволодом Ольговичем (див., наприклад: *Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева*. — К., 1982. — С. 121). Думки, що в літописі йдеється саме про Кирилівський монастир, дотримувався і Л. Є Махновець (*Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є Махновець*. — К., 1989. — С. 290. — Прим. 2).

⁹ *Инчат лет.* — С. 365.

¹⁰ *Етимологічний словник...* — С. 59.

¹¹ *Закревський Н. Вказ. праця* — С. 311.

¹² *Лебединцев П. Какая местность в древности называлась Олеговой Могилой? // ЧИОНЛ.* — К., 1871. — Кн. 1. — С. 22—27.

¹³ *Инчат лет.* — С. 232.

¹⁴ *Там же.* — С. 372.

¹⁵ *Карамзин Н. М. История Государства Российского*. — СПб., 1892. — Т. 1. — С. 63. — Прим. 167; *Похилевич Л. Уезды Киевской и Радомыльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах с подробными картами их*. — К., 1887. — С. 86.

¹⁶ *Похилевич Л. Вказ. праця* — С. 83, 86.

¹⁷ *Нині р. Борщагівку називають також Нивкою, Новою Греблею (Киев. Энциклопедический справочник*. — К., 1985. — С. 388).

¹⁸ *Добровольский Л. Змиевы валы вблизи Киева*. — К., 1908. — С. 8.

¹⁹ *Там же.* — Карта. Див. також: *Кучера М. П. Змиевы валы Среднего Поднепровья*. — К., 1987. — С. 20.

²⁰ *Карамзин Н. М. Вказ. праця* — С. 63. — Прим. 167.

²¹ *Закревский Н. Планы г. Киева в разное время с X в. до 1864 г.* — К., 1868. — План 2.

²² *«Слово о полку Игореве*. — М., 1985. — С. 34.

²³ *Похилевич Л. Вказ. праця* — С. 87; *Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии (Прил. к XV т. «Древностей»)*. — М., 1895. — С. 19.

²⁴ *Похилевич Л. Вказ. праця* — С. 87.

²⁵ *Антонович В. Б. Вказ. праця* — С. 19.

²⁶ *Эртель А. Д. Доклад, читаемый в заседании Имп. Археологической комиссии 5 ноября 1913 г. // Дело о раскопках в Киевской, Подольской и Волынской губерниях // ЦДІА України*. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 46. — К., 1916. — С. 9. Якийсь курган у цій місцевості згадують записи XVI ст. про межі Борщівської (Борщагівської) землі: «Почавъ отъ тѣсныхъ улицъ къ Владимировской грушѣ, отъ груши старою дорогою къ Жилянскимъ лозамъ, отъ лозъ на курганѣ Жилянскій, отъ курганія къ Борцовскому...» (Максимовиць М. А. Топографические заметки киевлянина // Собр. соч. — К., 1877. — С. 41).

²⁷ *ИАК. Прибавл. к вып. 58 (хроника и библиография, вып. 28)*. — Пг., 1915. — С. 60—61.

²⁸ *Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу (Перевод и комментарий под ред. И. Ю. Крачковского*. — М.; Л., 1939. — С. 63.

²⁹ *Плетнєва С. А. Печенеги, торки, половцы в южнорусских степях // МИА (Труды Волгодонской эксп.)*. — Т. 1 — М.; Л., 1958. — № 62. — С. 153.

³⁰ *Там же.* — Рис. 3, 4, 8—10, 14—16; *Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв.* — Л., 1973. — Табл.

³¹ *Кирпичников А. Н. Вказ. праця* — С. 44.

³² *Плетнєва С. А. Вказ праця* — С. 164.

³³ *Там же.* — С. 156.

³⁴ *Там же.* — С. 163.

³⁵ *Антропологічне дослідження провів співробітник Сектору антропології Інституту археології НАН України П. М. Покас*.

³⁶ *Плетнєва С. А. Вказ. праця* — С. 164.

³⁷ *Там же.* — С. 203—204.

³⁸ *Повесть временных лет*. — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 48.

³⁹ *Добровольский Л. Указ. соч.* — С. 8; *ИАК. Прибавление...* — С. 60.

⁴⁰ *Слово о полку Игореве*. — С. 36.

⁴¹ *«Слово о полку Игоревѣ» в українських художніх перекладах і переспівах XIX—XX ст.* — К., 1953. — С. 42, 43.

⁴² *Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники*. — М., 1971. — С. 43; *Рыбаков Б. А. Языческое мировоззрение русского средневековья // ВИ*. — М., 1974. — № 1. — С. 25, 26.

⁴³ Виноградова В. Л. Словарь-справочник «Слова о полку Игореве». — Л., 1967. — Вып. 2. — С. 87, 88; Виноградова В. Л. О некоторых словах и выражениях в «Слове о полку Игореве» «Слово...» и его время. — С. 137; Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка. — СПб., 1893. — Т. 1. — Стб. 854, 855. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М., 1967. — Т. 2. — С. 35, 45, 58.

⁴⁴ Виноградова В. Л. О некоторых... — С. 137.

⁴⁵ Там же. — С. 138, 139.

⁴⁶ У свій час аналогічного висновку дійшов С. О. Гедеонов, який писав, що роль божества Желі визначається із назвами місцевостей, в яких існують сліди давньослов'янських могил. Серед таких місцевостей він називав і Желянь (Гедеонов С. Варяги и Русь. — Спб., 1876. — Ч. 1. — С. 332; див. також: Виноградова В. Л. Словарь-справочник... — С. 88). Польський мовознавець С. Ростонд, аналізуючи назву «Желянь», наводить давньоцерковнослов'янське «жаль» — могила (Ростонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская она-мистика. — М., 1972. — С. 28). Воно відповідає старослов'янському «жаль» — гробниці (Фасмер М. Вкaz. праця — С. 35), домовина, могила (*Майдорода А. В. Старослов'янська мова*. — К., 1975. — С. 282), а також назві давніх могил на півночі Русі — «жальніки». За своєю морфологією й, напевно, значенням топонім «Желянь» дуже схожий, наприклад, на назву «Перинь» — урочище в Новгороді, де знаходилося капище Перуна.

I. I. Movchan, Yu. G. Pisarenko

ДРЕВНЕРУССКАЯ ЖЕЛЯНЬ (ИЗ ИСТОРИИ КИЕВСКИХ ОКОЛИЦ)

Местность Желянь упоминается письменными источниками в связи с военными действиями вокруг Киева в 1093—1167 гг. Анализ приводимых летописями топографических сведений позволяет согласиться с ранее сделанными выводами о местоположении урочища к юго-западу от Киева (в районе современного села Жуляны) на пересечении дорог, ведущих в столицу с запада и юга Руси.

В дополнение к имеющимся археологическим подтверждениям стратегической роли этого района публикуются данные раскопок 1971 г. кургана в Жулянах, содержащего кочевническое погребение, возможно относящееся к одному из походов на Киев.

Военная специфика истории Желяни заставляет вспомнить персонаж «Слова о полку Игореве» — Жлю (Желью), которая, согласно мнению Б. А. Рыбакова, являлась русской валькирией. Очевидно, название местности, связанной с кровопролитной борьбой за Киев — Желянью, может происходить от имени этого славянского божества.

I. I. Movchan, Yu. G. Pisarenko

OLD-RUSSIAN ZHELYAN (FROM THE HISTORY OF KIEV NEIGHBOURHOOD)

Locality Zhelyan is mentioned in written sources in connection with military actions near Kiev in 1093–1167. An analysis of topographic data from chronicles permits acknowledging the previously made conclusions on location of a town to the south-west of Kiev (at a place of modern village Zhulyany) at crossing of roads leading to the city from the west and south of Rus.

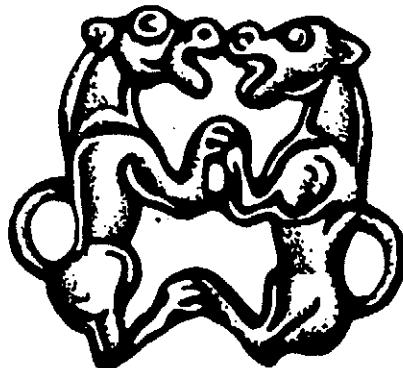
To supplement the available archaeological arguments in favor of the strategic role of this region, we represent data of excavations made in 1971 in a barrow in vil. Zhulyany which contained a nomadic burial belonging, probably, to one of campaigns to Kiev.

Military specificity of the history of Zhelyan impels to think of a personage Zhlyu (Zhelyu) from «The Song of Igor's Campaign», who, in the opinion of B. A. Rybakov, was Russian Valkyrie. Apparently, the name of Zhelyan, the locality related to bloody battle for Kiev, may originate from the name of this Slavonic deity.

Одержано 6.08.91.

ДИСКУСІЇ

БУШАНСЬКИЙ СКЕЛЬНИЙ РЕЛЬЄФ

В. В. Березяк

Стаття присвячена дослідженням славнозвісного Бушанського рельєфу, навколо якого серед науковців точиться дискусії щодо часу його створення, змісту композицій тощо.

У селі Буша Ямпільського району Вінницької області існує скельний рельєф, відкритий професором В. Б. Антоновичем у 1883 році¹. Саме з цього часу він стає відомим широкому колу науковців. У своїх працях зверталися до нього В. Антонович, К. Мельник, Є Сіцинський, В. Гульдман, О. Спіцин, М. Врангель, М. Голубець, Д. Антонович, Д. Щербаківський, М. Макаренко, Д. Айналов, О. Ромм, Б. Рибаков, М. Аллатов, Р. Забашта та інші вчені². Поблизу пам'ятки проводили археологічні дослідження археологи В. Даниленко (1961 р.)³, О. Формозов (1966 р.)⁴, І. Винокур та мистецтвознавець Р. Забашта⁵ (1985, 1987 р.). Рельєф не знаходить одностайної думки у колах фахівців щодо часу виникнення, змісту композицій, мистецьких традицій, що вплинули на його формування. Так, Б. Рибаков, Г. Вагнер датують його I—III ст., І. Винокур та Р. Забашта — II—V ст., М. Кондаков, К. Мельник, а також В. Даниленко — IX—X ст., Г. Врангель — XI—XII ст., О. Спіцин вважав рельєф середньовічним. Д. Щербаківський — таким, який не суперечить християнській добі, О. Формозов — не раніше першої чверті XVI ст. Отже, як бачимо, пам'ятка унікальна. Датування її знаходиться у межах I—XVI ст. На рельєфі (рис. 1) зображене безлистє дерево, на одній з гілок якого сидить півень. Під деревом людина навколошках з молебно складеними руками. За нею, на підвищенні, стоїть величний олень. В центрі композиції, зверху, між рогами оленя і гіллям дерева — прямокутна рамка, в якій ще наприкінці XIX століття простежувався напівстертий напис, що пояснював сюжет пам'ятки. Однією з складових даної роботи була зроблена автором реконструкція напису по фотографії В. Антоновича. Тому детальніше зупинимось на тому, як описували напис і рамку, що його оточувала, дослідники. К. Мельник, яка перебувала у Буші разом з В. Антоновичем вказує: «надпись, повидимому, болже древняя, окружена вырезанною въ томъ-же камнѣ рамкою, но такъ сильно выветрилась, что едва-ли можетъ быть прочтена...»⁶ На превеликий жаль, дослідники не сфотографували деталі напису, не зробили стерео-негатив з нього, не замалювали його деталі. Д. Щербаківський наголошує: «Треба сказати, що на бушськім рельєфі є також напис. Проф. В. Антонович не каже слов'янськими чи латинськими літерами він написаний, але вважає його неодночасним з рельєфом на тій підставі, що напис зроблено не рельєфними літерами, а врізними. Це ще не доказ. Площа цього напису має такі ж сліди вивітрювання, як і весь рельєф... Займає напис не яке-небудь випадкове, а цілком відповідне і почесне місце. Так що нема рації лічити його неодночасним з самим рельєфом»⁷. В. Даниленко зробив рекон-

Рис. 1. Наскельний рельєф з села Буша Ямпільського району Вінницької області (відбиток з фотографії В. Б. Антоновича, 1883 р.).

структурю напису: «Азм есмь Миробог жрец Ольгов»⁸. О. Формозов підкреслює: «В 1883 г. надпись в рамке сохранилась не настолько, чтобы ее можно было прочесть, но все же настолько, что определить число строк нетрудно даже по фотографии — их четыре. Теперь внутри рамки линии строк уже не заметны, чувствуется лишь несколько мелких западин»⁹. І. Винокур та Р. Забашта щодо змісту напису, наслідували В. Даниленка. Думка В. Антоновича, що рамка з написом пізніша ніж інші елементи рельєфу, аргументовано заперечується О. Формозовим, який вказує: «Если согласиться с В. Б. Антоновичем и предположить более молодой возраст рамки с надписью, пришлось бы допустить, что в середине рельефа был оставлен нестесанный большой участок скалы, который позднее использовали для надписи. Это мало вероятно. Примыкающие к рамке, но не срезанные ею ветви дерева и рога оленя на барельефе также свидетельствуют об одновременности всех его частей»¹⁰. Думка І. Винокура та Р. Забашти, що напис міг з'явитися пізніше, ніж сама рамка, здається малоямовірною. По-перше, внутрішня частина рамки зі слідами напису розташована на одному фоновому рівні з іншими елементами рельєфної композиції. По-друге, лінії-канавки, сліди вивітрювання піщаниця вкривають не тільки поверхню рамки і напис, але й знаходять своє продовження і за межами рамки. По-третє, характер і ступінь вивітрювання піщаниця одинаковий всередині рамки і за її межами. Автор проводив реконструкцію напису, користуючись фотографією В. Б. Антоновича, яка була збільшена у 3,5 рази, відносно першоджерела¹¹. Упускаючи технічний бік питання (методику реконструкції) зазначимо, що напис польською мовою читається (по рядках): «В містечку; Антополі; 1524 року; З червня зосталась; Єдна Бася».

Так, як цифра 3 зміщена між 4 і 5 рядками, можна вважати, що вона займає окремий, шостий рядок (рис. 2). Знаючи текст напису, можна пристати, що рельєф певним чином пов'язаний з історією села Буші і містечка Антополя, яке йому передувало в першій чверті XVI ст. Ця забута сторінка історії знаходить своє відображення в народних переказах.

Звернемо увагу на етимологічні легенди, народні перекази, в яких пояснюються походження назви поселення (оїконіму) Буші. Мешканці села у наш час переказують, що на Буші колись було місто Краснополь, яке знишили татари. Гора, з боку якої надійшла орда, і на якій був татарський стан нази-

Рис. 2. Рамка зі слідами напису, елемент композиції рельєфу до і після реконструкції напису (збільшення з фотографії 1883 р.).

вається бушанцями — «Татарська». Згадується ця назва Л. Марчинським і в 1822 р.¹² Поселення, що виникло пізніше, почало називатись «Буша — бо ж залишилась одна душа». Згадуючи цей вислів, мешканці села не пояснюють його — такою непрозорою, незрозумілою, загадковою здається їм зараз назва села. Очевидно, чули цей вислів і в 1873 році, хоч зміст розуміли інакше: «По преданию, на той написи и возле нея, на мѣстѣ нынѣ существующего с. Буши, нѣкогда стояло многолюдное и богатое мѣстечко, называющееся Гилополемъ или Антополемъ. Нынѣшнее с. Буша произошло отъ этого мѣстечка и названо такъ отъ малороссийскаго слова «бушовать» потому, что здѣсь кто-то когда-то бушеваль, — вырѣзать всѣ населѣніе мѣстечка»¹³.

Як бачимо, перекази свідчать, що виникнення назви села Буши певним чиномъ язано з подіями знищення поселення, яке йому передувало. Звертає увагу також те, що більш ніж через 115 років назва поселення в народних переказах трансформувалась. Не можна обминути і думку В. Даниленка, який, як свідчить директор Бушанської школи О. М. Пірняк, у приватній розмові висловлював припущення, що назва села походить від прізвища власників — Бушинських. Безперечно, взаємозв'язок тут є, але він зворотній, як нам здається, — прізвище утворене від назви поселення. На доказ цього твердження процитуємо історика Г. Наймана: «Ревизия винницкого замка 1545 г. называет землянъ Ивана Кошку и вдову Сасиновую, владеющихъ совмѣстно имѣніями Стрижовскою, Святковцами и Яневцами или Яновомъ. Главнымъ ихъ имѣніемъ была Стрижовка, гдѣ они и проживали, а потому, по обычаю того времени, они часто называются просто: Сасиновая Стрижевская, Ивашко Стрижевский, без упоминания родового имени Кошка или Кошчичъ. Со временемъ родовое имя совершенно исчезло и далѣе мы будемъ встречать только одну помѣстную фамилию Стрижевскихъ... Многіе роды застаютъ акты того времени только съ одной помѣстной фамиліей, как Петничанскіе изъ с. Петничанъ, Ободенскіе изъ с. Ободного, Микулинскіе изъ с. Микулина...»¹⁴ Отже, прізвище Бушинські утворене від назви поселення Буші. Що ж до назви села, то вона утворена від жіночого імені Басі (Барбари) — Буші, жінки, яка врятувалась під час знищення 3 червня 1524 року містечка Антополя. З історії відомо, що в цьому році було кілька спустошливих нападів

татар та турків на землі польсько-литовської України¹⁵. Конкретна дата, безперечно, вказує на трагічний час знищення поселення, на місці якого, з часом, виникло нове поселення Бассія-Буша. (В деяких історичних джерелах назва Буші згадується як Бассія). В історії зустрічаємо ім'я Буша. Так відомо, що син литовського князя Гедиміна — Любарт був одружений на дочці волинського князя Льва II Юрьевича — Буші (1340 р.)¹⁶. Цю інформацію П. Брянцев черпає у Т. Нарбута¹⁷ і вказує: «Такого женского имени въ православной церкви нѣть, а дочь Льва Юрьевича, как известно, была православная, по всей вероятности, имя Буша есть сокращенное имя «Лукерія». Лукерія у простого русского народа называется Луша, а иногда и Буша». Пояснення П. Брянцева здаються малопереконливими, хоч ім'я дійсно записане в скороченій, неофіційній, пестливій формі. Що ж означає це жіноче ім'я (антропонім) — Буша? Це ім'я зустрічається в Болгарії. Воно утворене як зменшено-пестлива форма імені Евламбія: (Евламбія — Ламбуша — Буша — Бушка)¹⁸. Ім'я Буша може бути утворене і від імені Любов: (Люба — Любава — Любуша — Буша — Бушка — Любуся — Любася — Буся — Бася). З цим іменем перегукується і ім'я Лібуша, яке знаходимо в чеських народних казках (Лібуша — Буша — Бушка). Ім'я Буша може бути похідним і від імені Барбара, поширеного в Польщі: (Барбара — Бася — Буся — Бусенька — Бушенька — Буша — Бушка). Зauważимо, що доктор А. Маріанський з Ярмолець, пишучи матеріал про історію села Буші до географічного словника, називає бушанців — барбаринцями¹⁹. Історик В. Лубенський, пишучи про події 1654 р., називає поселення Бушу — Бассія²⁰. Таким чином, Буша є скорочена, неофіційна, пестлива форма жіночого імені. Наведені приклади свідчать, що це ім'я було значно поширене на слов'янському мовному ґрунті.

Через село Бушу протікає одноіменна невелика річка, яка впадає тут у річку Мурафу, ліву притоку Дністра. Зупинимось на дослідженії назви річки (гідроніму) — Буші.

У документах XVI—XX ст. назва річки згадується як Буша. Цю назву ми бачимо і на картах Г. Л. Боплана (40-ві рр. XVII ст.) та пізніших картографічних матеріалах. Андрій Целаріус також підтверджує омонімічність гідроніму і контактного ойконіму: «Буша — велике військове місто, яке широко розляглося і на дві частини рікою, яка впадає у Мурафу і так само називається (Буша.—В. Б.) ділиться»²¹. Очевидно, у XVI ст. поселення називалось і Бассія і Буша. Це і позначилось на гідронімі, який в документах значиться як Башня, Баша (1570 р.), Буша²². На початку ХХ ст. омонімічність назви річки і поселення зникає, шляхом зміни назви річки (Бушанка, Бушинка, Бушка). Дослідник гідронімії О. Трубачов помістив назву річки Буша в «зворотній словник гідронімів», у групу назв річок з закінченням -уша²³. Про річку Бушу вчений нічого не згадує, хоч вказує, що топонім на -уша переважно утворені від власних імен слов'янського походження і наводить цілий ряд назв річок: Віруша, Златуша, Любуша, Малуша, Ленуша...

Рис. 3. Символічні знаки і напис Ромуальда Овсяного, вибиті поруч з рельєфом у 1824 році.

Безперечно, до цього ряду належить і назва річки Буша. Священик І. О. Шипович, пишучи матеріал про історію села Борівки, що поруч с. Буші, наголошує: «Село Боровка расположено въ Ямпольскомъ уѣздѣ Подольской губерніи при небольшой рѣчкѣ Днѣстровскаго бассейна, которая называется то Бушой — по названию села, въ которомъ впадаетъ въ рѣку Мурахву, то Пелиновкой — по селу въ которомъ она береть свое начало, то Каламановкой у Станислава Крижановскаго»²⁴. Зробимо пояснення, що річка Буша має невеликі притоки Каламанівку і Пелинівку. Так села Борівка, Моєвка, Пелинівка, що лежать на березі

річки Буші, згадуються в історичних джерелах на річці Пелинівці²⁵. Отже, зауваження І. О. Шиповича про те, що назва річки походить від назви поселення, цілком слухне. Таким чином, можна стверджувати, що гідронім Буша пізнішого походження і виник у XVI ст. Розглянувши ойконім, антропонім і гідронім — Буша, повернемось до Бушанського рельєфу.

Рельєфна композиція вибита на стіні скельної розщелини, яка, очевидно, мала певне відношення до порятунку жінки у трагічний час знищення містечка. Знаючи текст напису, можна зрозуміти і зміст композиції пам'ятки. Зліва зображено «Дерево Життя». Воно змальовано схематично, без листя. Підкreslimo, що митцю вдалось звернути увагу дослідників пізніших часів на цю характерну особливість. Бушанське дерево відображає зворотню сторону буття — смерть. Адже на його мертвій, сухій гілці сидить півень, який уособлює собою душі загиблих мешканців містечка. Мистецтвознавець Р. Забашта вказує: «Цей птах здавна уособлює собою сонце, вогонь, ранкову зорю. Зображення півня часто пов'язували з ритуалом жертвоприношення. Константин Багрянородний свідчить, що стародавні слов'яни під час поховального обряду спалювали півня, що символізувало переселення душі померлого у потойбічний світ»²⁶. Звернемо увагу, що символічний птах звернений не в бік сходу оленя — «сонця», отже, він не є проголошувачем світила, уособленням ранкової зорі, вогню. Півень звернутий у протилежний бік, тобто, очевидно, в бік заходу світила і має вказувати на суворий, жертвовний зміст лівої частини композиції рельєфу. Отже, півень символізує душі загиблих. У центрі рельєфу зображено жінку Бушу, яка стоїть навколоішках і молиться за душі загиблих антопольців. Позаду жіночої постаті стоїть величний олень, який символізує схід сонця, зародження нового дня, а отже, і продовження життя на землі. Жінка уособлює собою продовження людського роду, невмирущість і нездоланність життя. Це і є головною ідеєю канвою твору, про що свідчить зображення Буші у центрі композиції.

У 1883 році К. Мельник загалом досить точно, як на нашу думку, трактує сюжет пам'ятки: «Может быть это молитва или жертвоприношение за души умерших, покровителем которыхъ, какъ известно, считалось восходящее солнце»²⁷.

Центральне, почесне місце в композиції займає напис, який оточує рамка. Вона є проявом наслідування античних традицій, на що наголошував Д. Айналов.

О. Формозов свідчить: «В 45 км выше Буши на том же берегу Днестра расположен известный Лядовский пещерный монастырь XI—XIX в. Один из камней-монолитов при входе в монастырь испещрен десятками русских и польских надписей, оставленных посетителями монастыря. Среди надписей — датированные 1777, 1786, 1819, 1834, 1841, 1849 и т. д. Большинство надписей обрамлено иногда фигурным рельефом, иногда точно так же, как и в Буше. В пещерах у с. Нагоряны около Лядавы имеются надписи в рамках уже XX столетия. Этот факт заставляет усомниться в глубокой древности барельефа из Буши»²⁸.

Частина науковців відносять Бушанський рельєф до пам'яток культури «поганських» часів. Вони вбачають складність композиції, її незрозумільність в тім, що поряд з зображенням людини присутні зображення дерева, птаха, тварини.

Врахуємо, що XVI ст.— це час, коли поряд з християнською вірою побутує вірування язичницьке, поряд з офіційним християнським мистецтвом побутує мистецтво народне, підвалини якого закладались в часи дохристиянські. Ось що пише про світогляд людей XIII—XVI ст. М. Нікольський: «Даже попове и книжницы» веруют в Перуна и Хорса, «подкладывают им требы и куры им режут», — жалуется поучение неизвестного автора XIII в., а в XIV в. какой-то монах, устами летописи, называет людей, «не обинуясь, дажьбожьими внуками». Эта старая вера живет еще и в XVI в.»²⁹ Ритуал спалювання півня під час поховального обряду, про який писав К. Багрянородний (Х ст.), безперечно, сягає більш глибинних часів. Але зауважимо, що цей ритуал (хоч й у зміненій формі) продовжує існувати і в наш час. Так, зараз в с. Буші, навколоішних селах під час поховального обряду на кладовищі «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1994 р.

ще несуть півня чи курку, яких віддають найстаршому з товаришів небіжчика. Останні, прийшовши додому, птаха ріжуть, очевидно, як і давні слов'яни, щоб душа покійного переселилась у потойбічний світ. Весь цей ритуал виконується за звичаєм і ніхто особливої уваги йому не надає.

До речі, в цій частині Поділля, на кладовищах можна побачити хрести, у вигляді дерева з обрубаним гіллям, які символічно перегукуються з безлистим Бушанським деревом на рельєфі. Таким чином, у XVI ст. сюжет рельєфу був, безперечно, зрозумілим для подолян.

Зазначимо, що О.Формозов вказує: «Сюжет рельєфа вполне может быть понят и из христианской символики. И олень, и петух входят в число христианских символов»³⁰.

Коротко зупинимось на проблемах історико-культурної інтерпретації пам'ятки. Після трагічних подій 3 червня 1524 року, в пам'ять знищеного містечка Антополя, загиблих антопольців, хтось з нових поселенців і вибив пам'ятний рельєф на стіні скельної розщелини, яка стала рятівним місцем для жінки. Логічним буде вважати, що жінка виступила замовником (донатором) пам'ятного рельєфу, тим самим вона хотіла не тільки скласти подяку в місці свого врятування духу-спасителю, але й відправити вічний, скорботний молебень за душі загиблих антопольців. Пізніше, очевидно в кінці XVI ст. в скельній розщелині оселився один з мешканців нового поселення — Буші — священнослужитель церкви. Він не залишився невідомим, так як двічі записав своє прізвище з ініціалами на стінах скельного помешкання. Один напис міститься при вході в келію, де він мешкав, другий — в самій келії, над нішою-лежанкою. Написи зроблені шрифтом антиквю. Два перші слова записано скорочено, про що свідчать крапки, що поставлені після них. Початкові літери написані великим шрифтом:

KAI. H. PEYUNIAN

Напис читається, як нам здається, — Кастан Пеуніан, син Христа, тобто — священнослужитель (перше слово — ім'я, третє, останнє слово — прізвище, отже, літера Н вказує на батьківство). Але чому тільки одна літера?

Стає зрозумілим, Н — Христос. Кожний церковнослужитель називає себе сином господнім, сином Христа. Чи має якесь відношення до створення рельєфу К. Пеуніан? Напис у рамці більш давній. Палеографія напису, що читався у рамці і згадуваних ініціалів — відмінна. Отже, церковнослужитель ніякого відношення до створення рельєфу не має. Хоч до впорядкування скельної розщелини, створення побутових приміщень, ніш, перекриття розщелини «дахом» він має, очевидно, безпосереднє відношення. Експедицією 1987 р., над скельною розщелиною виявлено фундаменти будівлі XVI—XVII ст., орієнтованої відносно сторін світу. І. Винокур вважає, що це фундаменти церкви. Можна зробити сміливе припущення, що це була церква святої Барбари — Басі — Буші, бо її виникнення над розщелиною, безперечно, пов'язане з існуючим рельєфом і його «легендою». У 1654 р. під час відомої облоги Буші польсько-шляхетським військом, поселення було знищено. Під час пожежі згоріла церква, завалилось і перекриття «печери». Сліди пожежі підтверджуються матеріалами експедиції 1987 р.

З цього часу місце не стає пусткою. У 1824 р. шляхтич Ромуальд Овсяний знайшов розщелину, про що свідчить напис, вибитий ним: «Ця печера знайдена Ромуальдом Остостом Овсянним у 1824 році». Шляхтич дослідив її, розчистив приміщення, знову перекрив її дахом, тим самим, вона знову отримала вигляд природної печери, який мала і до 1654 р. Печера дійсно була знайдена у 1824 р., а не тільки очищена від намиву ґрунту, як зрозумів слово «odkryta» О. Формозов, а за ним І. Винокур та Р. Забашта. Підтвердження цьому знаходимо у Л. Марчинського, який після перебування у Буші, у книзі, надрукованій 1822 р. згадує, що печера, відома з джерел XVII ст. і знаходилася десь у середині поселення, невідомо до цього часу, де знаходитьться³¹. Вивчаючи рельєф, Овсянному вдалось прочитати напис у рамці, тим самим, — зрозуміти зміст композиції пам'ятки. Поряд з рельєфом він вибив символічні знаки з написом: «В пам'ять 1524 Р.(оку) д(ня) 3 червня Р.(омульд) О.(всянний) (рис. 3). Народні перекази 1873 р. свідчать, що мешканці села чули від

Р. Овсяного розповідь про знищення містечка Антополя, хоч і не знали, що з цими подіями пов'язаний певним чином пам'ятний рельєф. Через кілька років шляхтич трагічно загинув, і з цього часу скельна розщелина знову стає пусткою, хоч мешканці села і пам'ятали про неї.

У 1883 р. бушанці вказали на місце існування печери В. Антоновичу і К. Мельник, таким чином і був відкритий рельєф. Ще один аргумент того, що рельєф пов'язаний з історією села наводить О. Формозов: «Трудно поверить, что древний языческий памятник уцелел на территории христианского городища и даже не был поврежден. Более вероятно, что этот рельеф прямо связан с историей города»³².

Поселення Буша вперше в документах згадується у 1589 р., а як місто — у 1606 р. З початку XVII ст. починається швидка забудова поселення. У 1654 р. в Буші нараховувалось 7 церков, отже місто було в той час і значимим релігійним центром цієї частини Наддністрянщини. Тому твердження О. Формозова видаються переконливими.

Чи можна вказати пам'ятки — аналоги рельєфу із Буші? Безперечно, це рельєф Святого Онуфрія із с. Кашперівці Заліщицького району Тернопільської області, на що наголошує Д. Щербаківський (рис. 4,1)³³. Вчений

Рис. 4. Паралелі Бушанського рельєфу:

1 — скельний рельєф Святого Онуфрія з села Кашперівці Заліщицького району Тернопільської області; 2 — болгарська мініатюра XIV ст.

підкреслює, що постать із Буші, як і Онуфрій, стойть навколо ішака, руки складені молебно, сама постать без одягу, принаймні ноги бушанської постаті голі, як і у Святого Онуфрія. Біля зображення Онуфрія міститься прямокутна ніша — «рамка», яка зовні окантована іншою, врізною. Цей стиль окантування рамок присутній і на рельєфі із Буші. О. Формозов підкреслює: «Три фігури барельєфа — дерево, чоловек и олень расположены на двух специально высеченных в скале площадках, типа кронштейнов»³⁴. На такому саме майданчику стойть і людина з Кашперівського рельєфу.

Д. Щербаківський вказує: «Такі уклінні постаті з молебно складеними руками здібаються на зовсім пізніх — XIX віку — кам'яних хрестах — це до-натори-ктиори цих хрестів; здібаються вони і на деревляніх фігурах в Польщі, наприклад на деревляній фігурі і в селі Харбіці Серадзького повіту»³⁵.

Близька за сюжетом до Бушанського рельєфу і болгарська мініатюра XIV ст., про яку згадує О. Формозов (рис. 4,2)³⁶. Кашперівський та бушанський рельєфи свідчать про те, що в Подністров'ї у XV—XVI ст. була традиція вибивати на скелях пам'ятні рельєфи про ті чи інші події людського життя.

Таким чином, наше дослідження підтверджує загалом висновки, які зробив О. Формозов у 1966 р.:

- пам'ятка створена не раніше першої чверті XVI ст;
- сюжет рельєфу може бути зрозумілим, виходячи з християнської символіки;
- мотиви створення рельєфу пов'язані з історією села XVI ст.

Примітки

¹ Антонович В. Б. Днівники розкопок курганів по різних місцевостях України 1874—1886 рр. // ЦНБ НАН України, відділ рукописів, шифр I — 7892, арк. 63—65.

² Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра въ Подольской губернии // Труды VI АС.— Одесса, 1886.— Т. 1.— Табл. XII.— С. 86—102; К. М.(ельник). Путевые очерки. Подolia // Киевская старина.— 1885.— Т. XIII — сентябрь — С. 675—683; Сецинский Е. Археологическая карта Подольской Губернии // Труды XI АС.— М., 1901.— Т. I.— С. 277, 278; Гульдман В. К. Памятники старины въ Подолії.— Каменецъ-Подольский, 1901.— С. 51—53; Спицян А. А. Археологические разведки.— СПб., 1908.— С. 84; Врангель Н. История скульптуры // Грабарь И. История русского искусства.— М., 1910—1915.— Т. 5.— С. 13; Голубецъ М. Українське мистецтво.— Львів; Київ, 1918.— С. 15; Антонович Д. Скорочений курс історії українського мистецтва.— Прага, 1923.— С. 17, 18; Щербаківський Д. Українське мистецтво.— Київ-Прага, 1926.— Вип. 2.— С. XXVIII—XXXI; Макаренко О. М. Скульптура ї різьбярство Київської Русі передмонгольських часів.— К., 1930.— С. 95; Айналов А. В. Искусство Киевского периода // История русской литературы.— М.; Л., 1941.— Т. 1.— С. 27; Ромм А. Г. Русские монументальные рельефы.— М., 1953.— С. 6, 7, 9; Рыбаков Б. А. Искусство древних славян // История русского искусства.— М., 1953.— Т. 1.— С. 51, 66; Аллатов М. В. Всеобщая история искусства.— М., 1958.— Т. 3.— С. 17; Забашта Р. В. Гипотези і факти про рельєф із села Буші // Жовтень.— 1983.— № 7.— С. 135, 136; Забашта Р. В. Рельєф з Буші — видатна пам'ятка давньослов'янської культури // Народна творчість та етнографія.— 1983.— № 6.— С. 57—60.

³ Документація про дослідження в Буші зберігається в робочому архіві дослідника в м. Києві у сім'ї Даниленків.

⁴ Формозов А. А. О наскальном рельєфе близ с. Буша в Поднестровье // СА.— 1968.— № 2.— С. 103—110.

⁵ Винокур И. С., Забашта Р. В. Отчет об исследованиях в с.Буша Ямпольского р-на Винницкой области // НА ІА НАН України, шифр 1985-41, 1987-171; Винокур И. С. Исследования на месте Бушанского рельефа // АО.— 1987.— С. 316, 317; Винокур И. С., Забашта Р. В. Розкопки в Буші // Пам'ятки України.— 1986.— № 4.— С. 21, 22.

⁶ К. М(ельник). Указ. соч.— С. 677.

⁷ Щербаківський Д. М. Вказ. праця.— С. XXIX.

⁸ Забашта Р. В. Рельєф з Буші...— С. 57.

⁹ Формозов А. А. Указ. соч.— С. 106.

¹⁰ Там же.— С. 105.

¹¹ Антонович В. Б. О скальных пещерах...— Табл. XII.

¹² Marczyński W. Statystyczne, Topograficzne i Historyczne opisanie guberni Podolskiej.— Wilno, 1822.— Т. 2.—S. 297—299.

- ¹³ Себднія 1873 года о городищаъ и курганаъ (Подольская губернія) // ЗРАО.— 1896.— Т. VIII.— Вып. 1, 2.— С. 266.
- ¹⁴ Наймань Ц. Г. Старая Брацлавщина и ее люди // Киевская старина 1889.— Т. XXV.— С. 535, 536.
- ¹⁵ Гонца Г. В. Молдавия и Османская агрессия в последней четверти XV — первой трети XVI века.— Кишинев, 1984.— С. 77—79; Панашенко В. В. Агресія Кримського ханства і султанівської Туреччини на Україну в кінці XV — першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні.— К., 1990.— С. 126, 127.
- ¹⁶ Ерляцев П. Д. История Литовского государства.— Вильно, 1889.— С. 116, 117.
- ¹⁷ Narbutt T. Dzieje starozytne narodu Litewskiego.— Wilno, 1837—1841.— Т. 4. (Див. генеалогичну табл.).
- ¹⁸ Илчев С. Речник на личните и фамилни имена убългарите.— София, 1969.— С. 95, 96, 297.
- ¹⁹ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— Warszawa, 1880.— Т. 1.— С. 481.
- ²⁰ Lubenski W. Historia Polska.— Wilno, 1763.— С. 91.
- ²¹ Cellarii A. Regni Polonie.— Amstelodami, 1659.— С. 366, 367.
- ²² Словник гідронімів України.— К., 1979.— С. 80.
- ²³ Трубачов О. Н. Название рек Правобережной Украины.— М., 1968.— С. 32, 175, 176.
- ²⁴ Шипович І. Е. Історіческа свѣдѣнія о с. Боровкѣ, Ямпольского уѣзда.— Б/М, 1895.— С. 1, 2.
- ²⁵ ЦНБ НАН України, відділ рукописів, шифр 1-8247, картка № 44, № 151; АІОЗР.— Т. 3.— Ч. 3.— С. 74, 75.
- ²⁶ Забашта Р. В. Рельєф з Буші...— С. 58.
- ²⁷ К. М(ельник). Указ. соч.— С. 679.
- ²⁸ Формозов А. А. Указ. соч.— С. 107.
- ²⁹ Никольский Н. М. История русской церкви.— М., 1983.— С. 40.
- ³⁰ Формозов А. А. Указ. соч.— С. 110.
- ³¹ Marczyński W. Op. cit.— С. 298.
- ³² Формозов А. А. Указ. соч.— С. 109.
- ³³ Щербаківський Д. Вкaz. праця.— С. 29.— Табл. 62.
- ³⁴ Формозов А. А. Указ. соч.— С. 105.
- ³⁵ Щербаківський Д. Вкaz. праця.— С. XXIX, 36; Шепкина М. В. Болгарская миниатюра XIV века.— М., 1963.— Табл. IX, текст псалтыря к миниатюре на с. 64, 65.

B. B. Березяк

БУШАНСКИЙ СКАЛЬНЫЙ РЕЛЬЕФ

В публикации поднимается вопрос о принадлежности Бушанского скального рельефа к памятникам монументального искусства XVI в. Памятный рельеф, по мнению автора, был создан в память об уничтоженном татарами белгородской орды местечка Антополя, которое предшествовало более позднему поселению — Буще, 3 июня 1524 года. До настоящего времени существование такого местечка, в первой четверти XVI в., не находит подтверждения в исторических документах.

V. V. Berezyak

THE BUSHANIAN ROCK RELIEF

The problem on attribution of the Bushanian rock relief to relics of the monumental art of the 16th cent. is discussed. In the author's opinion, the memorial relief was made to commemorate settlement Antopol which preceded the later settlement Busha and was blotted out by tatars of the Belgorod horde in June 3, 1524. Till the present no arguments are found in historical documents in favor of existence of such settlement in the first quarter of the 16th cent.

ДОСЛІДЖЕННЯ БУШАНСЬКОГО СКЕЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ

І. С. Винокур

Стаття присвячена дискусійній проблемі хронологічної та історико-культурної інтерпретації Бушанського монументального рельєфу і пов'язаного з ним скельного комплексу.

Наскельний рельєф у с. Буша Ямпільського району Вінницької області відомий у науковій літературі з 80-х років XIX ст. Його відкрив і описав у 1883 р. професор Київського університету В. Б. Антонович¹.

З моменту першої публікації пам'ятки і до наших днів до неї зверталося багато дослідників: К. Мельник², Ю. Сіцинський³, В. К. Гульдман⁴, Н. Н. Врангель⁵, О. О. Спіцин⁶, Д. М. Щербаківський⁷, Д. В. Айналов⁸, Б. О. Рибаков⁹, М. Ю. Брайчевський¹⁰, П. А. Білецький¹¹, Г. К. Вагнер¹², О. О. Формозов¹³ та ін. Цікаво, що Бушанський рельєф отримав різні хронологічні оцінки. Б. О. Рибаков, Г. К. Вагнер датують пам'ятку I—III ст. М. В. Алпатов відносив її до антського періоду VI—VIII ст., Н. П. Кондаков і К. Мельник — до IX—X ст. Н. Н. Врангель визначав хронологію пам'ятки XII—XIII ст., О. О. Спіцин — середньовічною епоховою, О. О. Формозов — не раніше XVI ст.

Немає єдності серед дослідників і щодо інтерпретації смыслового змісту пам'ятки. Так, наприклад, Б. О. Рибаков, М. Ю. Брайчевський та інші вчені пов'язують зображення на рельєфі виключно зі слов'янською язичницькою міфологією; І. С. Винокур — з релігією давніх слов'ян, які у перші століття нової ери увійшли в контакт з сарматськими племенами¹⁴; О. О. Формозов пояснює ідейно-тематичне спрямування Бушанського рельєфу, спираючись на християнську іконографію й символіку¹⁵.

У визначенні художньої традиції, проявом якої був Бушанський рельєф, одні вчені відстоюють думку про винятково місцеві (слов'янські) мистецькі традиції (Б. О. Рибаков), інші знаходили у рельєфі разом з місцевими витоками й компоненти пізньоантичної (Д. В. Айналов), зокрема боспорської (Г. К. Вагнер), візантійської і західноєвропейської (М. Врангель), сарматської (І. С. Винокур) культур у давньому мистецтві.

На думку М. В. Алпатова, узагальненим формам цього монументального рельєфу, за всій грубості його виконання, не можна відмовити у монументальній силі впливу¹⁶. Ю. С. Асеев відзначає, що автору — різьбару рельєфу не бракувало ні спостережливості, ні професійного вміння.

Слід зауважити, що переважна більшість згаданих дослідників склали своє уявлення про Бушанський скельний рельєф, послуговуючись лише візуальним його сприйняттям, головним чином на основі фотографії пам'ятки 1883 р., вміщеної у публікації В. Б. Антоновича. Це породило немало прикрих неточностей і необґрунтovаних тверджень.

У 1961 р. В. М. Даниленком були проведені перші археологічні розвідкові роботи поблизу Бушанського рельєфу. При розчистці було виявлено кілька керамічних фрагментів ліпної східнослов'янської кераміки VII—IX ст., а також пласкі кам'яні плити, які, на думку дослідника, могли бути жертвеником. Було зафіксовано й частину фундаментів кам'яних стін, які попередньо датовані В. М. Даниленком IX — початком Х ст. На основі проведених розвідкових робіт дослідник зробив висновок про наявність у Буші решток давньослов'янського скельного язичницького храму VII—X ст. Храм, на думку дослідника, був перекритий дерев'яним дво- або чотирискілим дахом із гонтовим покриттям. Мабуть від такої конструкції й збереглися у верхніх частинах підтесаних кам'яних стін вибиті горизонтальні пази-врубки.

© І. С. ВИНОКУР, 1994

Щодо самого рельєфу, то, на думку В. М. Даниленка, його було вирізьблено в роки правління київського князя Олега. Зображення на рельєфі мало ктиторський характер і відтворювало момент ритуального дійства з участю Миробога, жерця Ольгового, про що свідчив напис в рамці на рельєфі (згідно дешифрування дослідника). На жаль, дослідження в Буші не були завершені В. М. Даниленком¹⁸.

У 1985 і 1987 рр. на місці залишків скельного храму в Буші експедицією Кам'янець-Подільського педагогічного інституту було проведено стаціонарні розкопки. У результаті проведених досліджень вдалося розчистити й вивчити практично всі скельні розколини, пов'язані з приміщенням скельного комплексу та їх зв'язку з наскельним рельєфом. У межах цієї праці ми звернемося тільки до основних результатів досліджень, залишивши детальні описи всіх відкритих об'єктів для повнішої спеціальної публікації у майбутньому¹⁹.

Село Буша розташоване при злитті річок Бушанки і Мурафи (ліві притоки Дністра). Уздовж правого берега Бушанки на висоті 20—25 м над рівнем річки тягнеться кам'яне плато. Приблизно у 1 км від злиття Бушанки й Мурафи вказана скельна стіна має вигин. У цьому місці її розташовані природні розщелини у скелях, використані у давнину як зручні приміщення просто неба. Стіни цих природних приміщень були підтесані руками людей.

Перед проведенням розкопок 1985 р. більша частина цих приміщень виявилася закритою скельними осипами й намивами ґрунту з поверхні плато. Протягом польових сезонів 1985 і 1987 рр. розкрито всі приміщення скельного комплексу. При цьому довелося знімати ґрунт на глибину від 1,5 до 3,5—4 м на загальній площині понад 150 м². До цього слід додати й розкопаний майданчик у верхньому ярусі (над скельними розщелинами) на площині понад 50 м². Нашими розкопками відкрито чотири приміщення в скелях (рис. 1).

Перш ніж звернутися до опису конкретних об'єктів цих приміщень відзначимо, що в історико-хронологічному плані приміщення № 1 найдавніше. Воно, як показали дослідження, було започатковано в середині I тис. н. е. і використовувалося в епоху Київської Русі та пізнього середньовіччя. Приміщення № 2, 3, 4 з'явилися і використовувалися паралельно з приміщенням № 1 у пізньому середньовіччі (XVI—XVII ст.). Приміщення № 1 — найбільше. Воно займає площину понад 50 м² і витягнуте з південного заходу на північний схід. Ширина його біля входу 4,2—4,6 м. Далі у північно-східний бік скельні стіни наче зближуються і сходяться на кут (рис. 2).

Скельний рельєф розташовано на вертикальній поверхні стіни пісковика зі сходу. Загальна площа обробленої художником вертикальної поверхні скелі становить близько 9 м². Після проведення розкопок і спостережень за стратиграфією нашарувань з'ясувалося, що від рівня основи в скелі (від долівки приміщення № 1) рельєф у своїй нижній частині містився на відстані (висоті) 1,2 м.

Композиція рельєфу горизонтальна. Впритул до лівого краю кам'яного по-

Рис. 1. Загальний вигляд скельного комплексу після розкопок 1985 і 1987 рр.

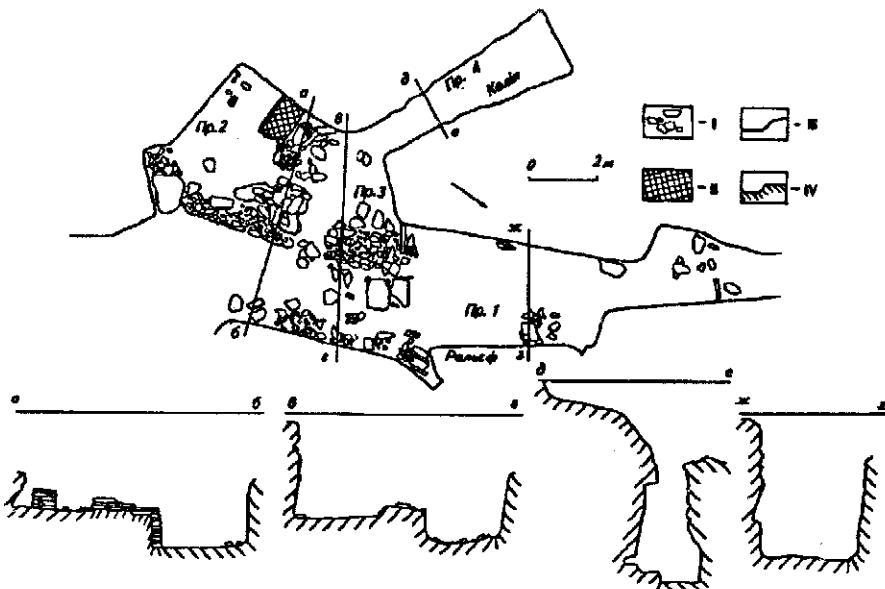

Рис. 2. Ситуаційний план і розрізи на місці скельного комплексу з монументальним рельєфом в с. Буша: I — камені; II — черінь печі; III — лінія краю скельних розщелин; IV — лінія перерізів скельних приміщень.

лотна зображене дерево, висотою 2 м². Воно стоїть на краю висіченого у камені вузького майданчика, який, можливо, повинен був означати лінію землі. Трохи вигнутий стовбур (біля кореня потовщення) на висоті 1,1 м розгалужується на нечисленні товсті гілки без листя, на одній з яких у камені вибито зображення півня. Птаха подано у профіль, повернутим ліворуч, він має чітко окреслений тулуз, пишний хвіст зображене у вигляді двох довгих китиць (пір'я).

Під деревом у профіль з лівого боку зображене людську постаті. Людина стоїть навколошки, спираючись на край вузької площини, висіченій в камені. У витягнутих перед собою й зігнутих у ліктях руках вона тримає округлий предмет (чашу?). Постать трактована високим рельєфом з використанням по контуру врізної лінії. Довжина тулуза 1,57 м. За манерою зображення постати людини нагадує кам'яні антропоморфні ідоли черняхівської культури II—V ст., широко представлені на території Середнього Подністров'я²⁰.

За постаттю людини, на вищому постаменті у камені зображене оленя (висота зображення — 1,33 м). Він звернутий до інших персонажів композиції. Морда оленя подовжена, шия вигнута, тулуз з маленьким хвостом показано у профіль, тоді як виставлені передні і ледь зігнуті задні ноги — розвернуті на 3/4. Гіллясті роги й великий вуха тварини — подано у фас (рис. 3).

У верхній частині рельєфу, майже посередині, вирізблено прямокутну рамку. Вона виділена досить рельєфно подвійною лінією. Зовнішні розміри рамки — 47,5×36, внутрішні — 31×23 см. У середині рамки простежуються ледь помітні тепер залишки напису в чотири рядки. Судячи за фотографією, зробленою 1883 р. В. Б. Антоновичем, перше слово у першому рядку було: «Аз»; перший склад напису в останньому рядку був: «Оль...». Літери тепер уже стертого напису, судячи за фотографією 1883 р. і реконструкцією, запропонованою В. М. Даниленком, належали до кириличного письма, а сам текст читається: «Аз... есмь... миробог... жерец... Ольгов» (рис. 4).

Нешодавно краєзнавець В. В. Березяк здійснив спробу по-новому реконструювати напис у рамці. Він вважає, що напис було зроблено латинським письмом польською мовою. На його думку напис слід читати: «В містечку Антонополі 1524 року 3 червня зосталась єдна Бася»²¹.

Для зіставлення запропонованих реконструкцій напису у рамці за фотографією В. Б. Антоновича 1883 р. ми, за порадою С. О. Висоцького, сфотографували влітку 1991 р. залишки напису з рамкою на самому рельєфі у на-

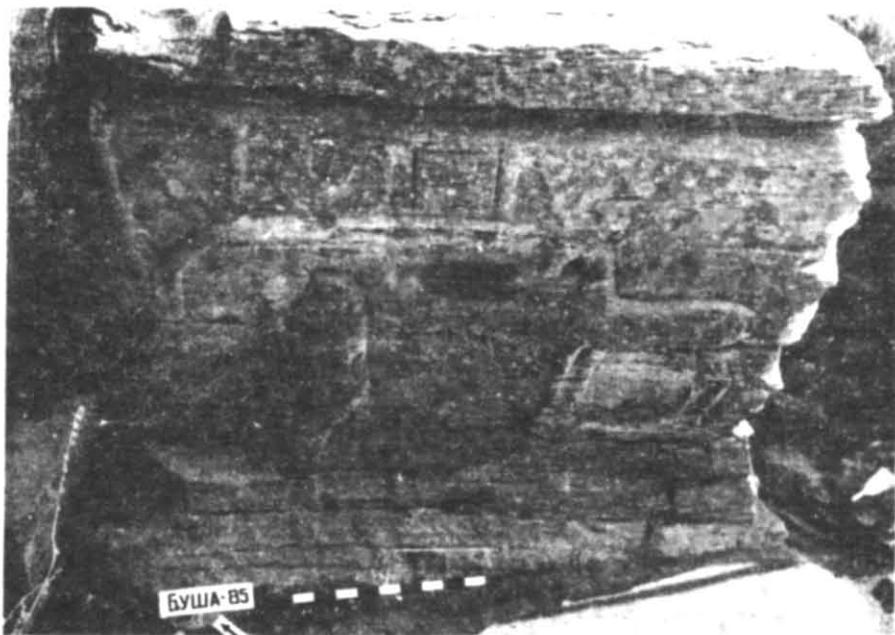

Рис. 3. Наскельний рельєф. Фото 1985 р.

турі в напівтемряві, але з використанням сильного бокового освітлення. На цьому фото видно залишки рядків напису і, зокрема, добре проступає початок слова останнього рядка: «Оль...». Такий же відбиток дав і естамп, знятий з напису в натурі у 1987 р. Отже, реконструкція напису, запропонована В. В. Березяком, на нашу думку, є безпідставною й не відповідає фактичній реальності.

По верхньому (горизонтальному) краю рельєфа, на всю його довжину, проходить паз-канавка, шириною 16—20, глибиною 6—8 см. Паз було вибито, безсумнівно, значно пізніше ніж був вирізблений сам рельєф. Паз зрізав окремі частини зображення. Крім того, аналогічні пази-канавки вибито в скелях навпроти самого рельєфу. Разом з подовжніми є й невеликі торцеві, призначенні для поперечних балок перекриття. За технікою врубки пази нагадують ті будівельні елементи, які відкрили львівські археологи, досліджуючи укріплени давньоруські «гради», розміщені в скелях Карпатського регіону і датовані XII—XIII ст.²² Отже, вірогідно, що перше перекриття скельних приміщень з рельєфом відбулося у період Київської Русі. Це підтверджують і окремі фрагменти давньоруської кераміки XI—XIII ст., виявлені в скельних розщелинах поблизу рельєфу.

Поверхня рельєфу нерівна, вивітрена, з багатьма тріщинами, що пошкодили малюнок зображення. Сьогодні вже втрачені верхня частина голови людини, нижня частина ніг, а також окремі елементи зображені півня й оленя. Широкі повздовжні тріщини від 3 до 6 см і на глибину 9—12 см могли утворитися на місці скельного рельєфу при вивітрюванні породи (пісковика) протягом досить тривалого (у кілька століть) часу в період, коли рельєф використовували просто неба, до перекриття скельних приміщень.

На протилежній від рельєфу вертикальній поверхні скелі, на відстані 3,5 м, розташована вибита в давнину ниша довжиною 5,8, глибиною (або шириною) рівної основи — 0,48—0,50 м. Вказано ниша, що міститься на відстані 1,2—1,3 м від основи скельного приміщення, викори-

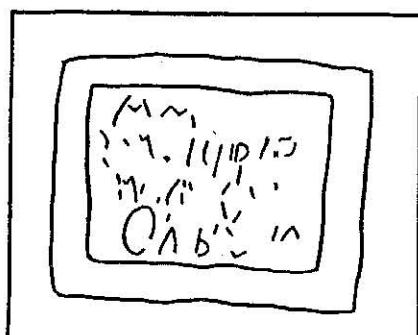

Рис. 4. Реконструкція напису у рамці на рельєфі за В. М. Даниленком.

стовувалася, очевидно, як місце для язичницьких приношень. На цей стіл у нішу могли ставити жертвовну іжу та питво у посуді. Про те, що ніша з жертвовим столом вибита одночасно із заснуванням та використанням рельєфу свідчать і деякі інші спостереження. Кидиться у вічі сильна патинізація поверхні скелі на місці, де було вибито нішу-стіл. Звертає на себе увагу і те, що напис був вибитий у 1824 р. місцевим шляхтичем Р. Овсяним по вже запатинованій поверхні краю ніші. Нарешті, добре читається хронологічне співвідношення давньої ніші й залишків кам'яного муру, спорудженого і приставленого до скельної стіни з нішою значно пізніше (рис. 5).

Важливе місце в археологічних дослідженнях 1985 і 1987 рр. посіли спостереження за стратиграфією нашарувань. У приміщенні № 1 з рельєфом, в місці, де починається переход до вузького коридору — розщелини в скелях, вдалося зробити вертикальну зачистку на висоту 3,8—4 м від сучасного рівня верхнього краю розщелини до її скельної основи. Цей стратиграфічний розріз (рис. 6) показав, що верхні шари чорнозему, глини і чорнозему з глиною й попелом завтовшки 0,65 м. Далі йшов тонкий (0,10 м) шар попелу, потім шар чорнозему з попелом і камінням (0,60 м). Нижче на глибину 0,55—0,60 м йшла глина й окремі шматки каменю, далі — прошарок з черепашками іпіо (0,12 м), потім — знову глина (0,53 м) і чорнозем з попелом (0,40 м). Нарешті йшов шар чорнозему з глиною, шматками каменю й частиною кам'яної кладки (0,95—1 м).

Вказана стратиграфічна колонка фіксує, таким чином, нашарування й намиви, що утворилися протягом досить тривалого часу. Якщо в самих верхніх шарах, на глибині 0,65 м знайдено уламки гончарного посуду XVIII—XIX ст., то в нижньому шарі, на глибині 3,1—3,4 м разом з плескатими каменями виявлено гончарну кераміку XVI—XVII ст. А в самій основі кам'яних плит, на глибині близько 4 м, знайдено уламки ранньосередньовічної слов'янської кераміки VI—VIII ст. При дальшій розчистці розщелини — коридору в північному напрямку на глибині 2,6—2,7 м було виявлено уламки гончарної давньоруської кераміки. Таким чином, вдалося зафіксувати ранньосередньовічний і давньоруський періоди функціонування пам'ятки. Якщо до цього додати, що в основі скельного приміщення № 1, у скельних розколинах, стратиграфічно під кам'яною вимосткою (рис. 6) і шаром попелу, неподалік від рельєфу, виявлено кілька фрагментів пізньої кераміки черняхівської культури IV — початку V ст. (рис. 7, 2—7), стане очевидним, що початок використання скельних розколин просто неба можна пов'язувати з заключною фазою черняхівської культури, тобто з серединою I тис. н. е. У

Рис. 5. Стратиграфічне співвідношення жертвової ніші і пізнішого кам'яного муру.

часи раннього середньовіччя й Київської Русі скельні приміщення продовжували використовувати, їх перекрили дерев'яним дахом, про що свідчать пази-канавки у скельному приміщенні № 1, а також залишки культурного шару XI—XIII ст. в окремих розщелинах.

Оскільки безпосередньо над скельними приміщеннями з рельєфом немає решток поселень черняхівської культури, культури ранньосередньовічних слов'ян і Київської Русі, то наявність вказаних зразків кераміки у скельних розколинах не може бути випадковою. Цей факт може свідчити, що від середини I тис. н. е. і до XII—XIII ст. сюди приходили люди з навколошніх поселень першої, другої половини I — початку II тис. н. е., розташованих у радіусі 1—2,5 км від скельного рельєфу²³. Черняхівська кераміка знайдена біля основи, в «тілі скелі», а рельєф був вирізьблений на вертикальній площині одного зі скельних блоків. Давнішої кераміки в основі скельного приміщення не виявлено, хоч поблизу приміщень з рельєфом зафіксовано кілька трипільських поселень, поселень доби бронзи і раннього залізного віку VII—III ст. до н. е.²⁴ В світлі сказаного перша половина і середина I тис. н. е. може бути визначена як перший (найдавніший) хронологічний етап використання скельних приміщень з рельєфом просто неба. У період

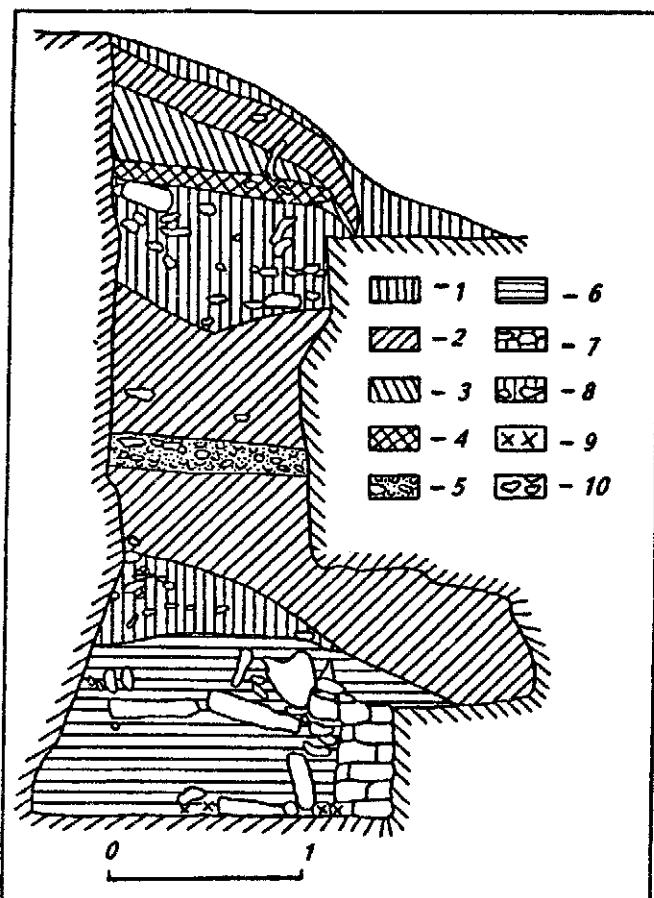

Рис. 6. Стратиграфічний переріз при переході з приміщення № 1 до північної скельної розщелини: 1 — чорнозем; 2 — глина; 3 — чорнозем з глиною і попелом; 4 — попіл; 5 — шар з черепашками шпілю; 6 — чорнозем з глиною; 7 — кам'яна кладка; 8 — чорнозем з попелом; 9 — місце знахідки кераміки середини I тис. н. е.; 10 — камені.

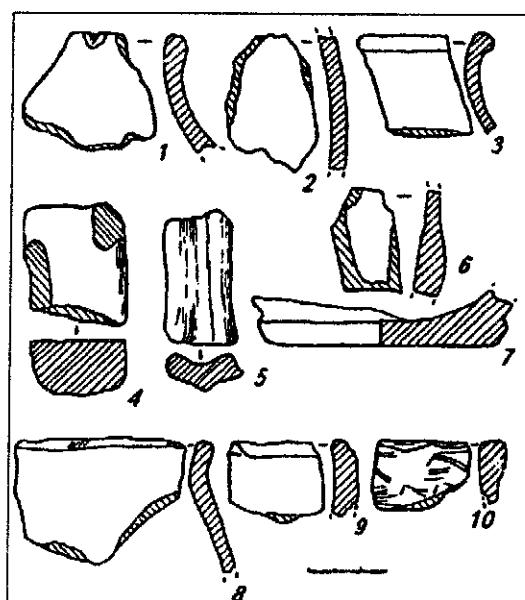

Рис. 7. Кераміка зі скельної основи, поблизу рельєфу: 2—7 — черняхівської культури; 1, 8—10 — культури ранньосередньовічних східних слов'ян VI—VIII ст.

Київської Русі приміщення перекрили і зробили пояснювальний для людей того часу напис про смисловий зміст рельєфу.

Приміщення № 2, 3, 4 були відділені від основного об'єму скельного приміщення стінами, від яких збереглися нижні частини. Стіни було складено з каменю на глинняному розчині. Ширина кладки — 0,9 м, збережена висота від основи скельних розщелин 0,6—0,9, а в північній частині приміщення № 1 — 1,2—1,3 м. Отже, основна стіна відділяла південно-західні розколини в скелях від основного об'єму приміщення, безпосередньо пов'язаного з скельним рельєфом і жертовним столом-нішою.

Частково збереглися й рештки кладки біля південно-східного входу до скельних приміщень (з боку заплави річки Бушанки).

У південно-західній частині скельних розщелин були розчищені й залишки стіни, яка йшла перпендикулярно до основної. Вона складена за тою ж самою технікою на глинняному розчині і мала в ширину 0,9 м. Довжина цієї стіни, що впиралася у західний край скельної розщелини — 3,8—3,9 м. У стіні є проріз — 0,9 м, який вів до північно-західної частини скельних споруд. Таким чином, приміщення № 2 мало площину $3,5 \times 3,9$ м. Воно було утворено прямовиснimi стінами скель, підправленими людиною, і стінами кам'яної кладки. Скельна долівка приміщення була також підправлена мешканцями. Крім того, вона була підмащена рідкою глиною. У зв'язку з цим на ділянках долівки при переході до прямовисних скельних стін збереглися залишки обпаленої глиняної обмазки.

У північно-західному куті приміщення № 2 відкрито залишки печі, спорудженої на нижній частині скельного виступу. Вона піднімалася від його основи до вимощеного глиною череня на 0,5 м. Піч складено з каменю-плитника на глинняному розчині і має прямокутну у плані форму — $1,46 \times 1,1$ м

(рис. 8). Розчистка показала, що черінь був вимощений на основі підбивки черепків гончарного посуду XVI ст.

Приміщення № 3 пов'язано отворами-входами з приміщеннями № 1, 2 і 4. До нього ведуть проходи (0,9 м) з найбільшого об'єму скельного комплексу, з господарського помешкання з піччю, а також — з келії. Це приміщення має площину $3,6 \times 3,9$ м. Під час розчистки його основи знайдено окремі уламки гончарної кераміки XVI—XVII ст.

Приміщення № 4 — це келія. Довжина її — 7,2, ширина в основі — 2,3 м. У середній та верхній частинах по вертикалі ширина келії зменшується, становлячи у середній частині — 1,6—1,8, а у верхній — у вигляді склепіння — до 1,2 м. Висота приміщення келії — 2,25—2,30 м. У західній стіні

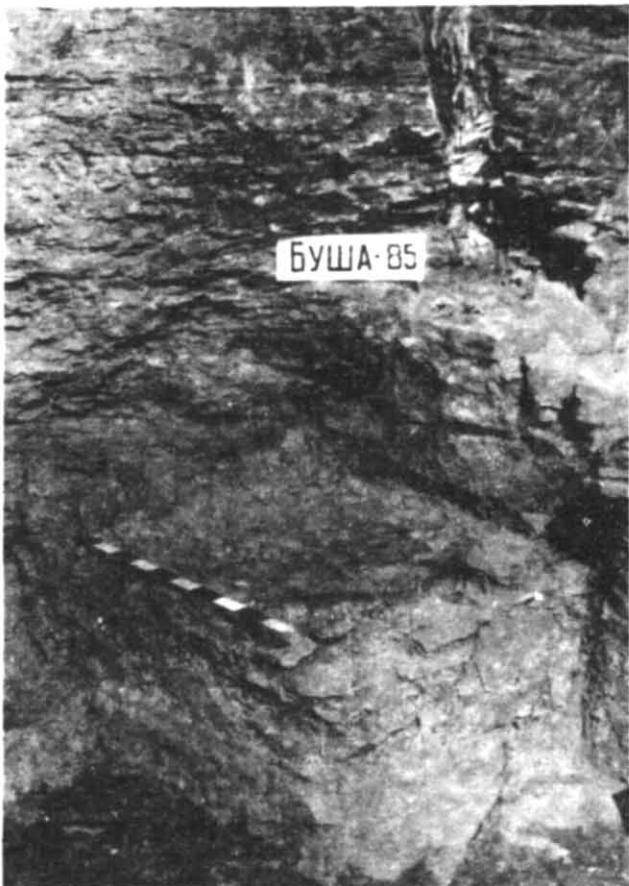

Рис. 8. Піч у господарському приміщенні XVI—XVII ст.

приміщення розчищено дві вибиті у скелі ниші. Перша (нижня) має довжину 3, висоту — 0,44 і глибину — 0,30—0,32 м. Вона переходить у вибитий в камені лежак. Його ширина 0,55—0,60, довжина — 6 м (рис. 9).

Друга (верхня) ниша вибита не на всю довжину західної стіни, а лише в північній половині. Довжина цієї ниші — 3, середня ширина — 0,30—0,35 м. Очевидно, це своєрідна полиця, розташована над лежаком. У північно-західній стіні келії (на висоті 0,9 м від рівня скельної долівки) розташована ще одна ниша-полиця. Її середня ширина — 0,45—0,50 м.

Привертає увагу напис, вибитий на поверхні західної стіни: KAI. H. PEY UNIAN. Цей напис повністю повторює текст, вибитий на стіні перед входом до приміщення келії. Очевидно, ці латинські написи польською мовою, які за палеографією належать до XVI ст., пов'язані зі зверненням ченців-самітників або одного з них до Христа.

Вузький вхід до келії оформлено біля західної стіни у вигляді напівколонки, рельєфно вибитої в скельній породі. За нею, зліва від входу, над лежанкою у камені вибито невелике заглиблення з плоскою основою, яке служило для установки свічки. Під час розчистки келії на її долівці знайдено уламки пізньосередньовічної кераміки.

Таким чином, келія, як і прилягаючі до неї приміщення № 1, 2 і 3 функціонували в добу пізнього середньовіччя — у XVI—XVII ст. Про це свідчать й залишки прошарків спаленини з попелом і пізньосередньовічною керамікою, виявлені в приміщеннях № 2 і 3, а також у південній половині приміщення № 1.

Що ж стосується північно-західної частини найбільшого скельного приміщення № 1, то там, як вже зазначалося, під шаром спаленини з керамікою XVI—XVII ст. і уламками кам'яної кладки, в основі скельного приміщення виявлено кераміку кінця IV — початку V ст., а також уламки ранньосередньовічного посуду VI—VIII ст. і Київської Русі (у північній розщелині). Це може означати, що вказана частина скельного комплексу з рельєфом була освоєна значно раніше, ніж пізньосередньовічні добудови. Однак не виключено, що у XVI—XVII ст. приміщення № 1 з рельєфом також використовувалось.

У 1985 і 1987 рр. нами були також проведені дослідження у верхньому (другому) ярусі. Вони показали, що там є руїни кам'яних фундаментів, складених на вапняковому розчині. Можливо, це була невелика каплиця, площею приблизно 15 м². Вона була орієнтована по сторонах світу. Південно-західна частина споруди була вже за межами скельних розколин, а північно-східна —

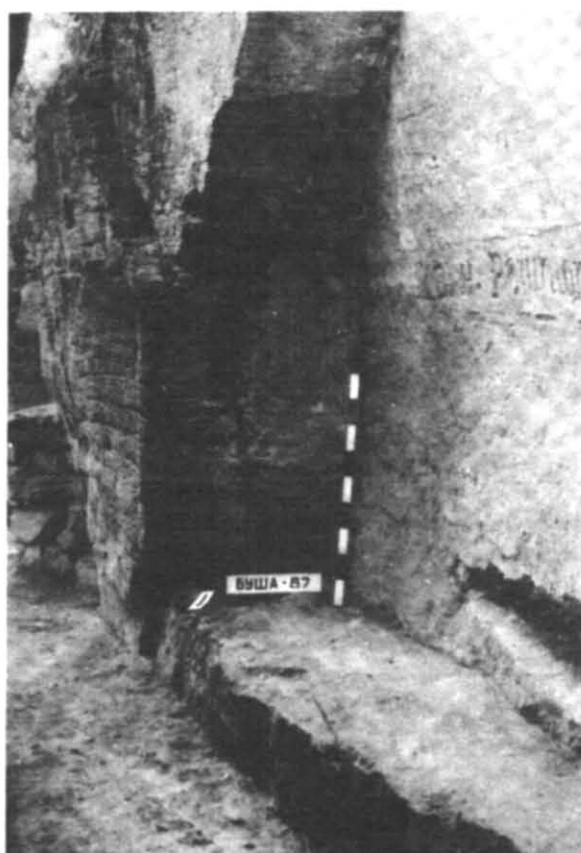

Рис. 9. Інтер'єр келії з написом XVI ст. на стіні.

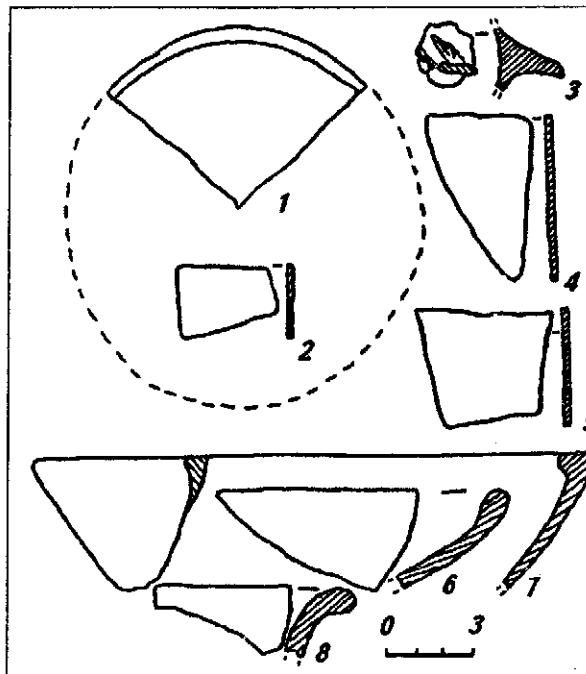

Рис. 10. Знахідки з другого ярусу (на місці руїн фундаменту каплички XVI—XVII ст.): 1—5 — скло; 6—8 — кераміка.

під шаром спаленини з пізньосередньовічною керамікою, на глибині 3,9—4 м поблизу рельєфу знайдено уламки ліпної ранньосередньовічної східнослов'янської кераміки VI—VIII ст. А при розчистці розколин далі на північ від рельєфу, на глибині 2,6—2,7 м виявлені фрагменти гончарої давньоруської кераміки XI—XIII ст. В основі приміщення № 1 у скельних тріщинах долівки, стратиграфічно під кам'яною вимосткою і шаром спаленини неподалік від рельєфу виявлено кілька фрагментів пізньочерняхівської (гончарої і ліпної) кераміки кінця IV — початку V ст. Аналогічні уламки було знайдено і у південній половині приміщення № 1, де вони знаходилися у заглибинах скельної основи, під кам'яними викладками і шаром попелу з пізньосередньовічною керамікою. Отже, кераміка середини і третьої чверті I тис. н. е. засвідчує перший (найдавніший) період використання скельних приміщень. Подальше функціонування скельного комплексу фіксується давньоруською керамікою. Про цей же час існування пам'ятки свідчать поздовжній торцеві пази у верхніх частинах скельних розколин, близькі за технікою врубки давньоруським фортифікаційним спорудам в Карпатському регіоні. Очевидно, у давньоруський час скельний храм був перекритий дерев'яним дахом. Природно, що з плинном часу дерев'яний перекріття руйнувалися й їх доводилося ремонтувати. Саме з неодноразовими перебудовами і підтриманням відповідного порядку у скельному комплексі в пізньому середньовіччі пов'язана та обставина, що черняхівської, ранньосередньовічної і давньоруської кераміки виявлено порівняно мало.

У період пізнього середньовіччя (XVI—XVII ст.) скельні приміщення були обжиті ченцями-пустельниками, про що свідчать об'єкти у скельних розщелинах № 2, 3, 4. Про це ж свідчать і латинські написи польською мовою поблизу входу і на стіні самої келії. У середині XVII ст. приміщення скельного комплексу загинули в полум'ї пожежі під час відомих подій 1654 р. Про це незаперечно свідчать попелясті прошарки з керамікою XVI—XVII ст. у південній половині приміщення № 1. Аналогічні прошарки зафіксовані й у північній частині приміщення № 1, а також у приміщеннях № 2, 3, 4.

У верхньому (другому) ярусі стратиграфічно над приміщеннями скельного

виходила в одну з скельних розщелин (остання перед спорудженням фундаменту була в цій частині забутована камінням). При розчистці залишків фундаментів було виявлено фрагменти керамічного посуду й кафель XVI—XVII ст. Тут же знайдені й уламки круглого гутного віконного скла цього ж часу (рис. 10). Отже, датування решток каплиці над скельним храмом з рельєфом визначається XVI—XVII ст.

Загальна хронологія Бущанського скельного комплексу визначається на основі стратиграфічних спостережень і конкретних знахідок керамічного матеріалу у зв'язку з наскельним рельєфом, а також пізніших частин скельних приміщень і залишків каплиці у другому ярусі. Як вже зазначалося, в основі пісковатих кам'яних плит,

культового комплексу простежено залишки фундаментів каплиці, яка була споруджена у XVI ст. і загинула в середині XVII ст.

Таким чином, археологічні дослідження зафіксували повну історичної динаміки «багатошарову» картину Бушанської скельної пам'ятки, заснованої в середині I тис. н. е. просто неба, а потім перекритої дахом в часи Київської Русі. В період пізнього середньовіччя скельний комплекс став місцем притулку ченців-пустельників, які ремонтували приміщення і покрівлю над ними. В цей же час зведено й каплицю. Всі вказані об'єкти загинули в середині XVII ст., одночасно з пізньосередньовічним містом-фортецею Буша.

Для з'ясування можливого часу виникнення наскельного рельєфу слід хоч би коротко розглянути питання про його призначення, загальний зміст його художньо-смислової концепції. Звернемо увагу на характер скельного архітектурного комплексу, на наявність в його інтер'єрі наскельного рельєфу релігійного змісту й призначення, а також на народну традицію, яка, очевидно, знайшла своє відображення у польському написі 1824 р. У цьому написі скельний комплекс названо — Яскинею — печeroю. У дослівному перекладі яскиня означає: свящenna палата, у якій знаходиться зображення божества²⁵. Це свідчить про культове призначення скельних приміщень. На основі стратиграфічних спостережень можна вважати, що перед нами рештки давнього східнослов'янського язичницького святилища, яке використовувалося в епоху Київської Русі і було реконструйовано у пізньому середньовіччі під невеличкий монастир.

Скульптурне зображення рельєфа вибито на північно-східній стіні найбільшого приміщення в скелях. Своїм змістом воно пов'язано з певною міфологічною концепцією. На рельєфі відтворено момент якогось ритуального дійства, яке здійснює людина під священим деревом у присутності символічних півня та оленя. Вирізблений у верхній частині зображення прямокутник в рамці також несе в собі певний язичницький зміст (символ засіяного поля)²⁶. Сліди ж напису, залишені на поверхні площини у прямокутній рамці,— це вже, мабуть, результат пізнішого використання пам'ятки у період Київської Русі. Напис у рамці, зроблений кирилицею, повинен був нагадувати давньоруським жителям Середнього Подністров'я, що рельєф створено задовго до XI—XII ст. Аналогічний за характером напис, що уточнює час виникнення і причетність конкретної особи до заснування пам'ятки, є, наприклад, на скелі при вході до Бакотського давньоруського скельного печерного монастиря XI—XIII ст.²⁷ Оскільки жерці-волхви давньоруського часу, для яких Бушанський рельєф був пам'яткою давнини, вже не могли дати точної розшифровки змісту скельного рельєфу, то вони вказали у написі на можливий зв'язок з язичництвом IX—X ст., зокрема,— з часом князювання Олега.

Для уточнення хронології окремих об'єктів Бушанського скельного комплексу певне значення мають всі польські написи на скелях, з яких нами знято естампи. До XIX ст., безперечно, належать два написи. У першому зазначається, що у 1824 р. Ромуальдом Овсянім було розчищене місце поблизу рельєфу. Другий напис, розташований на сусідньому з рельєфом кам'яному блоці, має зображення «всевидючого ока» і зображення хреста з монограмою Христа по боках. Тут же вибито: в пам'ять про 3 червня 1524 р.

Обидва написи не відрізняються між собою за збереженістю, палеографією та розмірами шрифта. Напис з датою 1524 р., як і перший, пов'язані з іменем Р. Овсяного і належать до 1824 р. Очевидно, ці написи було зроблено одночасно. Перший зафіксував розчистку, проведену перед наскельним рельєфом у 1824 р. і є своєрідним меморіальним написом на честь Р. Овсяного. Другий напис під 1524 р. фіксує якусь важливу подію. Можливо, ця подія була пов'язана для роду Овсяніх. Не виключено, що 1524 р. пов'язаний з функціонуванням міста-фортеці Буша й невеличкого монастиря. Вказана дата може бути зіставлена, наприклад, з католицьким орденом Театинців, заснованим у 1524 р. Цілком можливо, що Р. Овсяній пов'язував з цим орденом початок функціонування монастиря XVI ст. в Буші.

Латинські написи польською мовою на західній стіні келії та при вході до неї за своєю палеографією належать до XVI ст. У зв'язку з цим слід зіставити

за збереженістю та палеографією латинські польські написи XVI ст. із келій з рештками напису в рамці на скельному рельєфі, віднесеному В. В. Березяком до XVI ст. Якби ця версія відповідала історичній реальності, то напис в рамці на рельєфі за своєю палеографією і збереженістю мав бути значно ближчим до відкритих на стіні келії та при вході до неї і дійсно належать до XVI ст. Але цього немає. Отже, напис на рельєфі значно давніший, ніж написи, пов'язані з келією. До того ж, як свідчить естамп і спеціальне фотографування решток напису в натурі, напис на рельєфі вміщує фрагменти кириличного, а не латинського за написанням тексту.

Говорячи про манеру зображення на Бушанському рельєфі і, зокрема, постаті людини, О. О. Формозов вважає романські і готичні статуй католицького Поділля XVI ст. тією традицією, без якої створення Бушанського рельєфу було б неможливим²⁸. Ми

вернулися до кам'яних скульптур XVI ст. католицьких храмових споруд Кам'янця-Подільського й переконалися в тому, що виконані цілком у реалістичній манері (рис. 11, 12), вони не мають нічого спільногого з узагальненим образом людини на Бушанському рельєфі.

Якби Бушанський скельний рельєф був вирізблений у XVI ст., то він мав би аналогії з іншими синхронними пам'ятками Подністров'я такого ж роду. Для прикладу можна згадати наскечний рельєф Святого Онуфрія із с. Касперівці Заліщицького району Тернопільської області. Наскечна композиція Святого Онуфрія, яка дійсно належить до XVI ст. і знаходиться в одному з Бушанським рельєфом природно-географічному регіоні, виконана, проте, у цілком реалістичній манері. Що стосується узагальненого зображення людини на Бушанському рельєфі, то воно своєрідне і нагадує за технікою виконання антропоморфні ідоли Подністров'я I тис. н. е.²⁹

На завершення звернемося до самого феномену скельного рельєфу з Буші. Виникає питання про принадлежність зображеного на рельєфі ритуалу до того чи іншого культу, світогляду. Визначальним при цьому є час виникнення рельєфу. Від цього залежить характер інтерпретації сюжету та його персонажів. Думки вчених поки що розходяться між трьома можливими варіантами: язичництвом, християнством і можливістю започаткування пам'ятки в часи язичництва й використання її аж до пізнього середньовіччя. Розбіжності в інтерпретації змісту випливають з того, що символічні образи: півень, олень, дерево, а також характер сюжету не суперечить як язичницькому, так і християнському світогляду.

Хоч ідейним центром зображення на рельєфі виступає дерево як об'єкт ритуального моління, композиційно воно зсунуто до лівого краю, й більше до центру кам'яного полотна зображено людину. Рамка зі слідами напису займає найвигідніше положення — середину між персонажами. Це створює

Рис. 11. Зразок католицької кам'яної скульптури XVI ст. з храмів Кам'янця-Подільського.

Рис. 12. Зразок католицької кам'яної скульптури XVI ст. з храмів Кам'янця-Подільського.

Якщо вважати, що прямокутна рамка при створенні рельєфу була за задумом одним з язичницьких символів, то напис на поверхні цього прямокутника міг з'явитися пізніше, у середньовіччі. Він несе, очевидно, додаткову інформацію про сюжет рельєфу. Це важлива обставина, яка дозволяє передбачити дальнє використання пам'ятки в період раннього і пізнього середньовіччя. Про це свідчать і археологічні матеріали, виявлені в основі скельного приміщення з рельєфом.

Бушанський рельєф міг використовуватися і в XVI ст., коли на місці скельних приміщень виник невеликий монастир. Але історико-культурні корені рельєфу лежать, на нашу думку, не у пластиках пізнього середньовіччя. Їх слід шукати у старожитностях дохристиянського, язичницького часу. Складність визначення сюжету пам'ятки у зв'язку з християнським мистецтвом полягає, таким чином, в тому, що зараз для неї неможливо підшукати більш-менш близьких аналогій у християнській середньовічній скульптурі. Іконографічний тип Бушанського рельєфу досить самобутній. Крім того, на рельєфі відсутня (і це дуже важливо) жодна християнська символіка типу хреста, розп'яття, що зустрічаються в життійних композиціях святих і характерні для пам'яток пізнього середньовіччя.

Таким чином, дослідження залишків скельного комплексу в Буші змальовують «багатошарову» картину, пов'язану, на нашу думку, з виникненням і подальшим використанням язичницького наскельного рельєфу. Це повністю

дезку несумісність між змістом твору та його композиційною побудовою, а тим самим і роздвоєність в ідейній концепції. Поруч з образом дерева, яке являє певний комплекс сакральних ідей, на перший план виступає образ людини. Характерна особливість композиції Бушанського рельєфу дозволила М. В. Алпатову інтерпретувати його зміст як намагання увічнити образ людини в урочистий моменттворення поваги богу³⁰, тобто в момент адорації.

У зв'язку з цим звертає на себе увагу й сам характер подачі різних персонажів. Постать людини моделювана найрельєфніше. Значення її підкреслюється і розмірами, адже вона за своїми пропорціями більша за дерево і оленя. Простежується, мабуть, масштабна ієархія, яка у більшості випадків відбуває нерівномірність персонажів у змісті твору.

відповідає життєвій реальності в історії населення Середнього Подністров'я. Між язичництвом і християнством, як показав Б. О. Рибаков³¹, не існувало ніякої прірви. Язичницькі обряди і культури значною мірою використовувались, трансформовані середньовічною християнською релігією. Тому цілком можливо, що монументальний твір давніх східних слов'ян-язичників — наскечний рельєф в Буші — міг використовуватися і в християнські середньовічні часи. Матеріали археологічних досліджень вказаного скельного комплексу дають підстави саме для такого тлумачення.

Звернемо увагу й на таку важому обставину, що християнські церкви і монастирі часто-густо виникали саме на місці давніх язичницьких капищ. У Подністров'ї в цьому зв'язку можна назвати Бакотський давньоруський монастир, що виник на місці давніх язичницьких пам'яток у скелях лівого берега Дністра. Дослідений нами скельний комплекс і пов'язаний з ним рельєф у с. Буша є ще одним яскравим прикладом пам'яток такого типу.

Примітки

- ¹ Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI археологического съезда.— Одесса, 1886.— Т. I.— С. 86—102 с ил.
- ² Мельник К. Путевые очерки Подолии // Киевская старина.— К., 1885.— Т. XIII.— Гл. X.— С. 678—680.
- ³ Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI археологического съезда.— М., 1901.— Т. I.— С. 277.
- ⁴ Гульдман В. К. Памятники старины в Подолье.— Каменец-Подольский, 1901.— С. 51—53.
- ⁵ Врангель Н. История скульптуры // Грабарь И. История русского искусства.— М., 1910—1915.— Т. V.— С. 13.
- ⁶ Спицын А. А. Разведки памятников материальной культуры.— Л., 1927.— С. 119.
- ⁷ Щербаківський Д. М. Українське мистецтво.— Київ-Прага, 1926.— Вип. 2.— С. XXVIII—XXXI.
- ⁸ Айналов Д. В. История русской литературы.— М.;Л., 1941.— Т. I.— С. 27.
- ⁹ Рыбаков Б. А. Искусство древних славян // История русского искусства.— М., 1953.— Т. I.— С. 51, 66.
- ¹⁰ Брайчевський М. Ю. Мистецтво стародавніх східних слов'ян // Історія українського мистецтва.— К., 1966.— Т. 1.— С. 119, 120.
- ¹¹ Білецький П. Скарби нетлінні.— К., 1974.— С. 24, 25.
- ¹² Вагнер Г. К. Скульптура Древней Руси // Триста веков искусства.— М., 1976.— С. 238 та ін.
- ¹³ Формозов А. А. О наскальном рельєфе близ с. Буша в Поднестровье // СА.— 1968.— № 2.— С. 103—110.
- ¹⁴ Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е.— К., 1972.— С. 116.
- ¹⁵ Формозов А. А. Указ. соч.— С. 109, 110.
- ¹⁶ Аллатов М. В. Всеобщая история искусств. Русское искусство с древнейших времен до начала XVIII в.— М., 1955.— Т. III.— С. 17.
- ¹⁷ Асеев Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі: Нариси з історії українського мистецтва.— К., 1980.— С. 34.
- ¹⁸ Повна документація про розірвкові розкопки в Буші зберігається у робочому архіві дослідника в м. Києві в сім'ї Даниленків.
- ¹⁹ Мистецтвознавець Р. В. Забашта, який брав участь у розкопках, висловив свої міркування про пам'ятку в окремій статті.
- ²⁰ Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен...— С. 107, 108.
- ²¹ Березяк В. В. Бушанський рельєф — пам'ятка мистецтва XVI ст. // Тези доп. 9-ї Вінницької обл. іст.-краєзнавчої конф.— Вінниця, 1990.— С. 24.
- ²² Рожко М. Ф. Особливості дерев'яних укріплень слов'янських «градів» Південно-Західної Русі // VI Міжнарод. конгрес славянської археології.— Тез. докл. сов. делегації.— М., 1990.— С. 189—192.
- ²³ Винокур І. С., Альошкін О. М., Забашта Р. В., Петров М. Б., Петровський В. М., Пірняк О. М., Степанков В. С. Буша. Історико-краєзнавчі нариси.— Хмельницький, 1991.— С. 99—101.

- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Фрейденберг О. Семантика архитектуры вертепного театра // Декоративное искусство СССР.— 1978.— № 2 (273).— С. 42.
- ²⁶ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 48—51.
- ²⁷ Винокур І. С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя.— Київ; Одеса, 1985.— С. 97.
- ²⁸ Формозов А. А. Указ. соч.— С. 109.
- ²⁹ Винокур І. С., Забашта Р. В. Монументальна скульптура слов'ян // Археологія.— 1989.— № 1.— С. 65—78.
- ³⁰ Аллатов М. В. Указ. соч.— С. 17.
- ³¹ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1987.— С. 753—782.

І. С. Винокур

ИССЛЕДОВАНИЯ БУШАНСКОГО СКАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА

В статье представлены результаты археологических раскопок 1985 и 1987 гг. на месте скального комплекса с рельефом в с. Буша Ямпольского района Винницкой области. Материалы исследований позволяют по-новому рассмотреть вопрос возникновения и дальнейшего использования языческого храма с монументальным наскальным рельефом, известным в научной литературе с 80-х годов XIX в. Основанный, очевидно, в середине I в. н. э. храм продолжал существовать в древнерусское время, а затем на его месте функционировал небольшой позднесредневековый монастырь, погибший в середине XVII ст.

I. S. Vinokur

INVESTIGATIONS OF THE BUSHANIAN ROCK SYSTEM

The paper covers the results of archaeological excavations in the rock system with a relief in vil. Busha (Yampolsky District, Vinnitsa Region) made in 1985 and 1987.

The findings permit treating anew the problem on appearance and further use of the pagan temple with monumental relief on rocks known in scientific literature from 80s of the 19th cent. Founded, apparently, in the mid of the 1st millennium A.D., the temple existed in the old-Rus time, being replaced later by the late-middle-age cloister destroyed in the middle of the 17th cent.

Одержано 10.02.92.

ЕЩЕ РАЗ О НАСКАЛЬНОМ БАРЕЛЬЕФЕ У С. БУША В ПОДНЕСТРОВЬЕ

А. А. Формозов

В статье автор опровергает мнение о Бушанском наскальном барельефе как памятнике ранних славян-язычников и приводит аргументы в пользу новой датировки — XVI в.

В 1883 г. профессор Киевского университета В. Б. Антонович при археологических исследованиях в среднем течении Днестра обнаружил наскальный барельеф у с. Буша (ныне Ямпольский р-н Винницкой обл.). На нем изображены коленопреклоненный человек, олени и дерево с сидящей на нем птицей. Выше в рамке помещалась какая-то надпись, разрушенная и уже не читаемая. В. Б. Антонович посчитал барельеф произведением ранних славян-язычников. Аргументировалось это тем, что фигура человека похожа на каменные бабы (которые, как мы знаем, созданы в XIII—XIV вв. и никакого отношения к славянскому язычеству не имеют) и тем, что византийский автор X в. Лев Диакон писал о жертвоприношениях петухов у славян (хотя, петух ли показан на рельефе, неясно)¹. Несмотря на явную слабость аргументации вывод В. Б. Антоновича долгое время не подвергался сомнению, и рельеф из Буши фигурировал как раннеславянский в ряде сводок по истории искусств (Н. Н. Врангель, Д. В. Айналов, М. В. Алпатов, Б. А. Рыбаков, М. Ю. Брайчевский).

В 1966 г. я побывал в Буше и осмотрел рельеф. Бросился в глаза ряд не замеченных предшествующими исследователями обстоятельств. За истекшие 80 лет рельеф, высеченный на очень мягкотканне, сильно выветрился, и на нем смазались, исчезли некоторые черты, которые хорошо видны на фото 1883 г. Это означает, что перед нами вовсе не примитивный с крайне обобщенными фигурами, а лишь остаток разрушенного выветриванием рельефа, некогда выглядевшего совершенно иначе и обладавшего, судя по всему, гораздо более разработанной пластикой. Размещение фигур на специально выбрубленных консолях противоречит отнесению барельефа к глубокой древности и указывает на принадлежность его к кругу скульптуры развитого средневековья. Наконец, при осмотре изображений на скалах у расположенных недалеко от Буши сел Лядова, Бакота, Нагоряны выяснилось, что надписи, заключенные в рамки, вырезали на скалах в Поднестровье уже в XVIII—XIX вв. Все вместе взятое, как и некоторые другие наблюдения, позволило мне утверждать, что рельеф из Буши создан отнюдь не в раннеславянскую эпоху, а скорее всего в XVI в., отражает не языческие, а христианские верования и связан с городом Буша, хорошо известным по письменным источникам XVI—XVII вв.².

Появление моей заметки о бушанском рельефе вызвало оживленное обсуждение датировки памятника на трех заседаниях сектора славяно-русской археологии Института археологии Академии Наук СССР в 1969 г. На них искусствоведы Г. К. Вагнер и В. М. Василенко прочли обширные доклады, защищавшие традиционную оценку барельефа. В пользу этой точки зрения развернуто выступил и Б. А. Рыбаков. Однако другие известные специалисты А. К. Амброз, В. П. Даркевич, А. П. Рындина нашли дополнительные аргументы в пользу предложенной мною трактовки. Обсуждение окончилось как бы «вничью», но показательно, что ни Г. К. Вагнер, ни В. М. Василенко не опубликовали свои доклады, а в появившихся позднее объемистых книгах Б. А. Рыбакова «Язычество древних славян» (М., 1981) и «Язычество древней Руси» (М., 1987) о бушанском рельефе нет ни слова. Таким образом, у рос-

сийских археологов мнение об этом барельефе как раннеславянском, языческом вроде бы не удержалось.

Иное видим мы в украинской археологической и искусствоведческой литературе.

Готовя свою статью 1968 г., я, к сожалению, упустил из виду одну крайне важную публикацию. В 1926 г. в книге «Українське мистецтво» выдающийся украинский археолог и искусствовед В. М. Щербаковский не только высказал свои соображения о бушанском рельефе, но и опубликовал фотографию другого днестровского наскального рельефа у с. Касперовцы (Тернопольская обл.). Там высечена фигура коленопреклоненного святого Онуфрия, сопровождаемая соответствующей надписью, бесспорно относящейся к XVI в. В. М. Щербаковский писал: «Нам здається, що чоловіча фігура Бушського рельєфу нагадує не кам'яні баби, а кашперівського св. Онуфрія: постать стоять навколошках, руки складені молебно, сама постать без одягу причастні коли Бушської постаті, толі як і у святого Онуфрія»³.

Действительно, касперовский рельеф представляет собой ближайшую аналогию бушанскому. И там и тут показаны коленопреклоненные мужские фигуры с очень близкими пропорциями тела, чересчур укороченными и несколько тяжеловесными. Обе фигуры держат руки со сложенными ладонями перед лицом. Обе расположены на специально вырубленных в скале консолях. И там и тут рядом с рельефами расположены надписи, заключенные в двойные рамки. Рельеф из Касперовец свидетельствует о том, что традиция высечения барельефов на скалах безусловно существовала в Поднестровье в XVI в.

Мне кажется, что касперовский рельеф окончательно решает вопрос о датировке рельефа у Буши. Причиной того, что я не знал книгу В. М. Щербаковского является то, что в Москве она до недавнего времени находилась в спецхране. Ныне доступ к ней открыт, вероятно, повсеместно.

Между тем украинские археологи и сейчас не учитывают наблюдения, сделанные в 1926 г. В. М. Щербаковским и в 1966 г. мною. Так, И. С. Винокур относит бушанский рельеф к черняховской культуре⁴. Ю. С. Асеев сопоставляет этот барельеф со збручским идолом — Святым⁵.

Особенно странное впечатление производят публикации Р. В. Забашты, проводившего исследования в Буше в 1983, 1985 и 1987 гг. В его статьях мы читаем, что над барельефом в рамке заключена славянская надпись: «Аз есмь Миробог жрец Ольгов»⁶. Любой объективный человек при описании рельефа должен был бы сказать: «Над барельефом находится рамка. Судя по фотографии В. Б. Антоновича 1883 г., внутри, где сейчас совершенно ровная поверхность, находилась некогда надпись из четырех строк», — и этим ограничиться. Чтение, приведенное Р. В. Забаштой, принадлежит В. Н. Даниленко, побывавшему в Буше в 1959—1960 гг., и лежит целиком на совести автора⁷. Никаких возможностей прочесть надпись, разрушенную выветриванием, не было уже в 1883 г. По Р. В. Забаште — дата рельефа — VIII—X вв., по В. Н. Даниленко — конец IX — начало X в. Аргументация в обоих случаях отсутствует.

Последний вопрос, на котором я хочу остановиться, о сюжете барельефа. В 1968 г. я видел здесь иллюстрацию к библейскому псалму: «им же образом желает елень на источники водные, аще желает душа моя к тебе Боже». Теперь я думаю, что, поскольку на рельефе у Касперовец изображен святой Онуфрий, скорее всего на сходном рельефе у Буши запечатлен тоже какой-то конкретный святой. И, пожалуй, можно догадаться, кто именно. В «Житиях святых» мы найдем рассказ о святом Евстахии (Евстафии). Этот полководец римского императора Траяна по имени Плакид был гонителем христиан. Но однажды на охоте он настиг оленя, между рогами которого был виден крест и «облик тела Христова». Плакид пал на колени перед оленем и обратился в христианство, принял имя Евстахия. Позднее вместе с женой и детьми он был замучен язычниками⁸. Известны иконы святого Евстахия, где он показан коленопреклоненным перед оленем с крестом между рогами. Евстахий считается покровителем охотников.

Аналогия этого сюжета и изображения на скале у с. Буши бесспорна, хотя «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1994 р.

молящийся обращен здесь не к оленю, а к дереву с птицей и крест между рогами оленя не просматривается.

Святой Евстахий был популярен в Украине. Такое имя носил сподвижник Богдана Хмельницкого Евстахий Гоголь, который считался предком великого писателя⁹. Бессмертный образ героя-запорожца Остапа Бульбы появился, видимо, в этой связи. Остап, ведь, это тот же Евстахий.

Мне кажется, что все вместе взятое позволяет окончательно исключить наскальный барельеф у с. Буша из числа памятников раннеславянского язычества и перенести его в совершенно иной исторический контекст — украинской культуры XVI в.

Примечания

¹ Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI археологического съезда.— Одесса, 1886.— Т. 1.— С. 98—100.— Табл. XII.

² Формозов А. А. О наскальном барельефе близ с. Буша в Поднестровье // СА.— 1968.— № 2.— С. 103—110; Формозов О. О. Про наскальний барельєф поблизу с. Буша в Подністров'ї // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Львів, 1968.— С. 112, 113.

³ Щербаківський В. Українське мистецтво.— Київ—Прага, 1926.— Вип. 2.— С. 28, 31.

⁴ Винокур И. С. Верования и религия черняховских племен // Религиозные представления в первобытном обществе.— М., 1987.— С. 180.

⁵ Асеев Ю. С. Джерела // Мистецтво Київської Русі.— К., 1980.— С. 34.

⁶ Забашта Р. В. Рельєф з Буші — видатна пам'ятка давньослов'янської культури // Народна творчість та етнографія.— 1983.— № 6.— С. 57—60; Забашта Р. В. Гіпотези і факти про рельєф села Буші // Жовтень.— 1983.— № 7.— С. 135, 136.

⁷ Даніленко В. М. Звіт про археологічні дослідження у селі Буші Ямпільського району Вінницької області // НА ІА АН України; Стросев А. Знахідка в Буші // Радянська Україна. 26 серпня 1966 р.— № 153 (13671).— С. 4.

⁸ Великие минеи четии. Сентябрь, дни 14-24.— СПБ., 1869.— С. 1286—1298 (Житие и муки святого Евстафия и жены его Феопестии и чаду его Акания и Феописта).

⁹ Иофанов Д. М. Н. В. Гоголь. Детские и юношеские годы.— К., 1961.— С. 9, 10.

O. O. Formozov

ЩЕ РАЗ ПРО НАСКЕЛЬНИЙ БАРЕЛЬЄФ ПОБЛИЗУ С. БУША У ПОДНІСТРОВ'Ї

У статті автор намагається спростувати усталену до теперішнього часу думку про Бушанський наскальний барельєф як пам'ятку ранніх слов'ян-язичників. Він наводить свою аргументацію на користь того, що барельєф було створено у XVI ст., а сюжет трактує як ілюстрацію до життя святого Євстахія.

O. O. Formozov

SOME WORDS MORE ABOUT A ROCK CARVING NEAR VIL. BUSHA IN THE DNIESTER AREA

The autor tries to refute the opinion existing till the present about the Bushanian rock carving as a relic of early Slave-pagans. He proves by forcible arguments that the carving was made in the 16th cent. interprets the subject as an illustration of St. Eustase's life.

Одержано 10.03.93.

АРХЕОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖЕМ

БІФАСІАЛЬНІ ЗНАРЯДДЯ В ПАЛЕОЛІТІ СИБІРУ

З. О. Абрамова

Стаття присвячена техніко-типологічній характеристиці двобічно оброблених знарядь з палеолітичних місцезнаходжень Сибіру та деяким загальним питанням розвитку біфасіальної техніки у сибірському регіоні.

Загальновідома роль біфасіальної техніки як культуродиференціюючої ознаки високого рангу в палеоліті. Іноді на підставі однієї тільки цієї ознаки досягається висновку про існування традиції двобічної обробки знарядь, що охоплює прильдовикову зону Євразії і в найдавніші часи з'явилася в Америці через Берингов міст.

Але ця традиція не є характерною або відмінною рисою палеоліту Північної Азії. Пам'яток з двобічно обробленими знаряддями не багато. Найчастіше біфасіальні знаряддя не складають значних серій, навпаки, в більшості випадків вони поодинокі. Незважаючи на це, присутність їх у інвентарі виключно важлива.

Обов'язковою умовою аналізу повинно бути чітке розмежування між справжніми біфасами (термін, який замінив стару назву «ручні рубила») та наконечниками списів і дротиків двобічної обробки пласкою ретушшю. Це тим важливіше, що в нашій літературі з'явилась тенденція називати біфасами будь-які біфасіальні знаряддя, аж до наконечників стріл. Другою умовою є повне виключення нуклеусів як специфічної групи інвентаря, що має особливе завдання технологічного плану. Ми не торкаємося питання техніки двобічної обробки, бо вони потребують безпосереднього огляду колекцій, що в більшості випадків практично неможливо.

Перед тим як перейти до головного завдання статті — аналізу поширення біфасіальних знарядь в Сибіру по трьох хронологічних періодах: до-мустє, мустє та верхній палеоліт, зупинимось на стані вивчення питання в Середній Азії, яка була, на думку деяких авторів, базою, звідки біфасіальна техніка прийшла до Сибіру.

Давніші — домустєрські пам'ятки передгір'їв Середньої Азії, як окремі поверхові знахідки, так і відкриті нещодавно стратиграфовані місцезнаходження належать до галькових культур без біфасів. Единий виняток — це Куль-Булак (долина р. Ахангорон, Узбекистан) — унікальна багатошарова стоянка, на якій М. Р. Касимовим за 20 польових сезонів відкрито 49 непорушених культурних шарів, розділених культурними прошарками. 22 нижніх шара, віднесені до ашелью, розташовані на глибині від 19 до 14 м від давньої поверхні. За даними природничих наук вони лежать у верхній частині нижнього і нижній частині середнього плейстоцену. У найнижчих — середньоашельських шарах з'являються біфаси, у вищих — пізньоашельських — є двобічно оброблені наконечники. Вони епізодично зустрічаються і в

© З. О. АБРАМОВА, 1994

мустєрських шарах¹. На жаль, опубліковані матеріали не дають точного уявлення про типологію цих знарядь.

Інші місцезнаходження з біфасальною технікою містяться на рівнинах Туркменістану й Казахстану: на Красноводському півострові, плато Устюрт, півострові Мангышлак, в районі казахського дрібносопочника Сари-Арка та ін. Всі вони дають поверхові знахідки, тому не можна бути впевненим у їх датуванні: деякі можуть бути ашельськими, деякі — мустєрськими, а крупні біфаси — і неолітичними. Найпівнічніший і, ймовірно, чистіший з цих пунктів — Вишньовка 3 за 60 км на південний схід від Цілинограду, де біфаси, зібрани на корінному березі р. Ішим, віднесені В. С. Волошиним до ашелью з нижнім хронологічним кордоном мендель — рисс³.

Власне в Сибіру — на Алтаї, Ангарі, Амури — спорадично зустрічаються пункти галькової культури, а в останній час знайдені і біфаси. Виключний інтерес становить перша знахідка біфасу, зроблена О. П. Окладниковим у 1977 р. поблизу с. Богородського на правому березі Амуру біля підніжжя тераси, яку за геологічними даними відносять до середнього плейстоцену. Знаряддя з щільної і важкої вивергеної породи чорного кольору, серцеподібної форми, симетрично-опукле у перетині, з хвилястими краями, обробленими з двох боків короткими сколами. О. П. Окладников порівнював цю знахідку за формою і технікою з аббевільськими біфасами⁴.

У 1988 р. С. М. Астахов відкрив нове давнє місцезнаходження Торгалік А в Туві, відмінне від інших пунктів наявністю біфасів. Воно розташоване на півночі Туви приблизно за 30 км на північ від оз. Убсу-Нур, тобто майже на кордоні з Монголією. Невелика міжгірська котловина створена потужною товщею алювіально-делювіальних гальково-валунних відкладів конусів виносу численних, але малопотужних річищ. Зіbrane вироби лежали на краю одного з конусів. За дуже приблизними геоморфологічними даними і ступенем корозії поверхні предметів С. М. Астахов вважає можливим віднести їх хоча б до середнього плейстоцену. З 40 знарядь найбільш цікаві 7 біфасів. Частину їх оброблено не повністю, на інших через сильну корозію погано збереглась вторинна обробка. До повністю готових знарядь належить одне мигдалеподібної форми, досить сплющене, але з хвилястими краями. На думку С. М. Астахова, «...і техніка розщеплення, і вторинна обробка, і типологія не суперечать домустєрському визначенням комплексу, мабуть точніше — ашельському»⁵.

Ще більше значення має відкриття новосибірськими археологами під керівництвом А. П. Дерев'янко у 1989 р. серії біфасів на стоянці Мохово 2 в Кузнецькому Алатау, приблизно у 150 км на південь від м. Кемерово при огляді відшарувань, що утворилися від дії гідромонітора, який розпоршив вугільні шари. Стоянка розташована на вододілі рік Мереті і Сичовки — басейну р. Іни, правого притоку р. Обі⁶.

Культурні залишки розпорошенні в двох шарах похованіх ґрунтів та розташованому між ними шарі суглинку на глибині від 1,72 до 3,02 м від поверхні з найбільшою концентрацією на рівні 2,5—2,9 м. На думку авторів, таке значне розпорошенння по вертикалі виникло перш за все за рахунок соліфлюкційних процесів. В шарі знайдено кістки коня (*Equus caballus*) та носорога (*Coelodonta antiquitatis*), а біля підніжжя відшарування разом з кістками вказаних видів зіbrane ще залишки мамонта (*Mammuthus primigenius*), зубра (*Bison priscus*), лося (*Alces alces*), оленів та хижаків, точніше не визначених. Загалом фауна визначена як пізньоплейстоценова.

Кам'яний інвентар нараховує 26 знарядь, 9 з яких біфаси та їх уламки. Усі вони невеликих розмірів, за формуєю близькі до овалу, лише одне можна назвати листоподібним. Частина скребел теж має двобічну обробку. Серед інших знарядь — ножі з обушком та скребачки. У техніці первинного розщеплення присутні левалуазькі прийоми.

Оскільки геологічні умови залягань не дозволяють впевнено датувати цю пам'ятку, автори йдуть шляхом пошуку аналогій, у тому числі територіально віддалених. Виходячи з того, що подібної індустрії, яка поєднує біфаси та левалуазькі нуклеуси, не відомо ні у Північній, ні у Центральній Азії, автори роблять два припущення. Перше — стоянка дуже давнього часу (ашель — раннє

мустє); друге — кам'яний інвентар належить до фінального мустє або пізнього палеоліту. Друге припущення вони вважають менш вірогідним тому, що в останні роки на Алтай, в Хакасії та на півдні Монголії знайдені левалуазькі пам'ятки без біфасів. Автори вбачають деяку схожість овальних біфасів з Мохово 2 з виробами, знайденими Г. І. Медведевим на горі Глинняній в Приангарі⁷. Ця аналогія потребує пояснень: або Г. І. Медведев помилувався, називаючи вказані предмети нуклеусами, або біфасі з Мохово 2 є нуклеуси. Те й інше навряд чи відповідає дійсності. Аналогії з біфасами з Торгалику А та Вишньовки 3 справедливо відкидаються, але взамін автори знаходить схожі риси на стоянці Мисовій на Уралі та як ще більш показові на Сухій Мечетці на Волзі. Автори відзначають, що при відстані Сухої Мечетки від Мохово 2 майже у 3 тис. км важко уявити їх культурну єдність, швидше схожість визначається сіністадіальністю. Звідси випливає висновок: «Як мінімум, культурний шар стоянки належить до микулинського часу (каланцевське міжльодовиков'я). Мабуть, цю дату слід вважати вірною для стоянки Суха Мечетка та, виходячи з близькості комплексів кам'яних виробів Мохово 2 та Сухої Мечетки, вважати, що індустрія Мохово 2 належить до цього ж часу. За археологічною періодизацією відповідно до пізнього ашелю або раннього мустє»⁸.

Таким чином, геологічне датування виявилося вирішальним стосовно археологічного. Висновку Л. В. Кузнецової про типово мустєрську техніку розщеплення в її нелевалуазькій фації в Сухій Мечетці не надано значення⁹. Цікавий з цієї точки зору і комплекс фауни в Мохово 2. В той же час наявність біфасів в таких пам'ятках, як Усть-Каракол 1, з одного боку, і Каштанка 1 А з іншого (див. нижче) вказують на можливість віднесення Мохово 2 до кінця мустє — початку верхнього палеоліту.

Що стосується сибірських знахідок мустєрського часу, то тут багато чого незрозуміло. Цікаво відзначити, що в мустєрську добу, досить добре досліджено в Південному Сибіру, особливо на Алтай, біфасіальна техніка представлена погано. Можна вважати листоподібний біфас з культурного горизонту 4-ї стоянки Усть-Каракол 1 мустєрським¹⁰. Він трикутний, плако-

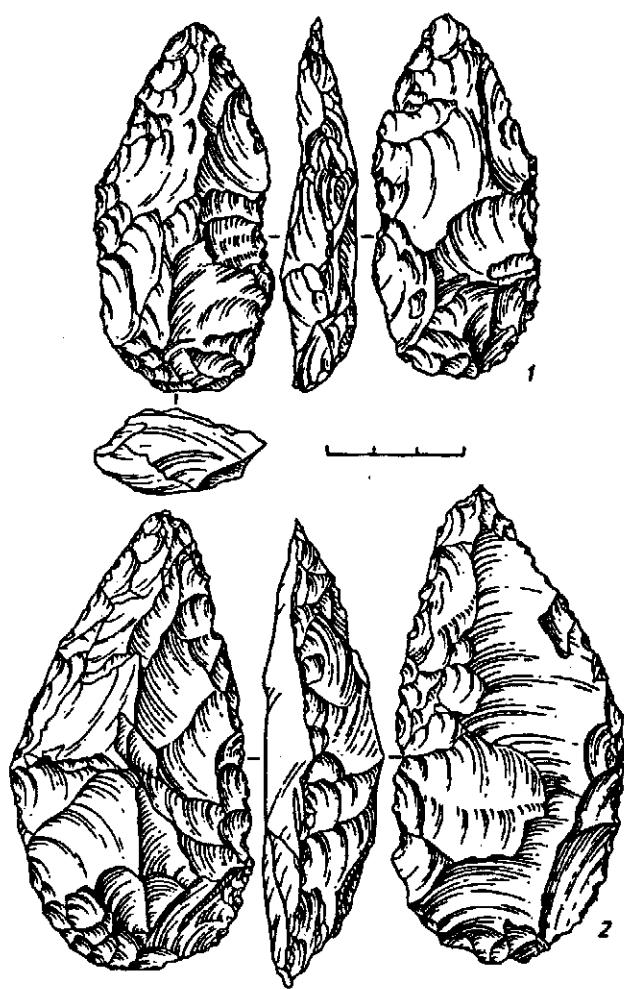

Рис. 1. Біфаси. Усть-Каракол I.

опуклий, з заокругленою основою, листоподібної, витягнутої форми (рис. 1, 2). Стоянка розташована при злитті рік Ануя і Караколу у 3 км на південний захід від відомої Денисової печери. Згідно з надрукованими попередніми даними, в цьому «горизонті знахідок», розташованому у геологічному шарі 6, зібрано всього 6 кам'яних предметів: крім біфасу 3 відщепи, 2 левалузьких неретушованих наконечники, що і дозволяє провести паралель з інвентарем Мохово 2.

В вищерозташованому культурному горизонті з цієї пам'ятки (геологічний шар 5) знайдено 5 двобічно оброблених знарядь, одне з яких (рис. 1, 1) за формую близьке до біфасу з горизонту 4. Серед інвентаря виділяються широкі масивні платівки, «характерні для комплексів початку верхнього палеоліту Сибіру»¹¹. Серед знарядь переважають скребачки. Цей горизонт датується початком верхнього палеоліту, з чим збігаються і радіовуглецеві дати деревного вугілля з вогнищ: $31\ 410 \pm 1160$ (СОАН-2515) і 29900 ± 2070 (ІГАН-837) років тому. Разом з Каштанкою (Єнісей, див. нижче) і, можливо, на базі Мохово 2 і нижнього горизонту Усть-Каракол 1 в верхньому палеоліті Сибіру з'являється нова традиція, оскільки для цієї епохи раніше були відомі не справжні біфаси, а листоподібні наконечники або двобічно оброблені скребла.

В з'язку з цим можна згадати біфасіальний листоподібний наконечник з Усть-Канської печери (верхів'я р. Чаріш), який не має помітних зв'язків з мустєрськими матеріалами. Як відомо, при розкопках стратиграфія не була простежена, і кам'яний інвентар не був розчленований¹². Аналіз колекції, проведений М. К. Анісюткіним і С. М. Астаховим, показав, що «комплекс Усть-Канської належить до мустє-левалузької фазії з великою кількістю скребел і що досить високий відсоток верхньопалеолітичних знарядь пояснюється або пізньомустєрським часом пам'ятки — саме закінченням цієї епохи, або деякою пізнішою домішкою»¹³.

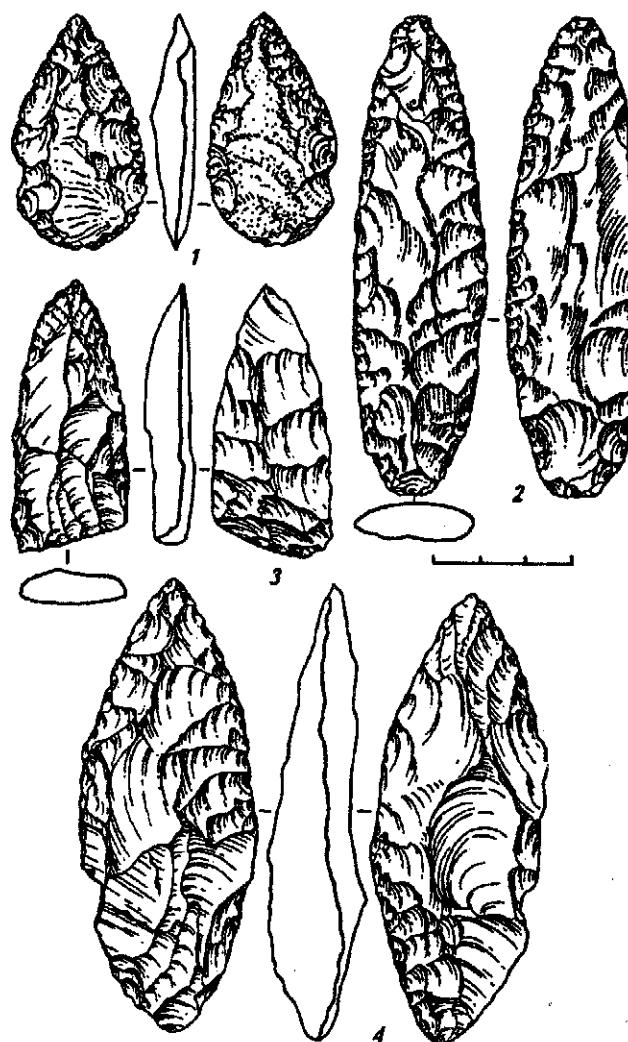

Рис. 2. Листоподібні наконечники: 1 — Тарачиха; 2 — Усть-Канська; 3, 4 — Каштанка ІА.

Як відомо, при розкопках стратиграфія не була простежена, і кам'яний інвентар не був розчленований¹². Аналіз колекції, проведений М. К. Анісюткіним і С. М. Астаховим, показав, що «комплекс Усть-Канської належить до мустє-левалузької фазії з великою кількістю скребел і що досить високий відсоток верхньопалеолітичних знарядь пояснюється або пізньомустєрським часом пам'ятки — саме закінченням цієї епохи, або деякою пізнішою домішкою»¹³. Тому походження листоподібного наконечника з помітною згладженістю граней та фасеток не зрозуміле (рис. 2, 2). Можна лише сказати, що це специфічне знаряддя не має аналогій в палеоліті Сибіру. Воно за формою та обробкою нагадує наконечник з верхньопалеолітичної майстерні Кумари III на Амурі¹⁴. Ще дуже цікаво, що його показники майже повністю збігаються з характером

ними рисами наконечників типу етет бейсн (Agate Basin) палеоіндейської традиції Північної Америки¹⁵, але ці факти явної конвергенції нічого не доводять.

Ще на одній палеолітичній пам'ятці Алтаю — стоянці відкритого типу Кара-Бом, розташованій в гирлі р. Семисарт, особливо відзначена присутність в інвентарі, виготовленому на великих платівках, двобічнообробленого скребла¹⁶. Стоянка за всіма даними датується початком верхнього палеоліту, але і в пізніший час, майже до фінального палеоліту, в Сибіру зустрічаються стоянки, де біфасіальна техніка представлена виключно скреблами, іноді скреблами і ножами.

В цілому біфасіальні знаряддя рідко зустрічаються в верхньому палеоліті Єнісея, Ангари або Селенги. На Єнісеї виділені дві археологічні культури часу сартанського зледеніння, яке відповідає пізному вюрму Європи: афонтовська і кокоревська. Перша може бути прикладом індустрії, характерною рисою якої є наявність рідкісних скребел або ножів біфасіальної обробки, але без наконечників¹⁷. На другій відсутня двобічна обробка, але як випадок, який не має пояснень, можна відзначити, що в інвентарі багатошарової стоянки-епоніма Кокорево I знайдено один маленький трикутний біфас, який за матеріалом і станом поверхні не відрізняється від інших понад 500 знарядь¹⁸.

Серед численних палеолітичних стоянок Єнісея в наш час відомі тільки дві: Таракиха і Каштанка I А, які не належать ні до афонтовської, ні до кокоревської культур і, за всіма даними, датуються ранішим часом (можливо, кінець каргинського міжльдовиков'я — початок сартанського зледеніння), мають окремі біфасіальні листоподібні наконечники. Вже після заснування Красноярського моря на високій терасі знайдено стоянку Таракиха, інвентар якої суттєво розрізняється з інвентарем сартанських пам'яток, у великій кількості розташованих на низьких терасах. Стоянка міститься на лівому березі Єнісея приблизно за 215 км вище м. Красноярська¹⁹. Казати про її геологічну позицію важко, оскільки стоянка розташована в місцевості, значно пошкоджений дією водосховища. Вперше в палеоліті Єнісея в кам'яному інвентарі знайдено двобічнооброблений наконечник невеликих розмірів з заокругленою і сплощеною основою та залишками зовнішнього галькового покриття на одному з боків. Пізніше на Таракісі, за даними М. І. Дроздова, знайдено інший, крупніший та досконаліше оброблений з обох боків листоподібний наконечник.

Стоянка Каштанка I А відкрита в подібних умовах і являє собою збори на вторинній береговій обміліні, що виникла при різкому зниженні рівня Красноярського моря у 1989 р. в районі с. Куртак, тобто приблизно у 30 км нижче Таракихи на тому ж лівому березі Єнісея. Тут знайдено кілька двобічнооброблених знаряддя, серед яких є і біфаси, і листоподібні наконечники (рис. 2, 3, 4) і скребла. На думку авторів, матеріал походить з похованих ґрунтів каргинського віку²⁰.

Цікава багатошарова стоянка на правому березі Єнісея трохи нижче греблі Красноярської ГЕС, пристосована до фрагменту 40-м тераси. Попередньо на стоянці виділені три культурно-хронологічні пачки. У верхній, точніше у верхньому палеолітичному шарі, знайдено біфасіальні скребло і ніж. У середній пачці знаряддя з двобічною обробкою відсутні. У культурних шарах нижньої пачки, бідних на знахідки, є 4 біфасіальні вироби «невизначеного функціонального призначення». Судити про них важко, ясно тільки, що це не наконечники і не скребла. Беззаперечно, це пам'ятка сартанського віку²¹.

У палеоліті Ангари перш за все слід згадати стоянку Усть-Кова, розташовану на Центральнотунгузському плато Середньосибірського плоскогір'я. Стоянка пов'язана з другою надзаплавною терасою лівого берега Ангари безпосередньо вище гирла р. Кови. За останніми даними, палеолітичний культурний шар залягає у відкладах геологічного шару 3, що літологічно поділяється на три горизонти (коричневий суглинок, карбонатизований сірий суглинок і похований ґрунт з прошарками перевідкладеного гумусу), археологічні матеріали яких належать до трьох хронологічних етапів Усть-Ковинського палеоліту — пізнього, середнього, раннього комплексів. Абсолютний вік за деревним вугіллям радіовуглецевим методом: пізнього комплексу 14220 ± 100

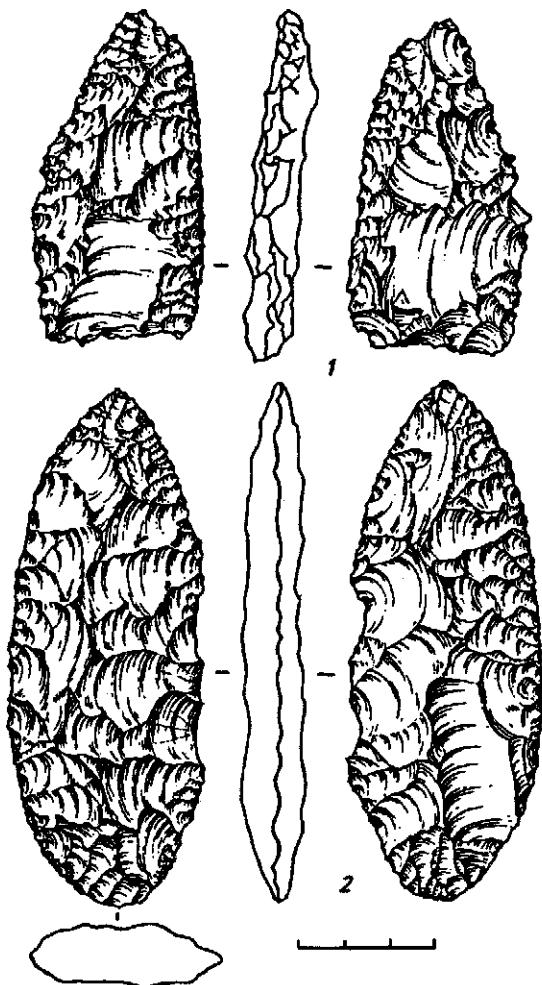

Рис. 3. Листоподібні наконечники. Усть-Кова.

ська²⁵. Ця пам'ятка, вірогідно, належить до заключної фази пізнього палеоліту (мезоліту іркутських археологів)²⁶.

В Забайкаллі, в басейні р. Селенги, зустрічається багато стоянок на поверхні розвіяніх пісків і в котловинах видувів. В цих колекціях іноді зустрічаються двобічно оброблені знаряддя, наприклад на стоянці Няньги крім біфасіальних скребел є чудовий листоподібний наконечник (рис. 4, 4), про який О. П. Окладников писав, що він нагадує мустєрський гостроконечник²⁷. Характеризуючи кам'яний інвентар забайкальських пам'яток, О. П. Окладников відзначав присутність наконечників, близьких до салютрейських. «Це — листоподібні масивні наконечники дротиків або клинки ножів. В перетині вони мають вигляд лінзи, обидві поверхні їх добре оброблені вирівнюючою ретушшю. За Байкалом, як правило, ці наконечники порівняно вузькі і довгі, чим вони частково і відрізняються від пласких і широких наконечників Верхоленської Гори і Ушанки поблизу Іркутська на Ангарі»²⁸. Скребла з двобічною обробкою є на стоянці Ошурково під Улан-Уде — першій багатошаровій стратифікованій стоянці Забайкалья, яка теж датується фінальним палеолітом²⁹.

Далі на схід розташована одна з найвизначніших стоянок — Сохатино 4, в районі м. Чити на південно-східних схилах Титовської сопки на лівому березі р. Інгоди³⁰. Хоч матеріали її монографічно не видані, помітно, що в

(ЛЕ-1372), середнього комплексу — 23920 ± 310 (КРІЛ-381) років тому. Для обох комплексів характерна техніка двобічної обробки. Знаряддя пізнього комплексу названі «біфасами», хоча йдеться про наконечники. Для середнього комплексу подано детальніший опис: «біфаси — наконечники лавролистої форми, мигдалеподібні в перетині»²² (рис. 3, 2). Друге знаряддя асиметричне і, можливо, було ножем (рис. 3, 1).

Один біфасіальний наконечник був знайдений в пункті Ігетейський Пляж на правому березі р. Ангари (рис. 5, 2). Хвили Братського водосховища розмивають схили гори Ігетей і відкладають на пляжі кам'яні вироби²³. Дуже цінне повідомлення, що наконечник лежав безпосередньо проти тальвега логу, в якому розташована стратифікована палеолітична стоянка Ігетейський Лог I, і за морфологією може бути віднесений до колекції цієї пам'ятки. Ігетейський Лог I датується не раніше 24 тис. років²⁴.

Можна згадати нині втрачені широкі листоподібні наконечники з старих розкопок Верхоленської Гори, розташованої в межах м. Іркутська.

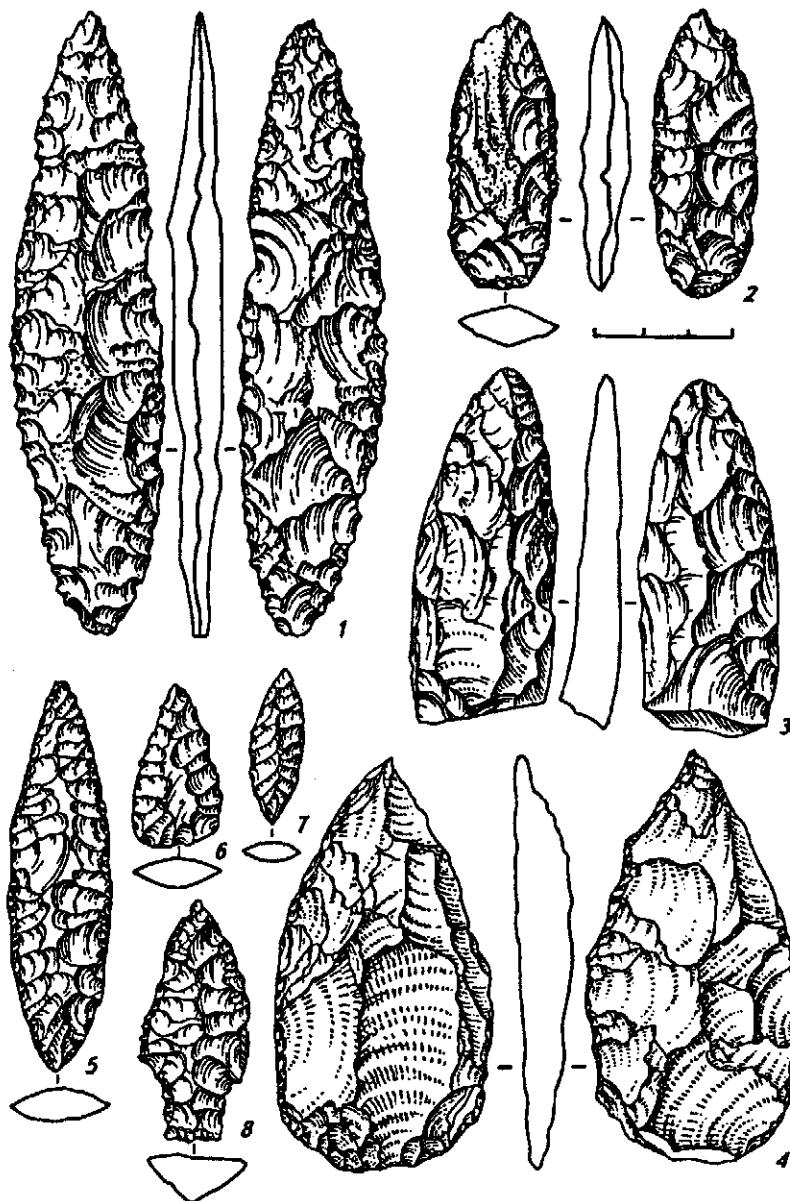

Рис. 4. Листоподібні наконечники: 1 — Дюктайська печера; 2 — Ігетайський Пляж; 3 — Сохатино 4; 4 — Наньги; 5—7 — Ушки. Наконечники з червцем: 8 — Ушки.

кам'яному інвентарі переважають скребачки і скребла. Крім скребел в біфасіальній техніці зроблені ножі і наконечники (рис. 4, 3). Для стоянки отримані дві радіовуглецеві дати, які важко узгодити: за кістками — 11900 ± 130 (СОАН-841) і за вуглем — 26100 ± 200 (СОАН-1138) років тому. За деякими ознаками можна припустити, що Сохатино 4 — пам'ятка сартанського часу.

Далі на північ на р. Ольклі, правій притоці Лени, відкриті дві стоянки з непорушеними культурними шарами — Курунг I і Новий Лесьон «Б». У кам'яному інвентарі є двобічно оброблені ножі і наконечники, частина яких має бути скреблами³¹. Ці пам'ятки належать до кола дюктайської археологічної культури на пізнньому етапі її розвитку.

Еталонною пам'яткою цієї культури є Дюктайська печера, розташована на правому березі р. Дюктай, правої притоки р. Алдан, притоки Лени. Цей

невеликий гrot і майданчик перед ним мали 5 культурних шарів, нечисленний інвентар яких не має суттєвих відзнак. Найхарактерніші речі, що надають специфічних рис комплексу — двобічно оброблені ножі і наконечники (рис. 4, 1). З самого верхнього шару 7 а походить пізнє на вигляд знаряддя, досі не відоме в палеоліті Сибіру³². За вуглем і деревиною для Дюктайської печери було отримано кілька радіовуглецевих дат від 1400 ± 100 (ГН-404) до 12100 ± 120 (ЛЕ-907) років тому.

Крім інших, іноді давніших пам'яток, але у межах сартанського зледеніння, до дюктайської культури може бути віднесені найпівнічніша з палеолітичних стоянок — в середній течії р. Берельок, лівої притоки Індигирки. Тут спочатку було вивчено «кладовище» тварин — хаотичне скupчення кісток мамонтів і значно менша кількість інших видів. За 120—130 м по течії від основного скupчення кісток у відкладах тієї ж тераси розташована стоянка, культурний шар якої датується за деревиною 12930 ± 80 (ГН-1021) і 13420 ± 200 (ІМ-152) років тому. Серед поодиноких знарядь є і двобічно оброблені³³.

На території Далекого Сходу, в Примор'ї та Приамур'ї, а також на Камчатці зроблено немало відкриттів, але проблеми давності, періодизації та характерних рис культури (або культур) палеоліту ще далеко не вирішенні. Своєрідність природних умов відбилася на вигляді палеолітичних пам'яток, які не вкладаються у схеми сибірського палеоліту.

В басейні Середнього Амуру колекції з місцевонаходжень Кумари III та Кумари-гrot, датовані за припущенням А. П. Дерев'янка часом від 20 до 15 тис. років тому, включають двобічно оброблені знаряддя. Вже згадувалось, що знайдений в Кумарах III вузький листоподібний наконечник нагадує за всіма ознаками наконечник з Усть-Канської печери. Біфас з гrotу Кумари дуже близький до біфасу з Тамбовки, «аналогу пізньоашельських листоподібних рубил європейського палеоліту»³⁴, розрізняючись з ним меншими розмірами і ретельністю обробки. Слід зауважити, що такі ж біфаси є і в неолітичному поселенні Громатуха на р. Зеї³⁵. Є знахідки біфасів в шарі 3 пункту 4 на р. Селемджі³⁶ і ножа-біфасу в шарі II траншеї в Устиновці³⁷. У даному випадку не є принциповим, що це не наконечники списів та дротиків, важливою є наявність самої техніки на різночасових пам'ятках, що свідчать про продовження традиції двобічної обробки.

Інтенсивні археологічні роботи, які проводив М. М. Діков на Камчатці, привели до відкриття ряду багатошарових пам'яток на північному березі Ушковського озера. Ці роботи широко висвітлені в літературі³⁸. Пам'ятки віднесені до палеоліту, ґрунтуючись перш за все на показниках радіовуглецевих дат. Їх характеристики випадають зі звичного уявлення про сибірський палеоліт. Якщо казати тільки про кам'яний інвентар, то незвичайними є саме ті елементи, що визначають його: двобічно оброблені наконечники стріл, як черевцеві, так і листоподібні (рис. 4, 5—8), шліфовані сланцеві ножі, «незвичайні для сибірського палеоліту», за визначенням самого М. М. Дікова; лабреткоподібний виріб з м'якого каменя. Можна гадати, що ушковські стоянки, які М. М. Діков впевнено порівнював з визначенням колом пам'яток Північної Америки, є особливим етапом розвитку, які не вписуються в хронологічні і культурні межі пізнього палеоліту Сибіру.

Зараз взагалі не можна відповісти на багато питань, пов'язаних з біфасальною технікою обробки, наприклад її походження та розвитку, появи рубил і листоподібних наконечників. Неповний огляд дозволяє зробити такі по-передні висновки.

1. Біфаси, віднесені до домусьєрського часу Сибіру, дуже різняться між собою на трьох відомих пам'ятках і не дозволяють казати про якусь схожість з біфасами з Середньої Азії. Знахідка з Богородського має унікальний вигляд; рубила з Торгалику А схожі з монгольськими матеріалами, що є закономірним, враховуючи їх територіальну близькість; знаряддя з Мохово 2 можуть належати до мусьєрської епохи. Сподіваємося, що нові відкриття в Кузнецькому Алатау пролітуть світло на цю проблему.

2. Для відомого в наш час сибірського мустє загалом не характерна техніка двобічної обробки, що не дивно, враховуючи повну відсутність у мустє

ашельської традиції. Немає твердої впевненості у віці листоподібного наконечника з Усть-Канської печери. Тому слід чекати результатів нових досліджень стоянки Усть-Каракол 1.

3. Стосовно верхнього палеоліту, можливо, найдавнішими слід вважати наконечники з Тарачихи і Каштанки I А на Енісей та Усть-Кови і Ігетейського Пляжу на Ангарі. Всі ці стоянки датуються кінцем каргинського міжльодовиков'я. Таким чином існує різниця у часі з мустъєрськими пам'ятками Алтаю і Кузнецького Алатау, якщо припустити мустъєрський вік Мохово 2. Далі техніка двобічної обробки пересувається на схід. Наконечники з Верхоленської Гори, Няньги, Сохатино 4, Курунга, Нового Летьону «Б», Дюктайської печери, Берельоха, Ушковських стоянок належать до сартанського зледеніння, особливо до його кінця. Таким чином, в розвитку техніки двобічної обробки в Сибіру відсутня безперервна послідовність, що особливо яскраво виявляється у типологічній різноманітності знарядь.

Примітки

¹ Касымов М. Р. Проблемы палеолита Средней Азии и Южного Казахстана (по материалам палеолитической стоянки Кульбулак).— Автореф. дис. докт. ист. наук.— Новосибирск, 1990 (вичерпна бібліографія).

² Mapu поширення найдавніших пам'яток Середньої Азії і бібліографію див.: *Vysnyatsky L. B. The Moviu's Theory and the Palaeolithic of Soviet Central Asia (With Special Reference to Some Recent Finds in Turkmenia)* // Journal of Central Asia — Islamabad, 1989.— Vol. XII, № 2.— Fig. 1.

³ Волошин В. С. Ашельские бифасы из местонахождения Вишневка 3 (Центральный Казахстан) // СА.— 1988.— № 4.

⁴ Окладников А. П. К вопросу о первоначальном заселении человеком советского Дальнего Востока и находка ашельского рубила в районе с. Богородского Ульчского района Хабаровского края // Древние культуры Сибири и Тихоокеанского бассейна.— Новосибирск, 1979.

⁵ Астахов С. Н. Открытие древнего палеолита в Туве // Хроностратиграфия палеолита Северной, Центральной и Восточной Азии и Америки.— Новосибирск, 1990.— С. 41.

⁶ Деревянко А. П., Маркин С. В., Николаев С. В., Петрин В. Т. Раннепалеолитический комплекс Мохово 2.— Новосибирск, 1990.

⁷ Медведев Г. И. Местонахождения раннего палеолита в Южном Приангарье // Древняя история народов юга Восточной Сибири.— Иркутск, 1975.— Вып. 3.— Рис. 2, 2, 3, 5.

⁸ Деревянко А. П. и др. Раннепалеолитический комплекс...— С. 155.

⁹ Кузнецова Л. В. Палеолит Среднего и Нижнего Поволжья:— Автореф. дис. канд. ист. наук.— Л., 1985.— С. 11.

¹⁰ Археология и палеэкология палеолита Горного Алтая.— Новосибирск, 1990.

¹¹ Там же.— С. 70.

¹² Руденко С. И. Усть-Канская пещерная палеолитическая стоянка // Материалы и исследования по археологии СССР.— 1960.— № 79.

¹³ Анистюкін Н. К., Астахов С. Н. К вопросу о древнейших памятниках Алтая // Сибирь и ее соседи в древности — Новосибирск, 1970.— С. 31.

¹⁴ Деревянко А. П. Палеолит Дальнего Востока и Кореи.— Новосибирск, 1983.— Табл. 28, 7.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Окладников А. П. Палеолитическая стоянка Кара-Бом в Горном Алтае // Палеолит Сибири.— Новосибирск, 1983.

¹⁷ Абрамова З. А. Палеолит Енисея: Афонтовская культура.— Новосибирск, 1979.

¹⁸ Абрамова З. А. Палеолит Енисея: Кокоревская культура.— Новосибирск, 1979.— Рис. 33, 9.

¹⁹ Абрамова З. А. Палеолитическая стоянка Тарачиха на Енисее // КСИА.— 1983.— Вып. 173.

²⁰ Хроностратиграфия палеолитических памятников Средней Сибири. Бассейн р. Енисей.— Новосибирск, 1990.— С. 127—130.

²¹ Там же.— С. 131—147.

²² Там же.— С. 169.

²³ Алаев С. Н., Бердников М. А., Федоренко А. Б. Палеолитическое местонахождение Игетейский Пляж // Палеолит и мезолит юга Сибири.— Иркутск, 1982.— С. 49.— Рис. 7, 4.

²⁴ Медведев Г. И. Исследование палеолитического местонахождения Игетейский Лог I // Палеолит и мезолит юга Сибири.— Иркутск, 1982.— С. 18.— Рис. II, 4.

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1994 р.

- ²⁵ Петри Б. Э. Сибирский палеолит. Атлас.— Иркутск, 1927.— Табл. I—III.
- ²⁶ Медведев Г. И. Место культуры Верхоленской Горы в археологической периодизации Прибайкалья // Вопросы истории Сибири и Дальнего Востока.— Новосибирск, 1961.— С. 235—244.
- ²⁷ Окладников А. П. Палеолит Забайкалья // Археологический сборник.— Улан-Удэ, 1959.— С. 9.
- ²⁸ Там же.— С. 15.
- ²⁹ Хамзина Е. А. Археологические памятники Бурятии.— Новосибирск, 1982.— С. 29—31.
- ³⁰ Окладников А. П., Кирилов И. И. Юго-Восточное Забайкалье в эпоху камня и ранней бронзы.— Новосибирск, 1980.— С. 39—51.
- ³¹ Алексеев А. Н. Палеолит Нижней Олекмы // Новое в археологии Якутии.— Якутск, 1980.
- ³² Мочанов Ю. А. Древнейшие этапы заселения человеком Северо-Восточной Азии.— Новосибирск, 1977.— Табл. 2, 1.
- ³³ Там же.— Табл. 24, 29, 33.
- ³⁴ Деревянко А. П. Палеолит Дальнего Востока и Кореи.— Новосибирск, 1983.— С. 72.— Рис. 30, 33.
- ³⁵ Окладников А. П., Деревянко А. П. Громатухинская культура.— Новосибирск, 1977.— Табл. 10, 1, 4.
- ³⁶ Деревянко А. П. Палеолит Дальнего Востока и Кореи... — Табл. 40, 8.
- ³⁷ Васильевский Р. С., Кашин В. А. Раскопки многослойного поселения Устиновка I в 1980 г. // Палеолит Сибири.— Новосибирск, 1983.— Рис. 18.
- ³⁸ Диков Н. Н. Археологические памятники Камчатки, Чукотки и Верхней Колымы.— М., 1977; Диков Н. Н. Древние культуры Северо-Восточной Азии.— М., 1979.

3. О. Абрамова

БИФАСИАЛЬНЫЕ ОРУДИЯ В ПАЛЕОЛИТЕ СИБИРИ

Двусторонне обработанные орудия занимают незначительное место в инвентаре палеолитических памятников Сибири. Бифасы мустырского времени, несмотря на их небольшое количество, достаточно разнообразны. Они значительно отличаются от бифасов среднеазиатского региона. Для памятников мустырского времени бифасы вообще не характерны. Древнейшие позднепалеолитические бифасы найдены на стоянках Тарачиха, Каштанка I A, Усть-Кова, Игетейский Пляж на Ангаре, которые датируются концом каргинского межледникова. В более позднее время бифасиальная техника распространяется на восток (стоянки Верхоленская Гора, Няньга, Сокатино 4, Курунг, Новый Лeten «Б», Дюктайская пещера, Берелеха, Ушковская стоянка). Эти комплексы с бифасами в инвентаре геологически датируются сартанской фазой оледенения. В целом последовательность технологии двусторонней обработки камня в палеолите Сибири отсутствует.

Z. A. Abramova

BIFACIAL TOOLS IN THE PALEOLITH OF SIBERIA

Bifacially treated tools occupy an insignificant place in facilities of paleolithic monuments in Siberia. Bifaces of the Mysterious period, despite their scantiness, are rather diverse. They differ considerably from bifaces of the Middle Asian region. Bifaces are not typical, in general, to relics of the Mysterious period. The most ancient late-paleolithic bifaces were found at settlements Tarachikha, Kashtanka 1A, Ust-Kovak, Igeteian beach on the Angara river. They are dated from the late Karginian interglacial period. At later periods the bifacial methods proceed eastwards (settlements Verkholsenskaya Gora, Nyanga, Sokhatino 4, Kurung, New Leten «B», Dyuktai cave, Berelekhya, Ushkovian settlement). These sets with bifaces among tools are geologically attributed to the Sartanian phase of glaciation. On the whole, we failed to find succession in methods of bifacial treatment of stone in the paleolith of Siberia.

Одержано 28.03.91.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

МОДЕЛЬ ПЕЧІ
З ТРИПІЛЬСЬКОГО
ПОСЕЛЕННЯ БЕРЕЗІВКА

Е. В. Овчинников

Свідченням високого рівня духовної культури трипільського суспільства є знахідки святилищ, віттарів, посудин зі складним космогонічним орнаментом, зоо- та антропоморфної пластики, моделей житл, санок та ін. Одна з моделей була знайдена під час розкопок поселення поблизу с. Березівка Гайворонського району Кіровоградської області. Це багатошарове поселення трипільської культури етапу VI відкрито В. М. Даниленком у 1956 р.¹ У подальшому пам'ятка досліджувалась В. П. Щебесковим², ним же виділені шість періодів існування поселення. У 1989 році на цьому поселенні відновлені охоронні розкопки експедицією Інституту археології АН України під керівництвом О. В. Цвек.

За роки дослідження виявлені одно- та двоповерхові наземні глинобитні житла, землянки, господарські ями. Одержано значний археологічний матеріал, який свідчить про самобутність пам'ятки. Виявлено велику кількість предметів ритуального призначення: жертвові столики, посудини зі смысловим орнаментом, антропоморфні статуетки.

Своєю унікальністю виділяється знахідка, яку можна трактувати як модель печі. Виявлена вона була 1990 року під час розкопок ділянки № 2. Це керамічний, порожній всередині предмет підковоподібної форми довжиною 10, ширину 9,5 і висотою 6 см (рис. 1). Виконаний із тонкоструктурної глини з домішками дрібнозернистої піски. Декор моделі характерний для всього керамічного комплексу Березівського поселення. Добре заlossenя, рожево-палевого кольору поверхня прикрашена канелюрами в поєднанні з зубчастим штампом. В орнаменті передньої та задньої частин моделі присутні кілька заглиблених ліній, що утворюють типовий для знахідок із Березівки візерунок — трикутник з прокресленими всередині лініями.

Челюсті печі мають форму зрізаного овалу (ширина 6, висота 3 см.). Перед ними розташований невеликий майданчик з виступаючим бортиком. Лицевий бік увінчаний зооморфними виступами у вигляді ріжок. Зооморфізм характерний для багатьох культових предметів. Подібні риси ми спостерігаємо на моделях храмів із Ворошилівки і Кашиарелі та житла із Росьховатки.

Ніби виростаючи, виступають із корпусу моделі на приблизно однаковій відстані один від одного чотири вертикальні стовпчики з насічками. Від кожного стовпчика розходяться, утворюючи орнамент у вигляді перевернутої «ялинки», канелюри, які комбінуються з прямокутним зубчастим штампом. Навершя стовпчиків мають чашеподібну форму. «Ребра» з насічками, що з'єднують стовпчики, підкреслюють склепіння печі, у центрі якого розташований дещо більший чашеподібний виступ. Склепіння печі декороване спіраллю, виконаною круглим зубчастим штампом. Поверхня нижньої та внутрішньої частин моделі не орнаментована.

Найближчим аналогом березівській є модель печі із Слатіно (Болгарія), знайденої в долині р. Струма в Софіївській області і опублікованої у 1984 р. Ст. Чохаджієвим³. Вона дещо більша за розмірами (довжина 17, ширина 10,7, висота 11,2 см.) і має прямокутну форму (рис. 2). На лицевому боці, покритому червоною вохрою, розташовано челюсті печі овально-четирикутної форми. Перед челюстями вистуває низький майданчик без бортика, такий же, як і в побутової печі, виявленої на поселенні. На майданчику перед отвором нанесені п'ять місяцеподібних мотивів. По чотирох кутах плоского даху розташовано чотири антропоморфні голівки, одна з яких була відбита. Схематично, зашипом оформлені ніс, вуха. Очі передані заглибленнями. Антропоморфні зображення такого типу характерні для Західної Болгарії і перегукуються з пластикою

© Е. В. ОВЧИННИКОВ, 1994

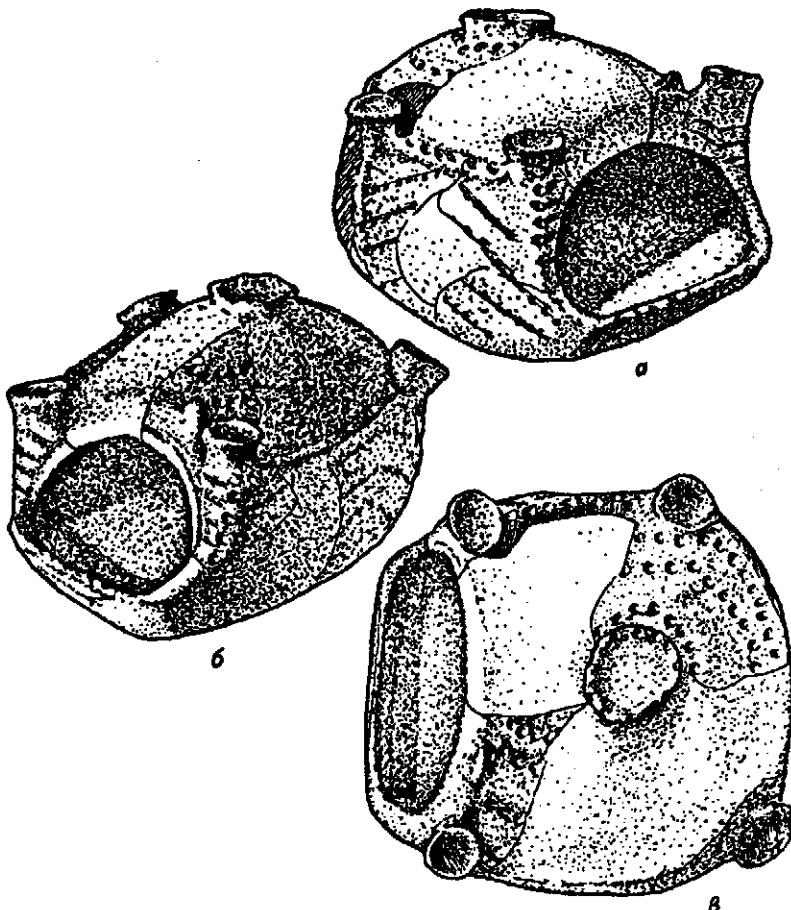

Рис. 1. Модель печі із Березівки.

енеолітичної культури Вінча⁴. Бокові, верхня, нижня і задня стінки орнаментовані візерунком, виконаним заглибленими лініями.

Більшість деталей моделюк із Березівки 1 Слатіно близькі за формою та змістом. У міфологічному мисленні піч має жіночу символіку. Це підтверджується реальним її функціонуванням, а також пофарбуванням вохрою челюстей моделі печі із Слатіно. Необхідно вказати на чотирьохчастність орнаментальної композиції обох моделей, пов'язану з уявленням древніх про чотири стадії, через які проходить кожне окреме життя: народження, зростання, деградація, смерть; або інший варіант: народження, життя, смерть, відродження. На думку В. Ніколова, антропоморфні зображення моделі із Слатіно передають ідею переродження душі померлих предків через жіночу утробу у нове тіло⁵.

Подібні зображення, але виліплені з тіста чи хлібної м'якушки, могли заповнювати чащеподібні заглиблення на стопичках березівської моделі 1, можливо, мали схоже змістове навантаження.

Обидві моделі мають зооморфні риси. Якщо зооморфізм моделі з Березівки досить скематичний, то на моделі із Слатіно ми бачимо цілком реалістичне зображення тварини, як вважає Ст. Чохаджієв, змії⁶. Верх березівської моделі також прикрашений знаком змії, яка згорнулася у клубок,— спіраллю. Культ змія-змії у різних варіаціях характерний світогляду жителів Березівського поселення⁷. Прийнявши до уваги вищевказані

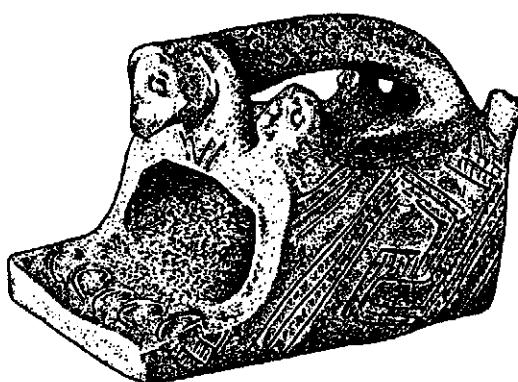

Рис. 2. Модель печі із Слатіно.

зані роздуми про трактування образу печі в давній міфології, можна припустити, що змії, зображені у верхній частині обох моделей, виступають тут у ролі охоронниць жіночого лона. Подібні сюжети ми спостерігаємо на численних трипільських статуетках, де плодоносну утробу також обергає спіраль-змія.

Тема родючості пронизує все релігійно-містичне уявлення носіїв трипільської культури і виражається вона, головним чином, через жіноче життєве начало. Земля ототожнювалась з жінкою, вагітністю — з вирівнанням зерна в ґрунті, дощ, що окропляє посіви, — з материнським молоком. Суттєву роль відігравав культ добріх змій, що впливали в глибині земляних шарів на родючість ґрунту і з'язували з небесною златою⁸. Кульминаційний момент — урочисте випікання хліба із свіжообмолоченого зерна був рівнозначним родам жінки. Він супроводжувався магічними заклинаннями, обрядами і був пов'язаний, у першу чергу, з піччю — священим, шанованим місцем у трипільському житлі.

У цьому зв'язку заслуговує на увагу святилище, розкопане М. Л. Макаревичем у Сабатинівці II — ранньотрипільському поселенні того ж регіону, що й Березівка⁹. Це своєрідний будинок, зв'язаний з випічкою ритуального хліба. Тут були знайдені піч, віттар, залишки глиняного «рогатого трону», зернотерки, жіночі глиняні статуетки, залишки посудин з рельєфним зображенням чотирьох жіночих грудей, курильниці, посудини з кістками бика та слідами вогню. Т. Г. Мовша вважає, що обряд виконувався сімома жінками: п'ятеро розтирали зерно та міслили тісто, одна підтримувала вогонь і випікала хліб, а сьома сиділа на «tronі» та керувала обрядом¹⁰.

Модель із Березівки містить у собі глибокий пласт ідейних уявлень давніх землеробів. Орнаментальну композицію із «створчика», від якого розходиться ліній зубчастого штампу (рис. 1, а, б) можна трактувати як міфологічне «дерево життя»¹¹. Чотири «дерева», які символізують стадіальність та циклічність життя, в поєднанні з темою родючості розкривають картину світу і будову Всесвіту в розумінні трипільців. На виростаючих із материнського лона землі чотирьох деревах-створах спочиває купол неба (склепіння печі). Небесний змій — охоронець дощових альв і вірних страж¹², завивається навколо центрального виступу із сакральним чашеподібним заглибленням на честь верховного, можливо, жіночого божества.

Цілком ймовірно, що знахідка із Березівки є моделлю печі для випікання ритуального хліба і сама грава певну роль при здійсненні урочистих обрядів, пов'язаних з святкуванням урожаю. Гадаємо, що більш повне пояснення цьому загадковому предметові дасть вивчення всього керамічного комплексу поселення, розкопки якого продовжуються.

Примітки

¹ Даниленко В. Н. Неоліт Побужжя и сложение трипольской культуры // КСИА АН УССР.— Київ, 1960.— Вип. 9.— С. 3—9.

² Цыбесков В. П. Некоторые итоги исследования Березовского поселения // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— Одесса, 1971.— Вып. 7.— С. 187—192.

³ Чохаджіев Ст. Археологически данни за календар в началото на каменноедната епоха // Археология.— София, 1984.— XXVI, 2—3.— С. 1—6.

⁴ Васић М. Преисторска Винча III.— Београд, 1936.— Табл. LXXXIX 370, CVI 500a, CXVIII 550a, CXXVIII 595; Галовић Р. Predionica. Neolitsko naselje rod Pristine.— Metohije, 1959.— Tab. 84 7.

⁵ Николов В. Модель на пещ от Слатино: опит за интерпретация // Археология.— София, 1990.— XXXIII, 2—3.— С. 32—38.

⁶ Чохаджіев Ст. Вказ. праця.

⁷ Цвек О. В. Релігійні уявління населення Трипілля // Археологія.— К., 1993.— № 3.— С. 85—87.

⁸ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА.— 1965.— № 1.— С. 35, 36; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М.: Наука, 1987.— С. 170—172; Цибесков В. П. Обряд «попіння землі» та культ місяця в ідеологічних уявлennях трипільських племен // Археология.— К., 1984.— В. 57.— С. 17—20.

⁹ Макаревич М. Л. Об идеологических представлениях трипольских племен // ЗОАО.— Одесса, 1960.— 1(34).— С. 291, рис. 1.

¹⁰ Мовша Т. Г. Святилища трипольской культуры // СА.— 1971.— № 1.— С. 202.

¹¹ Топоров В. Н. Древо жизни // Миры народов мира.— 1987.— Т. 1.— С. 396—398.

¹² Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 24; Збенович В. Г. Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье // Духовная культура древних обществ на территории Украины.— К., 1991.— С. 20.

ДО ВИВЧЕННЯ ГУНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Є. Ф. Редіна, О. А. Росохацький

Коло археологічних свідчень про перебування гунів у Причорномор'ї надзвичайно обмежене. Взагалі воно складається з поодиноких знахідок речей і окремих поховань. Пояснення цьому, з одного боку обмеженість часу перебування гунів на цій території, з іншого — складність у виділенні саме гунських елементів із загальною маси кочівницьких старожитностей періоду величного переселення народів. Обмеженість джерелознавчої бази аж іншак не пов'язане з недостатньою археологічною вивченістю регіону, а відображає ту загальну нестабільну політичну ситуацію в Степу, коли стан війни і постійне пересування не сприяли залишенню кочівниками слідів свого перебування¹. На кінець 70-х рр. на території України було зафіксовано всього 15 комплексів гунської епохи², при цьому загальної тенденції до збільшення матеріалів в майбутньому не спостерігається. Тому кожна публікація окремих комплексів і знахідок саме гунського часу викликає підвищений інтерес. У цій замітці ми хочемо звернути увагу на раніше не враховані уламки двох «гунських» котлів і кістяній платівці з зображенням грифонів із зібрання Одеського археологічного музею НАН України, знайдених у Північно-Західному Причорномор'ї і донині мало відомих широкому колу дослідників.

У фондах ОАМ зберігається уламок ручки бронзового казана гунської епохи (інв. № 45698, рис. 1, 4). Згідно запису в каталозі Е. Р. Штерна (V^b № 2383) цей уламок враховано як можливі дверцята печі (?) або ручка вівтаря (?). Зазначене і місце знахідки — Ольвія. Цей фрагмент бронзового виробу поряд з іншими більш коштовними речами був подарований музею головою Одеського товариства історії і старожитностей А. П. Бертьє-Делагардом у 1902 р. У свою чергу, цей уламок він придбав у відомого торговця старожитностями І. Гофмана як виріб, знайдений в Ольвії. Безумовно, враховуючи випадки навмисної фальсифікації місця знахідок з боку І. Гофмана, його ольвійське походження слід розглядати з певною долею сумніву, хоч навряд чи було потрібно наділяти вигаданою легендою фрагмент металевого виробу, що не підлягає чіткій інтерпретації.

Ручка лита, прямокутна, рамкоподібна, розмірами 12,7×14,3 см. Максимальна товщина в верхній частині досягає 1 см. Контури ручки облямовані з зовнішнього і внутрішнього боків рельєфними ребрами (до 1 см з зовнішнього боку). По периметру з зовнішнього боку ручка орнаментована рядами заокруглених виступів-шипів висотою 0,6—0,8 см. У місці з'єднання ручки з корпусом посудини на рівні вінця орнамент виконано у вигляді горизонтального ряду «торочки». Товщина стінок казана становить 0,5—0,6 см.

Ручка належить казану, що входить до окремої групи «гунського типу». Дві ціліх посудини цієї форми походять зі Східної Європи — одну знайдено поблизу м. Сиктивкар (Республіка Комі), іншу — біля с. Осока Ульяновської області⁴. Оформлення декору ручки ольвійського казана і ручки казана із с. Осока (рис. 1, 5) ідентичне, що виявляється дещо несподіваним, враховуючи характерні особливості кожного виробу.

Другий уламок казана було знайдено під час розкопок двошарового поселення трипільської і черняхівської культур с. Тимково, Кодимського району Одеської області у 1981 р. (розкопки Н. Б. Бурдо)⁵. Верхній шар пам'ятки, що належить до черняхівської культури, засвідчений розвідками А. Л. Єспенка⁶, на час проведення розкопок було повністю знято при будівельних роботах. При дослідженні залишків трипільського поселення було виявлено зернову яму, що перетинала трипільське житло (яма № 1, діаметр горловини — 1,3 м, глибина — 2 м). В чорноzemному заповненні ями знахідок практично не було, окрім уламка ручки бронзового казана, невеликої кістяній платівки з зображенням грифонів та шматків обмазки трипільського житла, а також кісток тварин, що потрапили до ями в результаті природної засипки.

Ручка бронзова, лита, фрагментована, розмірами 9×10 (рис. 1, 1), товщиною — 1 см, фігурна рамка П-подібної форми була увінчана трьома грибоподібними виступами, з яких збереглися тільки два. З зовнішнього боку контури ручки підкреслено рельєфними ребрами висотою 3—4 мм. Декор ручки з грибоподібними виступами є однією з найхарактерніших ознак казанів

* Автори висловлюють щиру подяку Н. Б. Бурдо, яка люб'язно надала матеріали для публікації.

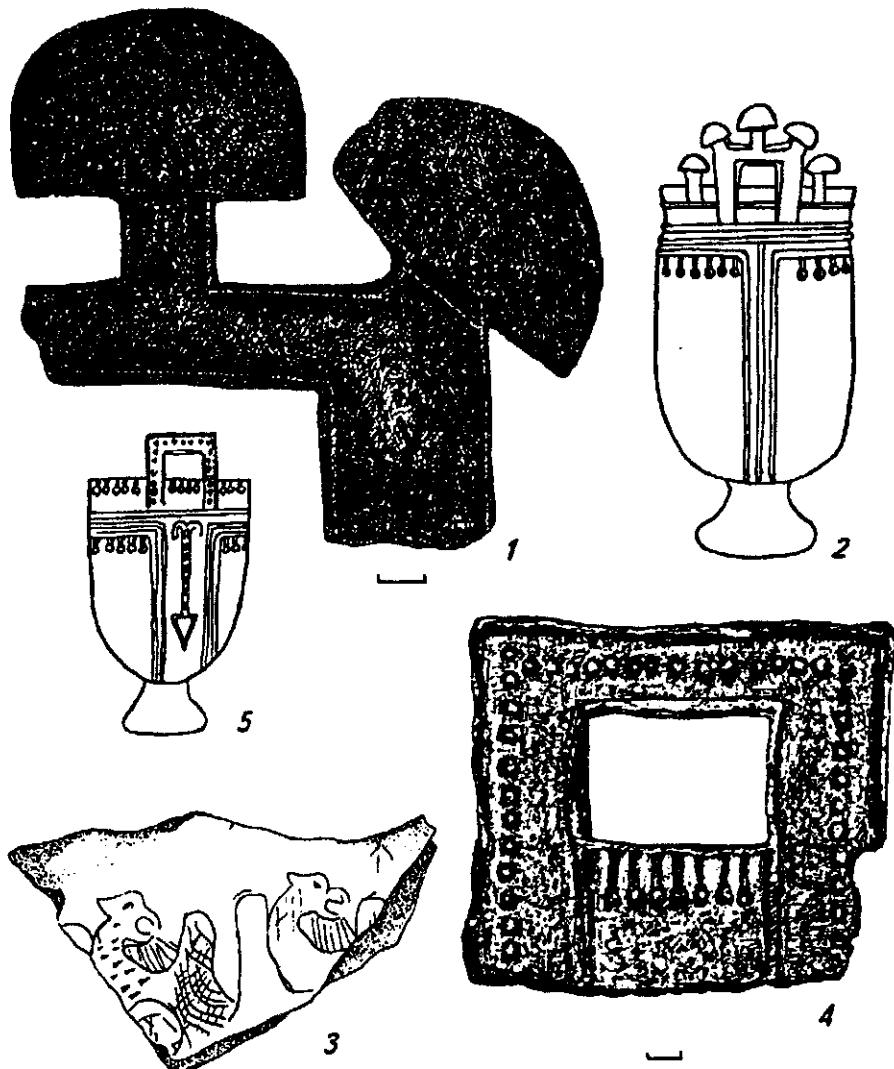

Рис. 1. Гунські старожитності з колекції Одеського археологічного музею: 1 — фрагмент ручки бронзового казана з с. Тимково; 2 — бронзовий казан із с. Шесточі (Молдова); 3 — уламок кістяної платівки з с. Тимково; 4 — уламок ручки бронзового казана з Ольвії; 5 — бронзовий казан з Деси (Румунія).

«гунського типу». Незважаючи на те, що кількість грибоподібних виступів може змінюватись (3—4), ця ознака є досить сталою і характерною для переважної більшості європейських казанів. І. Ковріг, яка присвятила цій групі виробів спеціальне дослідження, вважає, що казани використовувались як ритуальні посудини, а грибоподібні виступи на ручках символізують стилізоване дерево життя, тим самим нею була підтримана точка зору, раніше висловлена І. Вернером, щодо семантики декору казанів⁶. Н. А. Боковенко та І. П. Засецька в своїй останній, найбільш грунтовній праці, присвяченій вказаний категорії бронзових виробів, не заперечують цю думку, але й не наводять інших доказів⁷. Безумовно, враховуючи елементи привабливості цієї гіпотези, з нею легше погоджуватись, ніж сперечатись. На нашу думку, не слід нехтувати і першу чергу виключно практичним призначенням казанів і грибоподібних виступів на ручках та вінцях. Так, користуючись зашморгом з ремінця, накинутим на грибоподібні виступи, можливо було швидко і без особливих зусиль перенести або зняти з вогню розпечений бронзовий посудину, а при необхідності, враховуючи масивність заповненого казана, одночасно можна було залучати зусилля кількох осіб.

На основі зіставлень з відомими цілими формами казанів, знайдених в Тертелі, Десах, Шесточі, Калешвольд, Варпалота, не виникає ускладнень при повній реконструкції форми казана з Тимково. Незважаючи на характерні індивідуальні особливості кожного з цих виробів, як вірно

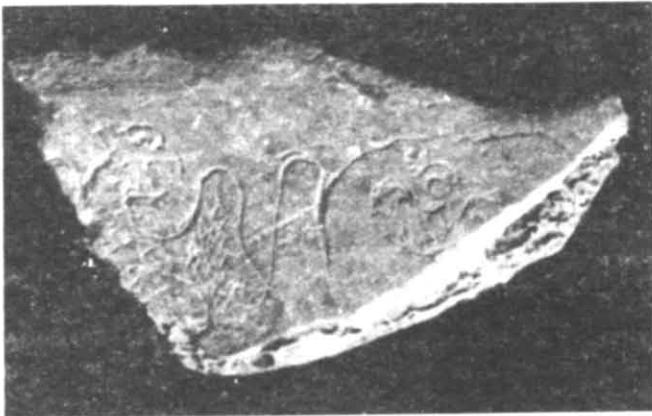

Рис. 2. Уламок кістяної платівки з с. Тимково (фото).

відзначено І. П. Засецькою, їх об'єднує окрім рамкоподібних ручок з грибоподібними виступами, низка загальних ознак: циліндрична форма корпусу з заокругленим дном, лійкоподібна ніжка, високе горло, відокремлене від корпусу кільцевим ребром, наявність вертикальників від ліття у двоскладовій формі, присутність вертикальних рельєфних ребер і бокових грибоподібних виступів, а також у ряді випадків характерного орнаменту у вигляді «торочки» і «чарунок»⁸.

Більша частина цих ознак також характерна для групи посудин, до якої належить уламок ольвійського казана, що дає підстави об'єднати їх в одну, II групу, виділену Н. А. Боковенко і І. П. Засецькою для цього типу виробів. При цьому посудини з грибоподібними виступами (типу тимківського казана) віднесені до першого варіанту, а посудини, які не мають таких виступів (типу ольвійської) —— до другого варіанту. Але в хронологічному відношенні ця група не підлягає поки що членуванню і датується кінцем IV—V ст.⁹

Територіально найближчим тимківській посудині є казан з Шесточів. Відстань між цими населеними пунктами становить близько 40 км. Ручка тимківського казана повторює форму і декор ручки казана із Деси (Румунія) (рис. 1, 2).

На уламку кістяного виробу з Тимково (8,6×4,5 см), функціональне призначення якого не зовсім зрозуміле (можливо, деталь сіда ?), нанесено зображення двох грифонів (рис. 1, 3). На одному з країв платівки, вільному від сколів, помітні сліди шліфування та обробки кістки гострим предметом. На відшліфованій поверхні помітні також численні потерпості та подряпини, виникнення яких неминуче при повсякденному користуванні предметом. Зображення нанесено чіткими, глибокими і дещо недбалими лініями. Фігури грифонів вишикувані в один ряд: обрис одного птаха повторює обрис іншого. На уламку, що зберігся, нанесено лише верхню частину зображення. Зображення виконано фас, з розгорнутими крилами і повернутими вправо головами. Дзьоби грифонів хижко розкриті, очі позначені довгастими ямками, вуха вузькі, втягнуті. Простір між дзьобом, шию та крилами покрито косими насічками. Залишається незрозумілим, чи це жар виривається з дзьоба, чи борода. Пір'я правого крила зображені кількома перехрещеними лініями, на ший, грудях пір'я передані трикутними насічками. У грифона, розміщеного праворуч, пір'я немає.

Образ грифона користувався особливою популярністю серед народів Євразії. Образ фантастичної істоти виник у Передній Азії у II тис. до н. е., з часом поширився у культуру населення Месопотамії, Малої Азії, Греції. Згодом через культуру причорноморських скіфів і саків він з'являється у мистецтві скіфів Південного Сибіру і Алтаю, а згодом трансформується у країну хунів. Отримавши новий розвиток в середовищі хуну-гунських племен, образ орлиноголової фантастичної істоти з'являється в численних виробах з металу, кістки, дерева, тканин. Шукати будь-які паралелі в зображеннях грифонів на платівці з Тимково та мистецтві азіатських хунів навряд чи є рація, оскільки до Північного Причорномор'я гуни прийшли вже в досить зміненому вигляді, увібривши під час шляху на захід культуру численних підкорених племен і народів, значно розгубивши елементи своєї традиційної культури. Але в передачі пір'я трикутноподібними насічками не можна не помітити явне наслідування лусковому орнаменту, що ймітує пір'я грифонів, характерного для мистецтва азіатських хунів.

В той же час певні аналогії (передачі пози, розмаху крил, голови, дзьоба, пір'я птаха) простежуються і в мистецтві населення пізнішого часу. Саме такі риси, на наш погляд, поєднують тимківське зображення грифона з зображенням орла на срібній обкладці одного із ритонів дружинного кургану Чорна Могила, що датується другою половиною X ст.¹⁰ Можливо в цьому випадку ми спостерігаємо подальший розвиток образу орлиноголового грифона, який, зазнавши з часом певних змін, посаде одне із провідних місць в мистецтві Київської Русі.

Загалом знахідки часу великого переселення народів із зібрання Одеського археологічного музею не тільки доповнюють кількість відомих раніше матеріалів, за якими можна археологічно простежити загальний шлях просування гунів на захід і окреслити ареал гунської експансії, але і уточнити деякі історико-археологічні реалії. Виявлення казанів «гунського типу» на території

черняхівського поселення поблизу с. Тимково, а також в Ольвії, Неаполі Скіфському¹¹, можна розглядати як одне із безпосередніх свідчень загибелі античних центрів у Північному Причорномор'ї в результаті гунської навали і часткової, якщо не повної, загибелі в степовій зоні Північно-Західного Причорномор'я пам'яток черняхівської культури.

Примітки

- ¹ Плетнєва С. А. От кочевий к городам // МИА.— 1963.— № 142.— С. 181, 182.
- ² Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. е.— К., 1985.— С. 98.
- ³ Засецкая И. П. Погребение у села Кызыл-Адыр Оренбургской области // Древние памятники культуры на территории СССР.— Л., 1982.— С. 72.
- ⁴ Там же.— С. 159.— Рис. 9, 2; Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.— С. 107.— Рис. 4а, 1.
- ⁵ Єспіненко А. Л. Археологічні розідки 1952 р. в районі Кодими-Котовськ-Рибниця // МАПП.— 1959.— № 2.— С. 105.
- ⁶ Kovrig I. Hunnischer Kessel aus der Umgebung von Varpaloia // Folia Archaelogica.— Budapest, 1973.— V. XXIII.— С. 95—120.
- ⁷ Боковенко Н. А., Засецкая И. П. Происхождение котлов «гуннского типа» Восточной Европы в свете проблемы хунно-гуннских связей // ПАВ.— СНГБ., 1993.— Вып. 3.— С. 83.
- ⁸ Засецкая И. П. Указ. соч.— С. 69, 70.
- ⁹ Боковенко Н. А., Засецкая И. П. Указ. соч.— С. 83.
- ¹⁰ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР.— М., 1982.— С. 254, 255.— Рис. 16.— Табл. LXXII.
- ¹¹ Ачкінази И. В. Фрагмент гуннского котла из Неаполя Скифского // Материалы к этнической истории Крыма.— К., 1987.— С. 207—210.

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРІВ!

ДО ЮВІЛЕЮ СОФІЇ СТАНІСЛАВІВНИ БЕРЕЗАНСЬКОЇ

С. С. Березанська народилася 15 травня 1924 року в красивому м. Кам'янець-Подільському, в інтелігентній сім'ї. У 1932 р. її батька як колишнього офіцера, ад'ютанта генерала Брусилова заарештовують, а членів родини висилають на Схід. Трудова біографія С. С. Березанської розпочалася у Центральному Казахстані з професії тракториста. Зміна долі намітилася у 1943 р., коли дівчина стає студенткою Об'єднаного українського університету в м. Кзил-Орда. По війні університет повертається до Києва, де Софія Станіславівна закінчує його з відзнакою у 1948 р. Після деяких ускладнень, пов'язаних з соціальним походженням, молодий спеціаліст одержує призначення до Херсонського історико-археологічного музею, де працює над новою експозицією і визначається як археолог.

Наступного року С. С. Березанську заразовують до аспірантури ІА АН УРСР по відділу скіфо-сарматської археології. Від свого наукового керівника та вчителя П. П. Ефименка аспірантка переймає вміння проникати до суті проблеми, історичний підхід до археологічного матеріалу та розуміння автохтонних процесів як основи історичного руху, й лише привідної ролі у ньому міграцій. У 1953 р., вже будучи молодою матр'ю, С. С. Березанська закінчує аспірантуру, захищає кандидатську дисертацію «Пам'ятки передскіфського часу на Уманщині та їх історичне значення» і отримує посаду молодшого наукового співробітника відділу первісної археології. Старшим науковим співробітником вона стає у 1964 р., а провідним — у 1986 р. З 1990 р.— науковий консультант.

Наукові інтереси С. С. Березанської міцно пов'язані з історією населення Північної України, себто Лісостепу та Полісся. Згадані регіони на початок 50-х років являли білу пляму на археологічній карті України. Поставивши собі за мету простежити течію життя на цих теренах, віддалених від зони рухів населення, де функціонували стали, застійні форми господарства та побуту, які неквапно еволюціонували, С. С. Березанська досліджує поселення раннього, середнього та пізнього бронзового віку. Результати багаторічних польових спостережень, аналітичних досліджень та тривалих роздумів втілені у десятках статей, трьох монографіях ("Средний период бронзового века в Северной Украине", 1972; «Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре», 1974; «Северная Украина в эпоху бронзы», 1982) та рукописі докторської дисертації «Северная Украина в эпоху бронзы (середина и вторая половина II тыс. до н. е.)», успішно захищеної у 1977 році. Дослідниці вдалося простежити певну лінію розвитку населення Північної України від північно-східних варіантів трипільської культури через пам'ятки культур шнурової кераміки (Ісковиця) до східнотшинецької (Пустинка) та білогрудівської культур раннього залізного віку. Так поступово напрацьовувалася гіпотеза слов'янського етногенезу на півночі Правобережної України, започаткованого, на думку С. С. Березанської, ще трипільським населенням.

Дослідження старожитностей Північної України вимагало відповідного знання археології Польщі. Матеріали для зіставлень були одержані не лише з польської археологічної літератури, а й під час кількох наукових відряджень до сусідньої держави. У підсумку цієї нелегкої праці народився висновок щодо аналогічного плину етнічних процесів на теренах Польщі та Північної України за доби бронзи. Теза щодо однотипності населення на теренах від Вісли до Десни була після нових розкопок, публікацій та доповідей на міжнародних наукових симпозіумах визнана фахівцями з Польщі, Чехо-Словаччини, Німеччини та Росії. Найпереконливіше цей висновок розгорнуто та аргументовано у докторській дисертації та видрукованій на її основі монографії «Северная Украина в эпоху бронзы».

Коло наукових угодобань С. С. Березанської не обмежувалося Лісостепом та Поліссям. Впродовж сорока років вона уважно стежить і бере безпосередню участь у розв'язанні проблем історії скотарських племен степової смуги, яка виявилась більш динамічною, з вагомішою роллю міграційного фактора. С. С. Березанська виступає активним прихильником міграції носіїв катакомбної культури в Україну, переймається проблемою існування ремесел у середовищі скотарських племен. Значний відтинок часу пішов на виділення та глибоке вивчення культури багатоваликової кераміки (КБК). Нова культура виявилась найсучтевішим доповненням до ряду степових культур, виділених засновником російської археологічної школи В. О. Городцовим ще на початку минулого століття. Доводиться переглянути усталену схему і запропонувати нову: ямна — катакомбна — КБК — зрубна культури. Наукова громадськість обережно зустріла КБК, особливо за межами України, і знадобився близкучий виступ на симпозіумі 1978 року в Самарі, щоб здобути для КБК всесоюзне визнання. Підсумковим

став розділ, присвячений КБК, у колективній монографії «Культури епохи бронзи на території України» (1986).

Велику увагу приділила С. С. Березанська вивченю зрубної культури. Після розкопок поселення Рубці була поставлена проблема ранньозрубної культури в Україні, а багаторічні розкопки селища Усове Озеро знайшли логічне завершення у її останній монографії «Усове Озеро — поселене срубної культури на Северском Донце» (1990), де зроблена спроба розібратися у питаннях ремісничого виробництва на конкретному матеріалі досліджені пам'ятки. Заслуговує на увагу аргументація С. С. Березанської на користь іраномовності носіїв зрубної культури, розроблена на підставі аналізу гідронімів Лівобережної Лісостепової України, які збігаються з ареалом поширення «зрубних» племен. Згодом дослідження відомого іраніста В. І. Абаєва підтвердили передскіфський час виникнення цих гідронімів.

Фракійська тема, здається, є улюбленою у наукових симпатіях С. С. Березанської. Не дивно, що її увагу привернула яскрава, багата, відмінна за усіма параметрами від попередніх та синхронних чорноліська культура. Рухаючись від Дністра до Лівобережного Подніпров'я, її носії виглядають стороннім елементом на тлі місцевих племен. С. С. Березанська пов'язала цей історичний феномен на межі II—I тис. до н. е. з могутньою міграційною хвилюю фракійських племен.

Велику за обсягом роботу С. С. Березанська здійснила під час редактування та написання розділів двох видань «Археології Української РСР», 1971; 1985. За цю працю вона удостоєна Державної премії України. Інтерес до загальних проблем доби бронзи триває від написання науково-популярної книжки «Бронзовий вік на Україні», 1964, й понині. С. С. Березанська засвічує, що теорія сама по собі її ніколи не займала, проте її позиції щодо співвідношення археологічної культури та етносу виношувалася і перевірялася десятиліттями. Дослідниця впевнена, що археологічна культура — це лише інструмент, яким зручно користуватися у вивченні того чи іншого суспільства. Гіркий досвід власного життя змушував С. С. Березанську з обережністю ставитись до праць класиків марксизму-ленінізму, де теорія практично завжди розходитьться з практикою. Вона вважає, що залучення висновків згаданих класиків у питаннях становлення ремісничого виробництва лише гальмує й спотворює реальний стан справ. Кременедобувне та кременеобронне ремесла, ретельно досліджені С. С. Березанською, рішуче суперечать марксистським настановам щодо виникнення та розвитку ремесел. Аналіз виробництва, пов'язаного з видобутком та обробкою кременя за доби бронзи, здійснений в окремому розділі колективної монографії «Ремесла в енеоліті — бронзовом веке на Україні», яка, сподіваємося, має вийти друком у найближчий час.

Займаючись переважно дослідженням поселень, С. С. Березанська напрацювала методику виявлення та повного розкриття усіх житлових споруд на пам'ятці, що досліджується. На практиці така методика успішно реалізована на розкопках Пустинки та Усowego Озера. С. С. Березанська володіє щасливою, як на археолога, рисою — умінням оперативно опубліковувати все, що розкопано. На сьогодні публікації чекає лише Гордіївський могильник з Вінниччини, який став археологічною сенсацією кінця 80-х років — гідним вінцем багаторічної польової практики.

Загальний науковий доробок С. С. Березанської складають 5 монографій, 4 колективні книги, близько 180 статей. Багато аспірантів та пошукувачів під керівництвом С. С. Березанської написали й успішно захистили дисертації і жодного разу таке керівництво не було формальним. Це можуть засвідчити Т. О. Шаповалов, Г. М. Тощев, С. М. Санжаров, С. М. Ляшко, О. С. Беляєв... Готовять дисертації до захисту Й. В. Кобаль та Д. П. Кравець.

Нині С. С. Березанська закінчує роботу над розділами I тому «Стародавньої історії України», бере активну участь у житті сектора енеоліту — бронзового віку, засіданнях Спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій при ІА НАН України.

Значимо нашему ювілярові здоров'я!

ДО 70-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКОГО

6 вересня 1994 р. виповнюється 70 років відомому вченому, співробітнику Інституту археології НАН України, доктору історичних наук М. Ю. Брайчевському.

Народився Михайло Юліанович у Києві, у сім'ї службовців. Його життєвий шлях та науково-дослідницька діяльність не були встелені трояндами. Дитячі та юнацькі ро-«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1994 р.

тектора В. І. Беретті. Згодом ці креслення Михайла Юліановича були використані будівельниками-реставраторами для відтворення первісного вигляду споруд червоно-го корпусу університету.

У цей же час, під впливом свого першого наставника професора Б. Є Радзіковського, Михайло Юліанович захопився вивченням стародавньої історії та археології. У 1945 р. він знайомиться з тодішнім директором Інституту археології АН України Л. М. Славіним, який викладав основи археології студентам-історикам університету, і за його порадою, не припиняючи студій на стаціонарі, поступає на роботу до провідної археологічної установи України — Інституту археології Академії наук. У тому ж 1945 р. Михайло Юліанович бере активну участь як лаборант Інституту у польових дослідженнях у Переяславі-Хмельницькому, а трохи згодом на Поділлі і Волині. Керівниками експедицій, де працювали М. Ю. Брайчевський, були такі відомі вчені, як Б. О. Рибаков, П. П. Ефименко, М. Я. Рудинський, С. М. Бібіков, В. Й. Довженок. Особисте спілкування з ними та іншими колегами-фахівцями, оволодіння польовою методикою досліджень, інтенсивне навчання дуже рано стимулювали інтерес Михайла Юліановича до самостійних наукових пошуків. Ще в стінах Київського держуніверситету він був одним із фундаторів Студентського Наукового Товариства, яке очолював протягом 1945—1946 рр.

Закінчивши з відзнакою університет у 1948 р., М. Ю. Брайчевський переходить на постійну роботу до Інституту археології АН України. Вивчаючи у цей період пам'ятки різних епох від античності до пізнього середньовіччя, Михайло Юліанович остаточно формує коло своїх наукових інтересів, віддає очі перевагу дослідженню ранньо-слов'янських старожитностей I тис. н. е. Його насамперед цікавлять проблеми становлення черняхівської культури, її взаємозв'язків із провінціями Римської імперії, культурно-історична трансформація носіїв цієї спільноти, вплив черняхівців на становлення ранньослов'янських культур другої половини I тис. н. е. й першої східнослов'янської держави — Київської Русі. Неординарність мислення, новаторський підхід до вирішення різноманітних проблем, надзвичайно широка ерудиція, вміння синтезувати дані археологічних, писемних і лінгвістичних джерел поставили за короткий час молодого дослідника в розряд провідних фахівців Інституту археології.

У 1955 р. Михайло Юліанович успішно захищає дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. У 50—60-ті роки з-під пера ювільра виходять десятки наукових праць, у яких він послідовно віdstоює концепцію авtoхтонності носіїв ранньослов'янських культур на території України, їх роль у становленні Давньоруської держави з центром у Києві. Найяскравіше погляди вченого висвітлені у капитальних монографічних дослідженнях цього періоду: «Римська монета на території України»

ки припали на страшні часи розкуркулень, голодоморів, тотального знищенні національно-історичної та культурної спадщини українського народу, масових репресій супроти інтелігенції.

Тільки після визволення Києва частинами Червоної Армії восени 1943 р. прийшло деяке полегшення. Михайло Юліанович, який на той час закінчив середню школу, одним із перших подав документи на вступ до Київського державного університету. На той час його основні корпуси ще лежали в руинах. Навчаючись у 1944—1948 рр. на історико-філологічному факультеті, М. Ю. Брайчевський брав активну участь у відбудові рідного вузу. Маючи від природи прекрасні художньо-креслярські здібності, він знімав копії креслень університетських будівель з оригіналів видатного архітектора В. І. Беретті. Згодом ці креслення Михайла Юліановича були використані будівельниками-реставраторами для відтворення первісного вигляду споруд червоно-го корпусу університету.

(1959 р.), «Коли і як виник Київ» (1963 р., доповнене видання рос. мовою — 1964 р.), «Біля джерел слов'янської державності» (1964 р.), «Походження Русі» (1968 р.).

З 1960 р. М. Ю. Брайчевський працює в Інституті історії АН України на посаді старшого наукового співробітника. Окрім інтенсивної наукової діяльності він бере активну участь у суспільно-громадському житті республіки. Як історик та археолог-практик Михайло Юліанович ще на початку 60-х років дійшов висновку про нагальну необхідність збереження для нащадків культурно-історичного надбання народу України. З цією метою він із групою однодумців, серед яких були В. Й. Довженок, О. Н. Логвин та деякі інші колеги, ініціює створення у 1968 р. республіканського Товариства охорони пам'яток історії і культури.

Уже тоді активна і принципова громадянська позиція, гострі полемічні виступи в пресі були не до вподоби можновладцям із всесильного ідеологічного відділу ЦК КПУ. Масла у вогонь підлила неопублікована стаття Михайла Юліановича «Приєднання чи возз'єднання», де було поставлено ряд принципових питань у світлі історико-культурних взаємин України і Росії, акцентована увага на деяких маловивчених аспектах розвитку двох найбільших східнослов'янських народів. Партийні ідеологи не могли вибачити вченому такого «крамольного» вільнодумства і у 1968 р. його, нібито за скороченням штатів, звільняють з роботи. Упродовж двох років Михайло Юліанович був фактично безробітним. Неодноразові звертання у державні та партійні органи з приводу працевлаштування не давали ніяких результатів.

Тільки у 1970 р., після створення Київської постійно діючої експедиції Інституту археології, теперішній віце-президент НАНУ академік П. П. Толочко, а тоді молодий кандидат історичних наук, запропонував Михайлу Юліановичу посаду наукового співробітника експедиції, яку очілював. Проте не довго вчений міг працювати спокійно. На початку 70-х років в Україні розпочалося нове «полювання за відьмами», Михайло Юліанович одним із перших потрапив до «чорного списку» високих партійних сановників і впродовж 1972—1978 рр. знову опинився без роботи.

З величезними труднощами М. Ю. Брайчевському вдалось поновитись на роботі тільки наприкінці 1978 р., та і то спочатку позаштатно, у Київській постійно діючій експедиції. Нарешті можна було знову більш-менш спокійно зайнятись улюбленою справою. Суспільно-політичні зміни, які сталися в країні на початку 80-х років, послаблення тиску ідеологічної цензури благотворно відбилися на діяльності більшості науковців, в тому числі й Михайла Юліановича. У 1988 р. він видає грунтовне дослідження «Утвердження християнства на Русі» (перевидання рос. мовою — 1989 р.). У цій книзі з притаманною йому блискучою ерудицією й неперевершеним знанням першоджерел вчений проаналізував складний процес утвердження християнства як державної релігії Давньоруської держави протягом кількох століть перед офіційним хрещенням Володимира у 988 р. Книга, видана до 1000-ліття хрещення Русі, мала широкий резонанс серед читацького загалу і здобула міжнародне визнання серед провідних учених світу. У 1993 р. Михайло Юліанович був удостоєний за неї престижної премії фонду Антоновичів.

У 1989 р. М. Ю. Брайчевським захищена дисертація на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук. Вона стала синтезом його багаторічних наукових пошуków на терені дослідження та інтерпретації ранньослов'янських культур I тис. н. е., роль їх носіїв у формуванні й утвердженні Київоруської держави.

В останні роки Михайло Юліанович активно працює над першоджерелами з історії України. Так, у 1992 р. ним підготовлене і видане «Історія міста Києва» Максима Берлинського, а також ряд статей у вітчизняних та зарубіжних періодичних наукових виданнях з проблемними питань України—Русі. Окрім цього, він активно пропагує історичну та археологічну дисципліни у періодичній пресі і науково-популярних виданнях. Досить загадати хоча б монографію «Скарби знайдені і незнайдені» (1992 р.). Важко знайти солідну газету чи журнал, де б не друкувались пристрасні, полемічно загострені, науково виважені статті, нариси, замітки Михайла Юліановича з питань охорони пам'яток історії і культури, філософії, історіографії, образотворчого мистецтва, архітектури, літературознавства, словом всього того, що є історико-культурним надбанням українського народу. Нині вчений напружено працює над написанням розділів до багатотомних видань «Історії найдавнішого населення України» і «Історії української культури».

В день 70-річчя колектив Інституту археології НАНУ, усі друзі та колеги зичать М. Ю. Брайчевському довгих років життя, щастя, здоров'я і нових творчих здобутків на ниві служіння науці і народу України.

НАШІ АВТОРИ

АБІКУЛОВА Марина Йосипівна — співробітник Херсонського краєзнавчого музею.

АБРАМОВА Зоя Олександрівна — науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури РАН. Фахівець у галузі первісної археології.

АНДРОЦУК Федір Олександрович — студент Київського університету імені Тараса Шевченка. Вивчає слов'яно-руську археологію.

БЕРЕЗЯК Віктор Володимирович — інженер заводу «Транссигнал», краєзнавець.

БИЛКОВА Валерія Павлівна — співробітник Херсонського краєзнавчого музею. Вивчає античну археологію.

БРАЙЧЕВСЬКИЙ Михайло Юліанович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

ВИНОКУР Іон Срулевич — доктор історичних наук, зав. кафедрою історії і археології Східної Європи. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

МОВЧАН Іван Іванович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

НАЗАРОВА Тетяна Олексіївна — співробітник ІА НАНУ. Вивчає палеоантропологію античності.

ОБЛОМСЬКИЙ Андрій Михайлович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА РАН. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

ОВЧИННИКОВ Едуард Вікторович — співробітник ІА НАНУ. Вивчає трипільську культуру.

ОСАДЧИЙ Руслан Миколайович — науковий співробітник сектору археології Київського обласного управління культури. Вивчає слов'яно-руську археологію.

ПАВЛЕНКО Юрій Віталійович — кандидат історичних наук, доцент Української академії мистецтв. Фахівець у галузі питань теорії соціального розвитку первісних і ранньокласових суспільств.

ПИСАРЕНКО Юрій Георгійович — молодший науковий співробітник ІА НАНУ. Вивчає давньоруську історію і археологію.

ПРИХОДНЮК Олег Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі слов'янської археології.

РЕДІНА Євгенія Федорівна — зав. відділом ОАМ НАН України.

РОСОХАЦЬКИЙ Олександр Анатолійович — науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я ІА НАНУ.

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

ЦИНДРОВСЬКА Людмила Олексandrівна — молодший науковий співробітник ІА НАНУ. Вивчає слов'яно-руську археологію.

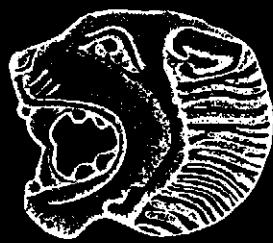
ФОРМОЗОВ Олександр Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА РАН.

С О Д Е Р Ж А Н И Е

Статьи

ПАВЛЕНКО Ю. В. проблема индоевропейской прародины в контексте последних лингвистических исследований	3
БРАЙЧЕВСКИЙ М. Ю. Периодизация исторического развития Восточной Европы в I тыс. н. э.	13
БЫЛКОВА В. П. К вопросу о восточной меже сельской округи Ольвии в позднеклассическое — раннеэллинистическое время	19
БУЙСИХ А. В. Декоративные мотивы античной архитектуре Ольвии и Херсонеса	32
ОБЛОМСКИЙ А. М., ТЕРПИЛОВСКИЙ Р. В. Посеймье в латенское время	41
ЧЕРКУН И. К. Памятники эпохи великого переселения народов в Верхнем Потисье	52
ПРИХОДНИК О. М. Технология производства и истоки ювелирного стиля металлических украшений Пастирского городища	61
Публикации археологических материалов	
АБИКУЛОВА М. И. Керамическая тара с позднескифских памятников Нижнего Днепра	78
НАЗАРОВА Т. А. К антропологической характеристике населения Ольвии и Березани	85
ЦЫНДРОВСКАЯ Л. А. Жертвенные животные в погребальном обряде зарубинецкой культуры	95
АНДРОШУК Ф. А., ОСАДЧИЙ Р. Н. О культурном типе и конструктивно-ритуальных особенностях камерных погребений Южной Руси (по материалам Киева и Чернигова)	99
МОВЧАН И. И., ПИСАРЕНКО Ю. Г. Древнерусская Желань (из истории киевских окольц)	106
Дискуссии	
БЕРЕЗЯК В. В. Бушанский скальный рельеф	113
ВИНОКУР И. С. Исследования Бушанского скального рельефа	122
ФОРМОЗОВ А. А. Еще раз о наскальном барельефе у с. Буша в Поднестровье	136
Археология за рубежом	
АБРАМОВА З. А. Бифасиальные орудия в палеолите Сибири	139
Новые открытия и находки	
ОВЧИННИКОВ Э. В. Модель печи из трипольского поселения Березовка	149
РЕДИНА Е. Ф., РОССОХАЦКИЙ А. А. К изучению гуннских древностей Северо-Западного Причерноморья	152
Поздравляем юбиляров!	
К юбилею Софии Станиславовны Березанской	156
К 70-летию Михаила Юлиановича Брайчевского	157
Наши авторы	160

ІНДЕКС 74006

"Київська академія Євробізнесу"

ISSN 0235-3490. Археологія. № 3, 1994. 1—160